

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XLIV

1990

GENT 1990

TB 3AAS

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL XLIV

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge
Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem
Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent
(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap:

500 F jaarlijks vanaf 1982

Prijs, voor niet-leden, van deze Handelingen: 600 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent.

19	Art	4415
----	-----	------

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS - DEEL XLIV
1990

GENT 1990
RIJKSUNIVERSITEIT - GENT
SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN
Blandijnberg 2 - 9000 GENT

I N H O U D

L. FRANÇOIS, <i>Ten geleide: de vrede van Gent december 1814- december 1989</i>	5
R.C. VAN CAENEGEM, <i>De vrede van Gent van 1814</i>	7
M. DE WAELE, <i>Het verdrag van Gent in internationaal perspectief</i>	13
R.V. REMINI, <i>The treaty of Ghent. The American perspective</i>	21
M. DUNNE, <i>The treaty of Ghent. The British perspective</i>	35
M. BOONE, M.C. LALEMAN, D. LIEVOIS, <i>Van Simon sRijkensteen tot Hof van Rijkove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat</i>	47
M. VANDERMAESEN, <i>Toverij en politiek rond de troon van Lodewijk II van Nevers, graaf van Vlaanderen. Een merkwaardige aanklacht (1327-1331)</i>	87
M. POPULER, <i>Le conflit de 1447 à 1453 entre Gand et Philippe le Bon. Propagande et historiographie</i>	99
R.A.C. VAN DRIESSCHE, <i>Het mausoleum van Isabella van Oostenrijk († 1526) in de Gentse Sint-Pieters abdijkerk</i>	125
W. REININGHAUS, <i>Kooplieden uit Iserlohn in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de achttiende eeuw</i>	139
C. VAN HOOREWEGHE, <i>Het prostitutieel kader te Gent in de periode 1910-1932</i>	151
R. DE HERDT, J. VANNIEUWENHUYSE, <i>Bibliografie van de geschie- denis van Gent 1989-1990</i>	169

Adressen van de medewerkers aan dit nummer:

- L. FRANÇOIS, Chrysantenlaan 19, 8400 Oostende
R.C. VAN CAENEGEM, Blandijnberg 2, 9000 Gent
M. DE WAELE, Krijgslaan 219, 9000 Gent
R.V. REMINI, The University of Illinois at Chicago, Department of History
(M/C 198), 723 Science and Engineering Offices, Box 4348 - Chicago, Illinois 60680
M. DUNNE, The University of Sussex, Arts Building, School of English and
American Studies, Falmer - Brighton BN1 9 QN (United Kingdom)
M. BOONE, Aannemersstraat 23, 9040 Gent
M.C. LALEMAN, Holdaal 49, 9000 Gent
D. LIEVOIS, Duinendreef 35, 8300 Knokke-Heist
M. VANDERMAESEN, Diksmuidse Heerweg 68, 8200 Brugge
M. POPULER, Kölnerstrasse 21, D-6000 Frankfurt-am-Main 1
R.A.C. VAN DRIESSCHE, Poststraat 139, 9160 Lokeren
W. REININGHAUS, Westfälisches Wirtschaftsarchiv, Märkische Strasse 120,
Postfach 105035, D-4600 Dortmund 1
C. VAN HOOREWEGHE, Karel van Hulthemstraat 8, 9000 Gent
R. DE HERDT, Miat, Gewad 12, 9000 Gent
J. VANNIEUWENHUYSE, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

TEN GELEIDE:
DE VREDE VAN GENT
DECEMBER 1814 - DECEMBER 1989

door

Luc FRANÇOIS

Op 14 en 15 december 1989 herdachten de Stad Gent en de Rijksuniversiteit Gent de honderdvijfenzeventigste verjaardag van de ondertekening van de "Vrede van Gent". Dit verdrag maakte een einde aan de Amerikaans-Britse oorlog die in 1812 was uitbroken en waarin beide landen kampten om economische hegemonie op het Amerikaanse continent.

De rede die Prof. Dr. R. Van Caenegem hield in het Gentse stadhuis op vrijdag 15 december 1989 was erop gericht de talrijk opgekomen genodigden een beeld te geven van het verloop van de oorlog, de onderhandelingen in Gent en, uiteindelijk, de ondertekening van het verdrag. In kort tijdsbestek een behoorlijk ingewikkelde materie duidelijk maken voor een publiek van vooral niet-historici: ziedaar de niet geringe opdracht waar deze redenaar zich in de hem bekende stijl op meer dan voortreffelijke wijze van kweet. De overzichtelijke tentoonstelling die door het Stadsarchief was georganiseerd in het Museum Vander Haeghen in de Veldstraat, en de bijhorende catalogus, sloten perfect aan bij de rede van Prof. Dr. R. Van Caenegem.

Het colloquium, dat de Rijksuniversiteit Gent organiseerde op donderdag 14 december 1989, en dat in de Aula aan de Volderstraat plaatsgreep onder voorzitterschap van Prof. Dr. R. Van Eenoo, was enigszins anders van opzet. Voor een publiek dat in hoofdzaak uit studenten geschiedenis en germaanse filologie bestond, kwamen drie historici aan het woord die de "Vrede van Gent" telkens vanuit een andere invalshoek belichtten. Dr. Maria De Waele, assistente aan het Seminarie voor Hedendaagse Ontwikkeling van de Binnen- en Buitenlandse Politiek, vroeg aandacht voor het ruime internationale kader: de machtsverhoudingen in de Westerse wereld, en zeker binnen Europa, waren sinds het einde van de achttiende eeuw grondig gewijzigd. M. De Waele slaagde erin, op meeslepende wijze, de "Vrede van Gent" en de Amerikaans-Britse verhoudingen binnen dit web te duiden. Prof. Dr. Robert Remini, hoogleraar aan de universiteit van Illinois in Chicago (V.S.A.) en auteur van talrijke werken over de Amerikaanse buitenlandse politiek, wist het publiek te boeien met een uiteenzetting over het Amerikaanse standpunt in deze materie. Hij vroeg vooral aandacht voor de opvattingen van de Amerikaanse politici en onderhandelaars, die medebepaald waren door de interne politieke machtsverhoudingen in de V.S.A. Tegenover de afgezanten van de V.S.A., die zeer grote

vrijheid hadden tijdens de besprekingen, stonden de Britse onderhandelaars: zij hadden veel vaker contact met Londen en waren slaafser uitvoerders van het beleid dat in de Britse hoofdstad werd uitgestippeld. Het was de verdienste van Dr. Michael Dunne, vorser van de School for American Studies van de universiteit van Sussex (U.K.) om in een indringende lezing het Britse standpunt te verduidelijken.

Het Stadsbestuur en het Stadsarchief van Gent en de Rijksuniversiteit Gent zijn erin geslaagd om, door een voorbeeldige samenwerking en met medewerking van de Amerikaanse en Britse ambassades in België, de verjaardag van de "Vrede van Gent" op een waardige en zinvolle wijze te herdenken. Het siert de redactie van de "Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent" dat ze onmiddellijk bereid gevonden werd de teksten van de vier lezingen in haar kolommen op te nemen en aldus het sluitstuk van deze honderdvijfenzeventigste verjaardag te leveren.

Dr. Luc François
Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis
Rijksuniversiteit Gent

DE VREDE VAN GENT VAN 1814

door

R.C. VAN CAENEGEM *

Mijnheer de Burgemeester,
Excellenties,
Dames en Heren,

We zijn vandaag vergaderd om het heuglijke feit te herdenken dat honderdvijfenzeventig jaar geleden in onze stad een vredesverdrag werd gesloten tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten van Amerika. Dit verdrag, ondertekend op 24 december 1814 in het gewezen Kartuizerklooster aan het Meerhem, heeft tussen de gewezen belligerenten een periode van vredelievende verhouding ingeluid die tot de meest bestendige en vanzelfsprekende behoort van onze tijd. Herdenkingen van revoluties en veldslagen mogen er zijn, maar de herdenking van een verzoening zal een vredelievende en voor arbeid, kunsten en wetenschappen levende bevolking toch op een bijzonder warme manier aanspreken. Dat de Brits-Amerikaanse vrede uitgerekend in de Artevelde-stad werd gesloten is de inwoners bijzonder aangenaam, omdat daardoor het beeld van Gent als een rebelse vechtstad wordt genuanceerd. Weliswaar werd hier ook die andere beroemde vredestichtende overeenkomst ondertekend, de Pacificatie van 1576, maar het valt niet te ontkennen dat Gent zich in de loop der eeuwen met een zeker enthousiasme placht te storten in manifestaties van een meer rumoerige en contentieuze aard : een uitdrukking van John Quincy Adams parafraserend mag men zeggen dat 'de poorten van de Janustempel' te Gent zeer dikwijls openstonden. Des te verheugender was het dat ze er in 1814 werden gesloten en, wat Amerika en Groot-Brittannië betreft, blijkbaar voor altijd. Het woord van Adams - "I hope that the doors of the temple of Janus, closed here at Ghent, shall not be opened for the next century" - is boven zijn verwachting bewaarheid. Dat Gent in 1814 boven zijn rivalen - Londen en Göteborg - werd verkozen hield o.m. verband met het feit dat Gent nog steeds één van de fraaiste en grootste steden was in Noord-West Europa, waar voor delegaties - en zelfs voor het Hof van Lodewijk XVIII - ruime accomodatie bestond met een aangename levenssfeer voor de vrijetijdsbesteding. Dit was nota bene een gevolg van de indrukwekkende herleving van het moderne Gent, dat voor de tweede maal dank zij de textielindustrie een dynamisch en belangrijk centrum van Europese betekenis was geworden. Oud en nieuw hadden elkaar hier vlug opgevolgd: het is significant dat het vredesverdrag werd ondertekend in de

(*) Tekst van de toespraak gehouden op 14 december 1989 in de pacificatiezaal van het Gentse Stadhuis, in het kader van de herdenking van de 175e verjaardag van de door Groot-Brittannië en de Verenigde Staten van Amerika te Gent in 1814 gesloten vrede.

salons van Lieven Bauwens' gewezen privé woonst, in hetzelfde gebouwencomplex van het oude Kartuizerklooster waar hij indertijd de eerste mechanische katoenspinnerij van het vasteland had ingericht.

De Amerikaanse delegatie had meer politiek gewicht en ook meer bewegingsvrijheid dan de Britse. Ze bevatte o.m. de minister van financiën, Albert Gallatin, maar ook en vooral John Quincy Adams, zoon van President John Adams (president van 1797 tot 1801) en zelf toekomstig president (1825-1829). De Amerikanen schijnen zich hier ook vlotter te hebben ingeburgerd en hebben graag aan het Gentse society-leven deelgenomen : ze zijn bijv. erelid geworden van de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde en van de Maatschappij voor Schone Kunsten. De Britse delegatie was meer ondergeschikt aan haar regering en ook afstandelijker. De bevolking schijnt de Amerikanen meer aan haar boezem te hebben gedrukt en ook *Hail Columbia* (door J.Q. Adams in een brief aan zijn vrouw beschreven als een 'American national air') bijzonder graag te hebben gehoord. Toen Mevrouw D'Hane niet aarzelde aan de Britse onderhandelaar Goulburn te verklaren dat ze het 'Hail Columbia' prefereerde boven het 'God save te King', antwoordde de flegmatieke Brit 'dat bewijst slechts, Mevrouw, dat u geen Engelse bent'.¹

Hoewel geografisch ver afgelegen, zijn de Verenigde Staten ons mentaal steeds nabij geweest. Ze zijn in 1790 het model geweest voor onze kortstondige 'Verenigde Nederlandse Staten'. Velen onzer landgenoten hebben er in de 19e eeuw een nieuwe toekomst gevonden - onder wie de chemicus Leo Hendrik Baekeland, die er zich in 1890 heeft gevestigd. En wat wij aan de twee Angelsaksische grootmachten in onze eeuw verschuldigd zijn is eenieder wel bekend: men bedenke even onder welk regime continentaal Europa thans zou leven indien de Angelsaksische mogendheden er niet waren geweest. Hun bondgenootschap is de stevigste pijler gebleken van de Vrije Wereld. Een bondgenootschap dat zo vanzelfsprekend lijkt - en toch waren ze in het begin van de 19e eeuw met elkaar in oorlog.

Dit spektakel van de twee elkaar bevechtende Angelsaksische democratieën is merkwaardig. Niet alleen omdat het helemaal geen Angelsaksische gewoonte is onderling op de vuist te gaan (en de oorlog van 1812-1814 was dan ook relatief onbloedig en verliep op een erg onlogische en soms zelfs grappige manier - in tegenstelling tot de oorlogen op het Europese continent), maar democratieën zijn door de band evenmin erg oorlogszuchtig.

Autocratieën geraten vlugger slaags en conflicten tussen een autocratie en een democratie zijn ook frequenter. Toch hebben Griekse en Italiaanse stadstaten elkaar in de Oudheid en de Middeleeuwen bevochten en er zijn ook de drie 'Engelse oorlogen' van de 17e eeuw geweest, waarin Engeland en de Verenigde Republiek elkaar hebben bekampt - twee mogendheden die wel geen perfecte democratieën waren, maar toch veel democratischer dan de absolutistische koninkrijken van hun tijd. De inzet was de beheersing van de zee, d.w.z. de toegang tot de wereldhandel.

(1) Brief van J.Q. Adams aan zijn vrouw Louisa dd. 24-1-1815.

Op de dag van vandaag kent deze laatste een grote bloei : nooit zijn zoveel en zo verscheidene goederen over een zo grote oppervlakte en tussen zoveel volkeren verhandeld. Dit is o.m. mogelijk omdat de zeeën open en veilig zijn : vrijbuiters en piraten horen thuis in het kinderuurtje en het stripverhaal van het lichte genre. Eeuwenlang is het niet zo geweest en was de wereldhandel een hachelijk avontuur. De pacificatie van de wereldzeeën kon worden bereikt langs twee wegen, ofwel door vrij, vreedzaam overleg tussen de zeevarende mogendheden, ofwel doordat één onder hen, in de loop van talrijke conflicten, zichzelf als de politiemans opwierp en zich door de anderen deed aanvaarden.

Zoals bekend, werd deze tweede weg bewandeld en heeft Engeland de *Pax Britannica* gevestigd waar het zelf, maar ook de andere naties van hebben geprofiteerd. In de Napoleontische tijd, waarin de Brits-Amerikaanse oorlog is ontbrand, was juist de controle van de zeeën een inzet van de bittere Frans-Britse oorlog en het conflict van 1812-14 is daar eigenlijk een spin-off, een nevenproduct van. Want het is om zeevaart en zeehandel dat het allemaal begonnen is : ik herinner u, zonder in details te treden, aan de fameuse Britse *Orders in Council* tegen de Amerikaanse scheepvaart en de onderschepping door Britse zeebodems van Amerikaanse vaartuigen, die ervan verdacht werden Britse deserteurs te vervoeren.

Ladies and gentlemen,

That the two great Anglo-Saxon powers were at the beginning of the nineteenth century engaged in a shooting war may be considered an oddity in itself, but various aspects of the origin, the progress and the conclusion of that armed conflict are so incongruous as to lend it an altogether unreal air. It looks indeed as if some Mad Hatter had been at work!

The phoney war of 1812-14 was unwillingly blundered into by the two countries concerned. No one in Britain wanted another War of Independence - one Yorktown was enough - and certainly not while the country was fighting Napoleon to the death. And certainly not everybody in America wanted it : if some interested parties were for, others were outspokenly against. Nor is it clear why exactly the war was started. It had something to do with navigation and trade, but a shooting war on the Atlantic was not going to stimulate American commerce. It had something to do, we are told, with Canada and the fate of the Red Indians and fishing rights. None of it sounds convincing. The only precise bone of contention were the famous 'Orders in Council', which hurt American pride, but the irony of the case is that Castlereagh had announced the suspension of those Orders against American shipping, i.e. against neutral traders, on 16 June 1812 : two days before they allegedly led to the American declaration of war on 18 June. However, the news of their suspension took several weeks to reach the other side of the Atlantic. The same confusion surrounded the conclusion of the treaty thirty months later. None of the original bones of contention was mentioned with any precision, let alone solved - considering their hazy nature that would have been difficult. The delegates

agreed expressly on one point only - that the war was over (they were understandably keen on this as it was Christmas Eve), and the rest was left to commissions to elucidate and negotiate. In the treaty itself nothing was said about all this, and the observer may well wonder why so serious a city as Ghent was chosen for so frivolous an occasion. In the meantime the progress of the war had not been without its odd, and even comic incidents. In the summer of 1814 the British commander, General Robert Ross, pressed on with his attack on Washington, the brand-new American capital, and did this so quickly and cleverly that the enemy was completely taken by surprise. So much so that when his officers, on the evening of 24 August, reached Washington, they arrived just in time at the White House to eat the dinner that had been prepared for the President and Mrs. Madison. The war mercifully cost relatively few lives - 1877 American soldiers and sailors were killed in action in two and a half years of warfare on land and sea. This can to some extent be explained by a certain casualness and lack of enthusiasm for killing the 'enemy', as illustrated in the enterprise of Major General Henry Dearborn who was supposed, in the autumn of 1812, to strike a fatal blow against the Canadians at Montreal. After, on 19 November, he had marched his troops twenty miles north of Plattsburg, the militia refused to go further, and Dearborn marched them back to Plattsburg. He seems to have taken a leaf out of the book of the grand old duke of York, who "had 10.000 men, he marched them up to the top of the hill, and he marched them down again". The final irony came with the one great engagement which ended in an American victory, the battle of New Orleans, which wiped out all previous American defeats and ended the war in a blaze of glory.

The only snag was that the victory was won a fortnight after the war was ended, i.e. on 8 January 1815. But again, the good news from Ghent had not reached New Orleans in time. It has been said of Christopher Columbus that when he left, he did not know where he was going, and when he came back, he did not know where he had been. Similarly it could be said of the Anglo-American war that it was declared after the cause of the war had vanished, and that its main battle was fought after the peace had been signed. If only Marconi had lived a few generations earlier !

All these oddities, ladies and gentlemen, should not obscure the underlying seriousness of the conflict. The war that ended here 175 years ago was not meaningless. The real issue was neither deserters nor Red Indians, but a motif of political psychology.

The pride of a new, ex-colonial nation was at stake. There was a clash of generations, a mother-and-daughter conflict. "We are going to fight, said Andrew Jackson in 1812, for the reestablishment of our national character, misunderstood and vilified at home and abroad". America had been a naughty daughter, annoying a mother who was in serious trouble, at a most inconvenient moment. But the parent was not blameless, for she treated her offspring with insufficient respect and consideration, she had not understood that American "submission to the Orders in Council would

have meant acceptance of colonial status and loss of national honor“². Whether we consider the conflict of 1812-14 as the last phase of America's War of Independence, or as her Second War of Independence, what was established in Ghent once and for all was that America had come of age. There was no need for mother Britannia to teach her daughter lessons, for mother's apron strings had finally been cut. Indeed, “the United States had dared a second time to wage war with the mightiest power on earth, and it had come out whole“³. There was, however, no doubt that mother remained a formidable old lady, so that dreams of robbing her of Canada and such like ambitions were patently unrealistic. After all, it may safely be said that 1814 saw the start of a century of world wide *Pax Britannica*.

The American War of Independence was not only an act by which thirteen colonies liberated themselves from the dictates of a far-away mother country. It also was a revolution, which led not only to the independence of the country - which is an external element - but provided it with a different constitution and new political and social structures. The United States were a new type of state on the stage of western history - a state without a monarchy, without a nobility, without an Established Church, with a federal structure and an elected president. The novelty of this experiment of the years 1776 - the Declaration of Independence - 1787 - the Constitution - and 1791 - the Bill of Rights - was truly staggering and guarantees it a place in the series of the great events described in Brinton's *Anatomy of Revolution*, which led the way to the modern world⁴. They were the Puritan revolution of seventeenth-century England, the American and the French revolutions of the late eighteenth and the Russian revolutions of March and November 1917, known as the February and October revolutions. Brinton's analysis - or 'anatomy' as he called it - was certainly correct, but it was incomplete. Indeed, ladies and gentlemen, I cannot help pointing out, in the very building where the Pacification of Ghent was signed, that the great anti-absolutist revolts described by Brinton were preceded by that of the Low Countries against the rule of King Philip II, which should have been included in his study. There is no doubt that the chain of revolt which ultimately broke the back of tyrannical rule started with the dramatic events of the sixteenth century. The northern part of the Low Countries, which escaped Spanish reconquest, founded the Dutch Republic, whose culture influenced Cromwell's Puritan calvinists and whose federal structure was an inspiration for the Founding Fathers of the United States of America.

We have already mentioned the differences between the British parent and the American offspring : they are glaring. Nevertheless, daughters never get completely away from mother : their ancestry will show, no matter how hard they try. It was not different with the young American Republic, whose resemblance and links with the old country - where some 90%

(2) S.E. Morison, H.S. Commager, W.E. Leuchtenburg, *The Growth of the American Republic*, I, Oxford University Press, 21980, p. 360.

(3) Morison et al., *op. cit.*, I, p. 386.

(4) C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, New York, 21965.

of the eighteenth-century Americans came from - are not difficult to discover : the ties of language, the tradition of free enterprise, the common law (in spite of some vague ambitions to switch to some codified system in the continental European vein) and the limitation of governmental power by constitutional guarantees. America not only conserved and cherished this chain of sacred English texts - from Magna Carta over the Petition of Right to the Bill of Rights -, she completed and perfected that line of thought in a more radical way than the mother country ever did, by adopting a written constitution and subjecting the legislature to the judicial control of the constitutionality of the laws.

It was the Treaty of Ghent that launched the United States finally on its own course among the *comitas nationum* - and what a course it has been !

HET VERDRAG VAN GENT IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

door

Maria DE WAELE

Het verdrag van Gent, ondertekend op 24 december 1814, maakte een einde aan de Brits-Amerikaanse oorlog van 1812-1814. Zowel dit conflict als het vredesverdrag moeten tegen een erg complexe internationale achtergrond gesitueerd worden, m.n. de gevolgen van de Europese oorlogen in de periode 1793-1815 voor de V.S. Frankrijk streed, tijdens deze kwart-eeuw van gewapende strijd om de macht in Europa, tegen een soms wisselende coalitie van Europese landen, geleid door Groot-Brittannië. De gevolgen van deze confrontatie voor de V.S. bleven niet uit, ook al omdat de onafhankelijkheid op dat moment nog niet volledig afgerond was. De internationale positie van de V.S. bleef nauw verbonden met de toestand in Europa, meer in het bijzonder met de machtsstrijd op het continent. Zo hadden Frankrijk en, wat later, Spanje, in het kader van deze strijd, de Amerikaanse opstand gesteund. De vrede van Parijs van september 1783, waardoor Groot-Brittannië de onafhankelijkheid van de V.S. erkende, had niet alle problemen met Londen opgelost. De Britten waren knorrig over sommige bepalingen van dit verdrag en toonden zich niet gehaast om bv. de forten in het gebied van de Grote Meren te ontruimen. Groot-Brittannië was ook beducht voor de Amerikaanse concurrentie op het gebied van de handelsvaart — de V.S. beschikten over de tweede handelsvloot ter wereld — en wilde zijn hegemonie op zee veilig stellen. De verhouding tussen de Britten en de Amerikanen was, zo kort na de onafhankelijkheid, evenmin erg harmonieus te noemen. Groot-Brittannië gaf blijk van weinig psychologische takt in zijn relaties met Washington, de jonge V.S. waren uiteraard zeer gevoelig voor wat zij als schendingen van hun nationale soevereiniteit aanvoelden.

De V.S. bevonden zich in deze jaren nog in een fase van "opbouw", van "nation building", zowel voor wat het nationaal grondgebied als de interne staatsinrichting betrof. Het grondgebied van de V.S. strekte zich in 1800 westwaarts uit tot aan de Mississippi en werd langs die zijden begrensd door koloniale bezittingen van Groot-Brittannië (Canada), Spanje (Louisiana-territory, Florida) en Frankrijk (Louisiana-territory). Conflicten met deze drie mogendheden mochten dan ook niet uitgesloten worden. In de V.S. zelf bestonden er heel wat meningsverschillen over de inrichting van de nieuwe staat en over de inhoud van de nieuwe grondwet. Anders gezegd, de voorstanders van een sterke nationale regering stonden er tegen de voorstanders van uitgebreide bevoegdheden voor de afzonderlijke staten ¹.

(1) De internationale en Amerikaanse situatie in de periode 1793-1815, meer in het bijzonder de gevolgen van de Europese oorlogen voor de V.S., worden uitvoerig behandeld door

Keren we terug naar ons hoofdtema, nl. de internationale achtergrond van de oorlog van 1812 en de vrede van Gent. In 1793, bij het uitbreken van de vijandelijkheden in Europa, werden de V.S. voor het eerst, maar zeker niet voor het laatst in hun geschiedenis, geconfronteerd met de gevolgen van een Europees conflict. Welke houding zou het land aannemen t.o.v. deze "Europese" oorlog? Alhoewel de meerderheid van de Amerikaanse publieke opinie meer sympathie had voor het Frankrijk van Lafayette dan voor het oude moederland Groot-Brittannië, kondigde president George WASHINGTON in april 1793 aan dat de V.S. neutraal bleven. Onder Washington (president tot 1797) en zijn opvolger John ADAMS (1797-1801) werd, zij het niet zonder moeite, de neutraliteit van de V.S. gehandhaafd. De "Founding Fathers", of ze nu Federalisten of Republikeinen (= de latere Democraten) waren, meenden allen dat de V.S. zich afzijdig moesten houden van Europese conflicten. Zij meenden dat, in deze fase van "opbouw van de natie", een periode van isolatie het meest aangewezen was. Het buitenlands beleid moest in functie van Amerikaanse belangen en overwegingen gevoerd worden. De latere president Thomas JEFFERSON, van 1785 tot 1789 gezant in Frankrijk en van 1789 tot 1793 minister van Buitenlandse Zaken, vatte deze houding als volgt samen: "Peace, commerce and honest friendship with all nations, entangling alliances with none". Jefferson ging nog verder, hij meende dat, wanneer de Amerikaanse isolatie niet langer houdbaar bleek, de V.S. eerder van de moeilijkheden in Europa moesten gebruik maken om hun commerciële positie te verbeteren en hun grondgebied uit te breiden. Dit laatste opzet slaagde, zoals we even later zullen zien. De bescherming van de Amerikaanse handelspositie daarentegen stelde heel wat meer problemen en lag mee aan de basis van de oorlog van 1812.

Thomas Jefferson werd president in 1801, het jaar waarin Frankrijk en Groot-Brittannië de vrede van Amiens sloten en er een korte adempauze kwam in de Europese oorlogen. Het leger en de zeemacht, die onder Washington en Adams waren uitgebouwd, werden onder Jefferson langzaam ontmanteld. De rust duurde echter niet lang, al in 1803 werden de vijandelijkheden in Europa hervat. Aanvankelijk dacht Frankrijk nog aan een invasie van Groot-Brittannië, maar na de Britse zege bij Trafalgar in 1805 werd dit voornemen opgegeven. Frankrijk, of anders gezegd, Napoleon Bonaparte, concentreerde zich met succes op de verovering van het Europese continent. Groot-Brittannië probeerde zijn hegemonie op zee te gebruiken om de bevoorrading van Frankrijk af te snijden en het land economisch te wurgen. Het kwam in deze jaren niet tot een directe militaire confrontatie tussen Fransen en Britten, beide landen probeerden elkaar indirect klein te krijgen.

Deze situatie bemoeilijkte in aanzienlijke mate de positie van de V.S., immers, de neutraliteit van de States en zijn rechten als neutraal land stonden

lijnrecht tegenover de Engelse sanctie- en blokkadepolitiek. Frankrijk van zijn kant repliceerde met de Continentale Blokkade in november 1806. Beide oorlogvoerende partijen waren niet van plan om veel rekening te houden met de Amerikaanse rechten, wel integendeel, in deze strijd op leven en dood kregen de eigen belangen absolute voorrang. Als neutraal land hadden de V.S. het recht om met alle landen handel te drijven, in de praktijk liet Groot-Brittannië, meester op de Atlantische Oceaan, alleen die handel en trafiek toe, die Londen beviel. Op basis van de fameuze Orders in Council stopte Groot-Brittannië neutrale schepen, die Frankrijk bevoorraadden en dus de oorlogspanning steunden. De Amerikaanse schepen werden evenmin ontzien: dit veroorzaakte enkele spectaculaire incidenten, die grote verontwaardiging uitlokten bij de publieke opinie in de States. De niets ontziende ronselpraktijken van de Britten zetten nog meer kwaad bloed. Zij doorzochten Amerikaanse schepen, zagezegd op zoek naar Britse deserteurs, maar namen vaak Amerikaanse burgers mee om in de Royal Navy te dienen. De recruterij voor de Navy stelde immers heel wat problemen, de leefomstandigheden waren er zo slecht dat er in 1797 zelfs een opstand uitbrak. De Navy zou in totaal zo'n 3.800 Amerikanen gekidnapt hebben en gedwongen om dienst te nemen.

Hoe reageerden de V.S. op dit alles? President Jefferson probeerde in een eerste fase, van 1807 tot 1809, door een combinatie van diplomatieke tussenkomen en economische sancties de naleving van de Amerikaanse rechten af te dwingen. In 1807 keurde het Congres een algemeen handelsembargo in de Amerikaanse havens goed. De V.S. rekenden er op dat dit embargo Groot-Brittannië en Frankrijk danig zou schaden en hen dwingen de Amerikaanse rechten te respecteren. Dit bleek een misrekening: noch de Britten, noch de Fransen werden ernstig getroffen door het embargo. Integendeel, het waren de havensteden van New England en de Zuidelijke staten die er nog het meest onder te lijden hadden. Het embargo werd in 1809 opgeheven, de V.S. probeerden daarna Frankrijk en Groot-Brittannië tegen elkaar uit te spelen. Indien één van beide landen de Amerikaanse rechten erkende, zouden de V.S. de handel met de tegenstander stopzetten. Napoleon speelde hier handig op in, wat tot een stijging van de spanning met Londen leidde. De Britten hadden ondertussen hun ronselpraktijken ongenadig voortgezet, zij bleven Amerikaanse schepen tegenhouden, kortom, de V.S. en Groot-Brittannië stevenden op een directe confrontatie af².

(2) H. ADAMS geeft in zijn *History of the United States of America during the Administrations of Jefferson and Madison* (New York, 1891) een algemeen overzicht van de binnen- en buitenlandse politiek in de V.S. in de periode 1801-1817. A. DeConde, *Entangling Alliance: Politics and Diplomacy under George Washington* (1958) en C.S. HYNEMAN, *The First American Neutrality* (1934) behandelen de Amerikaanse opstelling t.o.v. de Europese oorlogen. De moeilijkheden met Groot-Brittannië worden besproken door A.L. BURT, *The United States, Great Britain and British North America from the Revolution to the Peace after the War of 1812* (1940), G.S. GRAHAM, *Sea Power and British North America, 1783-1980: A Study in British Colonial Policy* (1941) en B. PERKINS, *The First Rapprochement: England and the United States, 1795-1805* (1955) en *Prologue to War: England and the United States, 1805-1812* (1961). J.F. ZIMMERMAN behandelt in *Impressment of American Seamen* (1923) de Britse ronselpraktijken meer in detail.

De oorlog van 1812 kende, zowel voor de Amerikanen als voor de Britten, een frustrerend en weinig succesvol verloop. Meer zelfs, wanneer men het vredesverdrag meer in detail bekijkt, vraagt men zich af waarom de oorlog überhaupt nodig was. Het verdrag betekende een terugkeer naar de status quo ante bellum en loste geen enkel probleem, dat voor en tijdens het conflict opgeworpen werd, definitief op. Bovendien botste de oorlog in de V.S. op heel wat weerstand, zowel bij een gedeelte van het Congres als in de staten van New England. Er is dan ook, vooral van Amerikaanse zijde, een lang en geanimeerd debat gevoerd over de oorzaken en doeleinden van dit conflict. Het Brits optreden en de schending van de neutraliteitsrechten worden meestal als de belangrijkste drijfveer aangegeven. De jonge V.S. waren vastbesloten om, na tien jaar vernederende en frustrerende ervaringen, hun soevereine rechten te verdedigen. De prijs van de vrede werd in 1812 te hoog bevonden, het ging in het conflict met Groot-Brittannië, zoals John Quincy ADAMS zei, om "our right as an independent nation". Daarnaast speelden nog andere factoren een rol, die in de loop van de discussie soms erg verschillend ingeschat werden: territoriale ambities en expansiezucht, vooral richting Canada, de onrust bij de Indianen in het Noord-Westen waarachter men opnieuw het gestook van Londen vermoedde en de economische moeilijkheden op het thuisfront, die eveneens aan de Britse maatregelen werden toegeschreven³. De oorlogsboodschap van president James MADISON aan het Congres van 1 juni 1812 bevatte een lange lijst met klachten en grieven over het Brits optreden sinds 1803: het ronselen van soldaten voor de Royal Navy, het bestoken van handelsschepen voor Amerikaanse havens, de blokkades, het stoken van onrust bij de Indianen aan de Westelijke "frontier". Tenslotte beschuldigde Washington Groot-Brittannië ervan niet alleen de handel met Frankrijk te willen beletten, Londen streefde er doelbewust naar om de Amerikaanse concurrentie uit te schakelen en de Britse maritieme positie nog te verstevigen. Het Congres keurde de oorlogsverklaring aan Groot-Brittannië goed, zij het niet met een overweldigende meerderheid.

De officiële oorlogsverklaring vond — het is niet het enige merkwaardige of ironische aspekt van dit conflict — plaats op een moment dat de Britten tekenen van verzoening gaven. Zij hadden, twee dagen voor de oorlogsverklaring, de gehate Orders in Council opgeheven. Anders gezegd, de oorlog brak uit op het moment dat één van de belangrijkste Amerikaanse motieven uit de weg geruimd was. Londen had te laat beseft dat het meer te verliezen dan te winnen had bij een oorlog met de V.S. De Britten hadden

(3) De discussie over de oorzaken van de oorlog van 1812 wordt besproken door R. HORMAN, *The Causes of the War of 1812* (Philadelphia, 1962), B. PERKINS (ed.), *The Causes of the War of 1812 - National Honor or National Interest?* (1962), G.T. TAYLOR (ed.), *The War of 1812 — Past Justifications and Present Interpretations* (1962) en H.L. COLES, *The War of 1812* (Chicago en Londen, 1964), pp. 27-37. J.W. PRATT verdedigde in *Expansionists of 1812* (New York, 1925) de stelling dat territoriale ambities in de richting van Canada één van de belangrijkste oorzaken van de oorlog waren. R. BROWN van zijn kant probeerde in *Republic in Peril* (New York, 1964) de oorlog van 1812 in een meer ideologisch spanningsveld te plaatsen.

het nationaal gevoel in de States ernstig onderschat, zij waren er gemakshalve vanuit gegaan dat de V.S. geen direct militair conflict zou riskeren.

De V.S. waren slecht voorbereid op de oorlog en kampten met een chronisch tekort aan manschappen en aan geld. De regering maakte een wat machteloze indruk, het Congres en de publieke opinie waren sterk verdeeld. Het verzet tegen de oorlog was het grootst in New England. De Noord-Oostelijke havens, nauwelijks hersteld van de negatieve gevolgen van het handelsembargo, morden over de schade aan de handelsvaart en vreesden represailles van de almachtige Britse vloot. De ontevredenheid laaide zo hoog op dat er eind 1814 in New England zelfs aan secessie gedacht werd. Het grootste enthousiasme voor de oorlog was te vinden in het Zuiden en in het Westen: daar werden de Britse maatregelen verantwoordelijk gesteld voor de landbouwcrisis. De Westelijke staten hoopten daarnaast op expansie richting Canada en meenden dat de moeilijkheden met de Indianen te wijten waren aan het voortdurend gestook van de Britten.

De malaise in de V.S. tijdens de oorlog werd nog vergroot door het teleurstellend verloop van de militaire gebeurtenissen. M.n. de Canadese campagne werd een aaneenschakeling van tegenvallers. Op zee liet de wurgende Britse blokkade zich voelen. De situatie werd wat beter in 1813-1814, met het zegevierend Amerikaans tegenoffensief in het Noord-Westen en de zege van Andrew JACKSON op de Creek Indianen in de lente van 1814⁴.

Er werden al in 1812, kort na het begin van de oorlog, schuchtere vredesopgingen ondernomen, maar zij bleven aanvankelijk zonder resultaat. De V.S. eisten dat Groot-Brittannië zijn ronselpraktijken opgaf, wat door Londen geweigerd werd. Een Russische bemiddelingspoging mislukte eveneens, maar leidde wel, na enige peripetieën, tot directe onderhandelingen tussen beide partijen. De Amerikaanse gevolmachtigden kregen in april 1814 de toelating om naar Groot-Brittannië te reizen, met als doel de vredesonderhandelingen te bespoedigen. Zij kwamen echter in Londen aan op een slecht moment: Napoleon had net troonsafstand gedaan en de zegevierende Britten waren niet in een verzoenende bui. Groot-Brittannië kon na de Franse nederlaag immers mensen en middelen vrijmaken voor het conflict met de V.S., dat het tot dan toe als een secundaire botsing, een "sideshow" had beschouwd. Britten en Amerikanen raakten het er tenslotte over eens om directe onderhandelingen te beginnen, die in juli 1814 in Gent begonnen. De V.S. zaten ondertussen, a.g.v. de verhoogde Britse druk en het groot tekort aan mensen en middelen, volledig in het nauw. Washington werd gedwongen nieuwe, aangepaste instructies naar de misie in Europa te sturen, waarbij niet langer aangedrongen werd op een oplossing voor de ronselpraktijken. Er moest, kost wat kost, een einde gemaakt worden aan het conflict.

(4) Voor het verloop van de oorlog en de (verdeelde) reacties in de V.S. verwijzen we naar opnieuw naar R.H. BROWN, *The Republic in Peril* (New York, 1964), Harry L. COLES, *The War of 1812* (Chicago en Londen, 1965), A.R. GILPIN, *The War of 1812 in the Old Northwest* (East Lansing, 1958) en Patrick T. WHITE, *A Nation on Trial: America and the War of 1812* (New York en Londen, 1965).

De gebeurtenissen op het slagveld gingen ondertussen door en beïnvloedden de respectievelijke onderhandelingspositie van Britten en Amerikanen. Toen het nieuws over de val van Washington Londen bereikte in september 1814, werden de Britten overmoedig en achtten zij de overwinning binnen handbereik. Eind oktober waren de kansen gekeerd in het voordeel van de Amerikanen, waardoor hun positie aan de onderhandelingstafel versterkt werd. De oorspronkelijke eisen van de V.S. en van Groot-Brittannië waren, na de ontvullende ervaringen aan het front, fel gematigd. De V.S. hadden aanvankelijk gehoopt véél te winnen: zij toonden grote belangstelling voor expansie richting Canada, eisten het einde van de ronselarijen en het opheffen van de beperkingen op de handelsvaart, maar zij namen tenslotte genoegen met een status quo ante bellum. Ook de Britten hadden ambitieuze eisen geformuleerd i.v.m. een grote Indiaanse bufferstaat en de visserijrechten, maar zij aanvaardden eveneens een terugkeer naar de status quo ante bellum. Het resultaat was dan ook een verdrag in mineur: geen enkel probleem, dat aan de basis had gelegen van het conflict, werd opgelost. De fameuze ronselpraktijken en, meer algemeen, de rechten van de neutralen, werden zelfs niet in de tekst vermeld.

We vermeldden al dat de oorlog van 1812 in feite te laat, d.w.z. na het intrekken van de Britse Orders in Council, begonnen was. De oorlog is op een even merkwaardige manier geëindigd: de belangrijkste veldslag, m.n. de slag bij New Orleans van 8 januari 1815, had plaats na de ondertekening van het verdrag van Gent, dat officieel een einde aan het conflict maakte ⁵.

De oorlog van 1812 leverde de Amerikanen niet alleen het nationaal volkslied en het Witte Huis op, de internationale gevolgen van het verdrag van Gent reikten verder ⁶. Deze vrede viel min of meer samen met het einde van de Europese oorlogen, en vormde het begin van een nieuw tijdperk voor de V.S. De buitenlandse dreiging was grotendeels weggefallen. Tijdens de oorlog van 1812 vielen voor het laatst in de Amerikaanse geschiedenis buitenlandse troepen het grondgebied van de V.S. binnen. In 1815 begon voor de States een periode van relatieve internationale isolatie, die tot aan de Eerste Wereldoorlog zou duren. De jongere generatie, d.i. de Amerikanen die na de onafhankelijkheid waren geboren, was hoe dan ook minder op Europa gericht. De oorlog van 1812, niet in het minst de "laattijdige" slag bij New Orleans, droeg in aanzienlijke mate bij tot de

(5) De vredesonderhandelingen en het verdrag van Gent worden uiteraard besproken in de reeds vermelde werken van R.H. BROWN, H.L. COLES, A.R. GILPIN en P.T. WHITE. F.A. UPDYKE geeft in *The Diplomacy of the War of 1812* (Baltimore, 1915) een gedetailleerde analyse van de vredesopgaven en de uiteindelijke regeling. Meer recente studies over het verdrag van Gent zijn van de hand van G. DANGERFIELD, *The Era of Good Feelings* (New York, 1953) en B. PERKINS, *Castlereagh and Adams* (Berkeley, 1964). *The Peace of Christmas Eve* (1962) van F.L. ENGLEMAN bevat een meer populaire benadering van de vrede van Gent.

(6) Bij de inname van Washington door de Britten werden de officiële gebouwen, o.a. de presidentiële ambtswoning, in brand gestoken. De ambtswoning werd bij het herstel wit geschilderd en is sindsdien beter bekend als het Witte Huis. — Tijdens het bombardement van Baltimore (september 1814) schreef Francis Scott KEY, die gevangen gehouden werd aan boord van een Brits schip de tekst van het Amerikaanse volkslied, de "Star-Spangled Banner".

groei van het nationaal bewustzijn in de States, de verdeeldheid en het gebrek aan militaire successen werden na 1814 vlug vergeten.

De V.S. kwamen territoriaal gevoelig versterkt uit de oorlogsperiode. Frankrijk had al in 1803 de Louisiana Territory aan de V.S. verkocht: Napoleon beseftte dat hij, bij de hervatting van de oorlogen in Europa, dit gebied niet kon verdedigen. Ook de Spaanse bezittingen in de onmiddellijke nabijheid van de V.S. gingen tijdens of kort na de oorlog verloren. De States hadden al in 1810-1813 het westelijk gedeelte van Florida veroverd. A.g.v. moeilijkheden met de plaatselijke Indianen vielen de Amerikanen, opnieuw onder leiding van Andrew Jackson, het oostelijk gedeelte van Florida binnen in 1818. Mexico werd onafhankelijk in 1821 en kon zich in een ruime Amerikaanse belangstelling verheugen⁷.

Deze wijzigingen van en aan de landsgrenzen lagen aan de basis van de zgn. Monroe-doctrine, die door president James MONROE werd uiteengezet tijdens zijn rede voor het Congres van 2 december 1823. Deze doctrine handelde in feite over twee zaken, a) de dreigende Russische expansie aan de Noord-Westkust, b) de eventuele hulp vanwege de Heilige Alliantie aan Spanje bij de herovering van diens koloniale bezittingen. Groot-Brittannië, dat de Latijns-Amerikaanse markten wilde openhouden, was eveneens gekant tegen een mogelijke Europese interventie en de Britse minister van Buitenlandse Zaken had Washington zelfs een feitelijke alliantie voorgesteld. Onder impuls van minister van Buitenlandse Zaken John Quincy Adams werd besloten dat de V.S. zélfstandig, niét in alliantie met Groot-Brittannië, moesten reageren op een eventuele Spaanse dreiging. De Monroe-doctrine bepaalde, met de Russische eisen op de achtergrond, dat het Amerikaanse continent geen voorwerp mocht zijn van een toekomstige kolonisatie. Iedere Europese interventie op het Amerikaanse continent werd afgewezen, de V.S. van hun kant bevestigden dat zij zouden afzien van tussenkomsten in Europa. Het werd — en wordt — soms over het hoofd gezien dat de V.S. zelf niet gebonden werden door de Monroe-doctrine aan de principes van niet-kolonisatie of niet-interventie. De Amerikaanse aspiraties in Mexico en Cuba waren daarvoor in 1823 te groot. De onmiddellijke praktische betekenis van de Monroe-doctrine bleef beperkt, zij groeide pas in de loop der jaren, en na allerlei aanvullingen, uit tot één van de pijlers van de Amerikaanse buitenlandse politiek. De V.S. en Rusland bereikten vrij snel een akkoord over de grens van Alaska. Het was niet zozeer de Monroe-doctrine als wel de Britse dominantie op zee die Spanje deed afzien van eventuele plannen tot herovering van de kolonies⁸.

(7) Voor de aankoop van Louisiana door de V.S., zie o.a. A.B. DARLING, *Our Rising Empire, 1763-1803* (1940) en E.W. LYON, *Louisiana in French Diplomacy, 1795-1804* (1934). De grens- en gebiedsconflicten met Spanje worden o.a. besproken door A.P. WHITAKER in *The Spanish-American Frontier, 1783-1795* (1927) en *The Mississippi Question, 1795-1803* (1934).

(8) De betekenis van de Monroe-doctrine wordt besproken door S.F. BEMIS, *John Quincy Adams and the Foundations of American Foreign Policy* (1949).

Het verdrag van Gent betekende ook een keerpunt in de verhouding tussen de V.S. en Groot-Brittannië. De oorlog van 1812 was het laatste directe Anglo-Amerikaanse conflict, op termijn trok vooral Groot-Brittannië lessen uit deze ervaring, Londen besefte dat een militair conflict met de V.S. vooral nadelige gevolgen had. De V.S. en Groot-Brittannië toonden zich na 1814 bereid om hun meningsverschillen langs vreedzame weg op te lossen. Over de grensgeschillen in Canada en de Oregon Territory werd enkele jaren later een overeenkomst bereikt. De "special relationship" tussen beide landen was nog ver af, maar de vrede van Gent legde de basis voor een betere verstandhouding en groter wederzijds respect.

De Amerikaanse belangstelling verschoof na 1814-1815 voorgoed naar de "interne" verovering van het eigen land, van het "Westen". De overtuiging, dat de V.S. een andere, betere bestemming hadden dan Europa, werd door de oorlog van 1812 nog versterkt. Binnenlands leidde de oorlog van 1812 tot een versteviging van de positie van de centrale regering, enigszins ten nadele van de afzonderlijke staten, maar deze strijd zou pas een halve eeuw later, met de Amerikaanse burgeroorlog, beslecht worden.

De oorlog van 1812 lag ook aan de basis van de politieke carrière van één van de populairste Amerikaanse leiders van de 19e eeuw, Andrew JACKSON (1767-1845), president van 1829 tot 1837 en één van de grondleggers van de "moderne" Democratische Partij. Jackson had nationale bekendheid verworven in 1812, in de oorlog tegen de Creek maar hij vestigde definitief zijn faam door zijn overwinning op de Britten bij New Orleans. De verkiezing van "Ol' Hickory" tot president werd algemeen beschouwd als een overwinning van de democratie en de gewone man, als de realisatie van een vroege versie van de "American Dream". Alleen de Indianen dachten daar anders over, Jackson kreeg van hen, niet geheel onverdiend, de bijnaam "Sharp Knife"⁹.

(9) Over het leven en het presidentschap van Andrew Jackson, en het begrip "Jacksonian Democracy" zijn talloze werken geschreven. Beperken we ons tot enkele bekende studies: L. BENSON, *The Concept of Jacksonian Democracy* (1961), M. JAMES, *Andrew Jackson: The Border Captain* (1933), R.V. REMINI, *The Election of Andrew Jackson* (New York en Philadelphia, 1963) en A.M. SCHLESINGER, Jr, *The Age of Jackson* (Boston, 1949).

THE TREATY OF GHENT THE AMERICAN PERSPECTIVE

door

R. V. REMINI

The War of 1812 was an unmitigated disaster for the United States. The nation should never have declared war. To a large extent President James Madison was pressured into it by a horde of War Hawks, as they were called, led by the Speaker of the House of Representatives, Henry Clay of Kentucky.

There was no justifiable reason to risk the nation's newly acquired freedom in another war with Great Britain. Reasons were advanced, of course, such as the seizure of American ships, impressment of American seamen, British instigation of Indian attacks along the frontier, failure of Great Britain to withdraw from American territory as stipulated by the Peace Treaty of 1783 that ended the Revolution, and the Orders-in-Council which implicitly violated American rights as a sovereign nation. And there were those who hoped that a successful war might mean the acquisition of Florida and Canada.

These are potent reasons for a declaring war in the early nineteenth century, except for the fact that it endangered American freedom. Personally, I ascribe the fundamental cause of a declaration of war as psychological, that is a desperate need on the part of the American people to prove to itself and the rest of the world that it had a legitimate right to exist as a free and independent nation. Since winning its freedom from England the United States had been subjected to a series of humiliations by the major powers of Europe: England and France. It seemed as though the United States hardly mattered in the great continental struggle between the super powers. We constituted no real threat to them. We lacked military power. After all we hadn't won a major military victory in the Revolution. There was the suspicion that we could not defend our freedom, and Americans needed to prove they could. In a real sense it was a search for national identity¹.

So with much trepidation the nation went to war, and sustained one military disaster after another. General William Hull led an invasion into Canada, then rushed back to Detroit and promptly surrendered it to a decidedly inferior force of British soldiers and their Indian allies. Other attempts at invading Canada were equally calamitous and sometimes ludicrous. The loss of control of Lake Champlain, the destruction of the frigate Chesapeake and the successful establishment of a naval blockade of the entire eastern coast provided a series of jolts that shook American confi-

(1) This thesis is well developed by Roger H. Brown, *The Nation in Peril: 1812* (New York, 1964).

dence in their ability to wage a triumphant war under a Republican administration. The blockade encouraged smuggling, especially in New England, and the loss of revenue to the government further weakened its ability to pursue the war ².

When Napoleon retreated from Moscow shortly thereafter, with the Russians in hot pursuit, it appeared that Great Britain would soon find relief from its European conflict and could concentrate its considerable resources to subduing its former colonies. The likelihood of that happening further intensified the apprehensions of the American people.

President Madison frankly told the Congress that the Treasury was depleted; the country was living off loans; and additional taxes were necessary to prosecute the war. Recruiting came to a standstill. Although Oliver Hazard Perry and William Henry Harrison won victories in the west, the coastline was effectively blockaded and all but two American frigates were bottled up in harbors for repairs or did not dare to venture out to challenge a superior British fleet. More and more the need for an early end to the war was seen by the leaders of both the Republican and Federalist parties as essential for the preservation of American liberty.

An opportunity to disengage came early in 1813 when the Emperor of Russia offered to mediate between Great Britain and the United States. Madison could hardly contain himself. He rushed to accept the offer without first waiting to discern the reaction in Britain. He wanted so desperately to extricate the country from its agony that he risked another stinging insult from abroad similar to the one Napoleon had administered when he pretended to rescind his Berlin and Milan Decrees. To conduct the negotiations Madison appointed John Quincy Adams, son of the former President, John Adams, and currently the U.S. minister to Russia, James A. Bayard, a member of the Federalist party and recently resigned as Senator from Delaware, and Albert Gallatin, the secretary of the Treasury. They were to meet with the British delegates in St. Petersburg and they were instructed to press especially for a repudiation of England's policy of impressment. Gallatin and Bayard left the country on May 9—courtesy of a passport provided by the British fleet—to meet Adams in Russia. Then, in the summer of 1813 the country learned the awful news: the British government flatly refused to participate in the proposed negotiations. It was another embarrassing defeat for the Madison administration ³.

But Britain soon changed its mind as the dreary war in Europe and America dragged on month after month. Lord Castlereagh, the foreign minister, would have nothing to do with the Russian efforts at mediation, but he was willing to enter direct negotiations with the United States either in London or Gottenburg, Sweden. And he left the selection of the location to the Americans. He said he wanted to keep "the business unmixed" with the affairs of the continent. But the Madison administration rightly

(2) There are several excellent histories of the war. See Reginald Horsman, *The War of 1812* (New York, 1969); J.C. A. Stagg, *Mr. Madison's War* (New York, 1983); Harry L. Coles, *The War of 1812* (New York, 1965); and J.K. Mahon, *The War of 1812* (New York, 1975).

(3) James Brant, *James Madison, Commander in Chief* (Indianapolis, 1956), p. 163.

surmised that Castlereagh feared that the United States and Russia might find a common interest against Great Britain (such as the impressment issue) and conduct themselves in "concert" to the detriment of British interests ⁴.

Acting with a little less haste, Madison informed Congress on January 6, 1814, that he had accepted the British offer but advised that preparations would go forward for continuing the war until such time as an actual treaty had been signed. Madison appreciated the difficulty involved in the negotiations inasmuch as Castlereagh had declared that any solution to their mutual problems would have to be consistent "with the maritime rights of the British empire." All of which sounded as though the impressment of seamen would not be a negotiable issue ⁵.

In selecting commissioners to negotiate with the British ⁶ Madison wished to maintain a politically balanced group of men so he kept Adams, Bayard, and Gallatin, and then added the newly designated minister to Sweden—since the President chose Gottenburg over London as the site for the negotiations—Jonathan Russell. Russell had been charge d'affaires in London and had participated in some of the earliest efforts at arrangement the terms of a peace treaty. Because Bayard would probably support the British argument on impressment Madison needed another strong nationalist to serve on the mission. He immediately thought of Henry Clay. Not only was the Speaker a leading nationalist who could be expected to fight for American rights, but he was a outstanding and loyal supporter of the administration.

Despite some initial apprehension in the Senate all the commissioners won easy confirmation. The Secretary of State, James Monroe, issued their instructions on January 28, 1814, and was reminded of the President's inflexible position on impressment and that the "degrading practice" must cease. To assert American rights on this issue the President was prepared to exclude all British seamen from U. S. vessels, exempting only naturalized citizens, and surrender any British sailor deserting to an American port. As for Canada and British instigation of Indian attacks, a cession of land would be in order (outright annexation of Canada was also suggested) but if this was refused then treaty rights of British traders on American soil must be terminated. Also, there must be no limitation of American naval strength on the Great Lakes. For the rest Monroe gave the commissioners great flexibility and latitude in conducting the negotiations ⁷.

(4) See Monroe's instructions to the commissioners, January 8, 28, 1814, in *American State Papers, Foreign Relations*, (hereafter cited as *ASPFR*), III, 701-702.

(5) Castlereagh to Monroe, November 4, 1813, in *ibid.*, p. 621. The offer was accepted on January 5, 1814. See Monroe to Castlereagh, January 5, 1814, in *ibid.*, pp. 622-623.

(6) The best secondary sources on the treaty are Frank A. Updyke, *The Diplomacy of the War of 1812* (Baltimore, 1915); Bradford Perkins, *Castlereagh and Adams: England and the United States, 1812-1823* (Berkeley, Calif., 1964). A good popular account is Fred L. Engelman, *The Peace of Christmas Eve* (New York, 1962).

(7) Monroe to commissioners, January 28, 1814, in *ASPFR*, III, 701-702; Passport dated February 4, 1814, in James F. Hopkins and Mary W.M. Hargreaves, eds., *The Papers of Henry Clay* (Lexington, Ky., 1959) I, 863, hereafter cited as *Clay, Papers*.

Clay and Russell, together with Christopher Hughes, Jr., or Maryland, secretary to the mission proceeded to New York. British Admiral Cochrane obligingly provided a passport for the twenty-eight gun corvette, *John Adams*--an ex-frigate which had been overhauled to provide greater seaworthiness and stability--in order to permit the ship's passage through the blockade without incident.

They sailed from New York on Friday, February 25, 1814. It was a miserable journey. The north Atlantic Ocean in winter can be a horror in any year. The crew proved less than competent and the captain, according to Hughes, was mad as a hatter. "A Miracle we weren't drown," he later wrote. For seven weeks they suffered, and arrived in Gottenburg on April 13, anchoring 12 miles from the city because of ice in the river. By mail they tried to get in touch with Gallatin and Bayard, who were supposed to be in Amsterdam, and John Quincy Adams, who was expected from Russia but did not leave St Petersburg until April 28. About a week following their arrival in Sweden, Clay and Russell heard from Gallatin and Bayard from London. Recent events had taken a "bad" turn and were likely to have an "unfavorable influence" on relations between the United States and Great Britain. Not only had Paris fallen to the allies but Napoleon had abdicated and was about to be sent to Elba. The Bourbon monarchy had been restored and a Congress would soon convene in Vienna to arrange the peace terms and restore legitimate sovereigns to their rightful thrones. Universal peace had descended upon the European world, "from which we are alone excluded."

Under the circumstances both Bayard and Gallatin felt that Gottenburg was not a good site for their negotiations. "I do believe that it would be utterly impossible to succeed in that corner," declared Gallatin, "removed from every friendly interference in our favour on the part of the European powers, and compelled to act with men clothed with limited authorities & who might at all times plead a want of instructions." As a substitute Gallatin suggested London in order to remain as close as possible to Castle-reagh, but Bayard thought a town in Holland preferable and felt they could rely on the "friendly dispositions" of William of Orange⁸.

Clay had no objections to a change of site but would not countenance a move to England. "I shall not consent to go to London," he flatly stated. The British were rejoicing over Napoleon's defeat and abdication and now demanded what they called "the chastisement of America." To attempt negotiations in such an atmosphere would be ridiculous. With all due deference to Gallatin, he wrote, it would be "further condescension" to gather at *their* "seat of Government...especially when we have yet to see the example in British history of that haughty people having been conciliated by the condescension of their enemy." Russell agreed, as he did to most things Clay proposed, and added that any change should be understood to have come at the instance of Great Britain in order to prevent any injury to the friendship between the United States and Sweden and Russia.

(8) Bayard to Clay and Russell, April 20, 1814, and Gallatin to Clay, April 22, 1814, in *Clay, Papers*, I, 881-884.

The British government finally suggested Ghent, Belgium, as a convenient and comfortable place to meet, to which Gallatin and Bayard readily agreed. It "may have the effect to facilitate & shorten the negotiations," they wrote ⁹. And once Castlereagh had the names of the complete list of the American commissioners he named their opposite numbers. They included: Admiral James Gambier, first Baron Gambier; Henry Goulburn, British Under-Secretary for War and the Colonies; and Dr. William Adams, a reputed expert on maritime law.

Not an impressive crew. The ablest among them—which is hardly saying much—was the young Goulburn who would later go on to become a member of the Privy Council and then Chancellor of the Exchequer. He knew a great deal about Canada, its affairs and problems, and stood ready to thwart any and all efforts by the Americans to annex any part of that territory. He was especially anxious to obtain complete British control of the Great Lakes, something Clay would oppose with every ounce of energy he possessed. At one point Clay remarked that Goulburn was "a man of much *irritation*," to which John Quincy Adams replied: "*Irritability*...is the word, Mr. Clay, irritability," and then, staring straight at the Kentuckian, added, "...like somebody else that I know." Clay laughed and retorted: "Aye, that we do; we all know him, and none better than yourself." ¹⁰

Dr. William Adams, the second British commissioner, possessed all the worst attributes of the British upper class. Educated at Oxford, "with pretensions to wit," like so many of his class, and a perfect "blunderbuss of the law," according to his American namesake, Dr. Adams disdained anything not properly British. Bayard said that he was "a man of no breeding...." All of which guaranteed some lively sessions once the commissioners gathered to begin their negotiations.

Admiral Gambier was another obnoxious sort, ever on the alert for any reason to explode but never getting any further than sustained testiness. He had served with valor and distinction in the navy and as a reward was elevated to the peerage ¹¹.

None of these men, I feel, were the equal of their American counterparts—with the possible exception of Russell. But then they were never meant to conduct the negotiations. Unlike the American commissioners who had wide latitude in conducting the negotiations, they were mere puppets, controlled and directed from London. By holding the meetings in Ghent, the British commissioners were close enough to London so that their discussions could always be referred to the home ministry for decision. Castlereagh and Lord Bathurst, Secretary of War and the Colonies, exercised tight control of the negotiations. The three British commissioners were little more than glorified messengers, carrying proposals and

(9) Bayard and Gallatin to Adams, Clay, and Russell, May 17, 1814, in Clay, *Papers*, I, 919.

(10) Adams to Louisa Catherine Adams, December 16, 1814, in Worthington Chauncey Ford, ed., *Writings of John Quincy Adams* (New York, 1915), V, 237, hereafter cited as Ford, ed., *Writings*.

(11) James Gallatin, *The Diary of James Gallatin*, ed. by Count Gallatin (New York, 1926), p. 72; Adams to Louisa Catherine Adams, August 30, 1814, in Ford, ed., *Writings*, V, 108.

counter-proposals back and forth across the Channel. "If we propose the alteration of a word," John Quincy Adams later wrote, "they must refer it to their government." It reminded him of the old joke: "My Lord, I hope your Lordship is well this morning." To which his Lordship replied: "Indeed, Sir, I do not know, but I will send a courier to my Court and inquire."¹² Such a hobbled arrangement necessitated long and drawn out negotiations that wearied the Americans and drove them nearly mad. After a while they came to believe that the British government did not want to make peace, otherwise they would have sent more "powerful delegates."¹³

Clay was informed immediately by Gallatin and Bayard of the proposal to meet in Ghent and given the names of the British commissioners. He in turn contacted Russell and Adams, who had recently arrived in Stockholm, and told them that he had ordered their ship to stand ready to transport them to Ghent, via Antwerp or Ostend. He himself had decided to travel overland by way of Copenhagen and Hamburg and expected to reach Ghent in three weeks¹⁴.

Clay rather liked Holland and thought Belgium was inferior. But everywhere he went, he said, the climate was "exorable. No summer, no sun, eternal clouds, and damp weather."¹⁵

When Clay arrived in Ghent the other American commissioners were waiting—all save Gallatin who did not arrive until July 7. But where were their British counterparts? The Americans waited for weeks for them to appear. It seemed the enemy was demonstrating once again its "haughty" disdain for their former colonial subjects. On display was "the well known arrogance of the British character."¹⁶

Then the American commissioners made a dreadful mistake. They decided to live and work together in one location. They found quarters at the Hotel Lovendeghem on the Rue des Champs, possibly in the hope of improving communication among them in order to present a more unified and stronger front to the British. Perhaps, too, they hoped to save on expenses. But their plan did not work out as expected. Here were five highly individualistic, highly opinionated, highly dissimilar, and singularly egotistical public servants all congregated within a confined area and each following his own perceived notion of what constituted the best treaty for the United States. The titular leader was John Quincy Adams, a well educated, experienced diplomat who tended from the outset to be anti-social. He constantly found fault with nearly every person who came within visual range. He was in "a very bad temper" long before they began their negotiations with the British, noted James Gallatin, who served as his father's

(12) Adams to Mrs. Adams, December 13, 1814, in *ibid.*, 236.

(13) Gallatin, *Diary*, p. 29.

(14) Clay to Russell and Adams, May 31, Clay to Russell, May 31, and Clay to Bayard and Gallatin, June 1, 1814, in Clay, *Papers*, I, 928-930.

(15) Clay to ?, August 19, 1814, copy in Henry Clay Papers Project, University of Kentucky, Lexington.

(16) Clay to Monroe, August 18, 1814, in Clay, *Papers*, I, 963.

secretary¹⁷. His Puritan background, his dedication to duty and untiring work habits, his keen sense of his responsibilities and rights as head of the delegation, his intellectual zeal and gloomy outlook—all these and a lot more set a model that sharply contrasted and soon conflicted with attitudes, deportment and general ideas of some of the other commissioners, especially Henry Clay. Adams was frequently demanding, testy, irritable, critical, and fussy. He overworked himself because unlike the others he brought no secretary and spent hours and days copying documents¹⁸. He was also a man without humor who took offense at many of Clay's less fortunate efforts at wit. He was also shocked by Clay's more lackadaisical approach to their responsibilities and particularly by his hedonistic style of living¹⁹. At first Adams refused to sit at the same dining table with his colleagues because they offended his sense of what was seemly and appropriate. "They sit after dinner and drink bad wine and smoke cigars," he wrote in his diary, "which neither suits my habits nor my health, and absorbs time which I cannot spare. I find it impossible, even with the most rigorous economy of time, to do half the writing that I ought."²⁰ However, Clay finally spoke to him about his isolation and got him to change his mind and join the others in taking their meals²¹.

James A. Bayard was totally different in every conceivable way. Educated at Princeton, he trained as a lawyer, went into politics, and became an active member of the Federalist party. He and Gallatin had preceded the others to Europe when the Emperor Alexander offered his services in mediating a peace between the United States and Great Britain. Bayard went to Russia where Adams was serving as U.S. minister and apparently they got on each other's nerves. Happily, however, the two men warmed—if that is the word—to each other during their weeks and months together in Ghent. Adams decided that Bayard was now "another man" entirely, always reasonable and in good spirits. He invariably referred to him in his letters to his wife as the "Chevalier."²²

Henry Clay was the ablest and best known politician in the group. Sharp-tongued, pragmatic, a magnificent orator, he frequently challenged Adams' position as head of the delegation. Born in Virginia, he migrated to Kentucky and because of his extraordinary gifts as orator and politician enjoyed a meteoric rise to national fame.

Albert Gallatin, on the other hand, was the most urbane, cultivated, and knowledgeable of European manners and society of the group. Born and educated in Geneva, he migrated to America during the Revolution and tutored French at Harvard. He moved to Pennsylvania, helped cool tempers during the Whiskey Rebellion, and won election to Congress where he attracted Republican attention because of his knowledge of economics.

(17) Gallatin, *Diary*, p. 27.

(18) Clay to Henry Goulburn, September 5, 1814, in Clay, *Papers*, I, 973.

(19) Gallatin, *Diary*, p. 27.

(20) Charles Francis Adams, ed., *Memoirs of John Quincy Adams, Comprising Portions of His Diary from 1795 to 1848* (Philadelphia, 1874-1877), II, 656, hereafter cited as Adams, *Memoirs*.

(21) *Ibid.*, 657-658.

(22) Adams to Mrs. Adams, July 22, October 14, 1814, in Ford, ed., *Writings*, V, 66, 161.

He was appointed secretary of the Treasury by President Jefferson and achieved notable successes in running the nation's finances, particularly in reducing the debt despite the immense expenditure necessitated by the purchase of Louisiana in 1803. Like the "Chevalier," Gallatin had first gone to Russia when the Emperor made his offer, and like Bayard he grew in the estimation of the highly critical, John Q. Adams. "Of the five members of the American mission the Chevalier has the most perfect control of his temper, the most deliberate coolness," wrote Adams; "and it is the more meritorious because it is real self-command. ... I can scarcely express to you how much both he and Mr. Gallatin have risen in my esteem since we have been here, living together." Mr. Gallatin was good at blunting a nasty exchange with a "joke," something Adams greatly admired and envied²³. For his part, Gallatin had strong reservations about Adams because of his stubbornness and intellectual pretensions. In time he came to believe that Adams could do the mission irreparable harm and so he spent a great deal of time placating the irascible New Englander²⁴.

Gallatin also found himself mediating between Adams and Clay over personal matters, both small and large, that kept cropping up throughout the summer and fall. "Father pours oil on the troubled waters" as much as that could be done, said James Gallatin, but it was tiring and irksome²⁵. For one thing Adams was accustomed to rise early—four thirty in the morning was not uncommon—only to hear a card party breaking up in Clay's room. "I hear Mr. Clay's company retiring from his chamber," he noted in his diary. "I had left him with Mr. Russell, Mr. Bentzon, and Mr. Todd at cards. They parted as I was about to rise."

Of the five American commissioners, three (Adams, Clay and Gallatin) were the most important. Russell was a non-entity and simply followed Clay's lead, probably with an eye to enhancing his future political career.

When the British commissioners finally appeared in Ghent an introductory meeting was arranged at the Hotel des Pays Bas on August 8, 1814²⁶. By that time the allied victory in Europe was complete and the many disasters suffered by the Americans generally known. This twin misfortune somewhat dampened American enthusiasm for holding firm on all their demands. Clay felt that they ought not to insist on the abolition of impressment, at least not if it stood in the way of completing a treaty. Fortunately, the administration decided to drop impressment as a *sine qua non* and the commissioners were so notified²⁷.

(23) Adams to Mrs. Adams, December 16, 1814, in Ford, ed., *Writings*, V, 238.

(24) Gallatin, *Diary*, p. 27.

(25) *Ibid.*, p. 27.

(26) At first the British commissioners offered to meet the Americans at their lodgings but the Americans asked for a better location and suggested the Hotel Le Pays Bas with which they had some acquaintance. Clay to William H. Crawford, August 8, 1814, Crawford Papers, Library of Congress. Crawford was U.S. minister to France at the time.

(27) Clay to Crawford, July 2, 1814, in Clay, *Papers*, I, 937-939. The original instructions to the American commissioners insisted that the abolition of impressment was a *sine qua non* to any peace treaty. But as the likelihood of gaining British acceptance of this demand steadily diminished, the administration decided to abandon it in hope of winning a speedy and acceptable treaty. On August 8 the commissioners received this information from Secretary Monroe.

When all the commissioners, on their first meeting together, completed the exchange of their respective instruments of authority, Lord Gambier, the head of the British delegation, expressed a pious hope for the success of their efforts. Adams, the head of the American delegation, replied with a promise of civility and candor in their discussions. Then Goulburn spoke next and he offered an agenda: impressment; territorial boundaries for Indians to serve as a kind of buffer between Canada and the United States which was termed a *sine qua non*; revision of the boundary between the U.S. and Canada; and reciprocal fishing rights. Adams responded by stating that the American commission had instructions on impressment and boundaries but none on Indian territorial claims nor fishing rights. Then he asked that neutral rights and a definition of a blockade be included on the agenda. He expressed surprise that Indian boundaries would be such an important point to the British, and Clay, Gallatin and Bayard immediately chimed in and insisted on the American right to exercise complete sovereignty over the Indians and their lands within the limits of the United States. In return for the United States yielding on the Indian question, the British commissioners offered to yield on navigation of the Great Lakes, that is they would not dispute commercial navigation on the lakes provided no American armed vessels patrolled them and no forts were erected along the shoreline. They also demanded free access to the Mississippi River and a reordering of the boundary around Maine and between Lake Superior and the Mississippi²⁸.

The demands were clearly preposterous. They were the demands of a nation that had conquered and subdued its adversary. The commissioners began wondering almost immediately whether the British were serious. Their demands were so extreme as to cause the Americans to suspect that they had no intention of writing a treaty.

Not much later—that is the early fall of 1814—the U.S. commissioners began receiving frightening news of the progress of the war in America. Washington had been captured and burned by British troops, and towns were also captured in Passamaquoddy Bay. What "wounds me to the very soul," wrote Clay, "is that a set of pirates and incendiaries should have been permitted to pollute our soil, conflagrate our Capital, and return unpunished to their ships!"²⁹ These dreadful reports greatly disturbed the entire delegation, but Clay more "than any other of us," said Adams. "He rails at commerce and the people of Massachusetts, and tells what wonders the people of Kentucky would do if they should be attacked." Clay was indeed deeply offended by these disasters, especially the burning of the Capitol and "President's house," and he said that he "could not help reflecting on the contrast" between Brussels—which "has been the continual seat of War, and been occupied at various times by all the great powers"—and

(28) Clay, *Journal of Ghent Negotiations*, in Clay, *Papers*, I, 952-955; Adams, *Memoirs*, III, 8ff. For Monroe's instructions to the plenipotentiaries see his letters of February 10, 14, March 21, June 25, 27, August 4, 1814, in *ASPER*, III, 702-705.

(29) Clay to Crawford, October 17, 1814, in Clay, *Papers*, I, 988-989.

Washington. In Brussels "the public edifices have escaped for ages the Barbarians torch." Not so Washington³⁰.

As the discussions proceeded, the fisheries and Mississippi questions recurred over and over again. John Quincy Adams took a strong stand in favor of the fisheries, while Clay, equally adamant, stoutly defended American rights to the Mississippi. The British claimed that the right of Americans to fish and dry their catch within British jurisdiction acquired in the peace treaty ending the American Revolution in 1783, had been abrogated by the declaration of war in 1812³¹. If they granted the fisheries claim, the British felt they should be granted an equivalent right, such as the right to navigate the Mississippi which they held at the conclusion of the Revolutionary War when the United States extended no further west than the Mississippi³². The right to fish in British waters was extremely important to New Englanders and John Quincy Adams was unwilling to surrender it. Besides, it was something his father had negotiated in the 1783 peace treaty and that made it sacrosanct. At the same time Adams did not feel that the navigation of the Mississippi was terribly important and could be granted in return for a continuation of the fisheries right. Thus Clay, the westerner, was willing to yield an important eastern concern, while Adams, the easterner, was prepared to surrender an important western matter.

These discussions among the Americans, often heated (especially between Clay and Adams) and sometimes stiffly formal, took place on a fairly regular basis. The American commissioners usually met together each day at 2:00 P.M. and talked for two hours, after which they had dinner. Most times they sat at the table until six or seven, conversing informally. Later they frequented the "coffee houses, the Reading Rooms, and the billiard tables"—all except Adams, of course, who used the time to take long walks³³. Formal meetings with their British counterparts were less regular because every item and proposal raised by the Americans had to be referred back to London, and this necessitated weeks of waiting for a response. Because of these interruptions Clay and the others had time to travel around the countryside, usually to Antwerp and Brussels. Their social life was quite active, of course, and all of them attended many dinner parties and card parties which could run as late as 3:00 A.M.

One break through in the negotiations occurred when the British agreed not to demand the establishment of boundaries to designate the extent of Indian territory. It was obvious the Americans would never agree to such a demand and the British decided instead to request the full restoration of

(30) Clay to Captain Lloyd Jones, October 25, 1814, Columbia University Library, copy in Henry Clay Papers Project.

(31) "I think all of us (except Mr. Adams)," Clay recalled eight years later, "concurred in believing that the provisions respecting the Fishing Grants, *within the British exclusive jurisdiction*, and the navigation of the Mississippi, expired on the breaking out of the war." Clay to Russell, July 9, 1822, in Clay, *Papers*, III, 254.

(32) See Draft of the original protocol, and the protocol of the conference, August 8, 1814, in *ASPFER*, III, 706, 707-708.

(33) Adams to Mrs. Adams, August 19, 1814, in Ford, ed., *Writings*, V, 89.

Indian land held prior to the war ³⁴. At that point Adams prepared a note defending the American Indian policy and he couched it with all the moral justification he could muster. Clay said he agreed to everything in the note but thought that calling on Heaven, God and Providence was just so much "cant." And Russell could not help laughing out loud ³⁵.

Clay was not only encouraged by the British retreat from their original *sine qua non* regarding Indian territory but by the more recent news of General Andrew Jackson's victory over the Creek Indians in the Battle of Horseshoe Bend, and by the failure of the British attack upon Baltimore and their defeat on Lake Champlain at Plattsburg ³⁶. Now, if the British invasion from the Gulf of Mexico expected at New Orleans could be thrown back, and if no new disaster occurred in the north, "I think we should make peace," Clay told James Monroe ³⁷.

It was generally felt by the Americans at Ghent that the British ministry would wait upon the results of the invasion of New Orleans before deciding on the final terms of a peace treaty ³⁸. In the meantime the British suggested the principle of *uti possidetis*, on which to reach a final territorial settlement, that is, both sides retain what they possessed at the close of the war ³⁹. Here Clay was once again adamant. He would not yield a foot of American soil, he ranted, and insisted on a mutual restoration of territory taken during the war.

In the American response to the British suggestion, written by Gallatin, the commissioners said they would most assuredly not negotiate "on the basis of *uti possidetis* but only on the basis of *status quo ante bellum*, with regard to territory." ⁴⁰ This rejection of *uti possidetis* brought a curt rejoinder from the British that since the Americans quibbled over or criticized every suggestion put forward to them that they should submit their own "projet" for a treaty ⁴¹. The Americans readily accepted the challenge and over the next two weeks argued and debated what should be presented. Gallatin and Adams prepared drafts, with Clay, Bayard and Russell suggesting amendments and alterations. What they finally proposed, even though they had doubts about getting them all, went as follows: the abolition of impressment, the definition of a blockade, indemnity for spoliations, a northwest boundary line at 49° parallel from the Lake of the Woods to the Rocky Mountains, and a mutual agreement not to engage the Indi-

(34) Clay to Crawford, September 20, 1814, the British to the American Commissioners, October 8, 1814, in Clay, *Papers*, I, 979, 982. The notes that passed between the American and British commissioners running from August 19 to October 31, 1814, can be found in *ASPF*, III, 710-726.

(35) Adams, *Memoirs*, III, 42, 43.

(36) Clay to Crawford, July 2, 1814, in Clay, *Papers*, I, 938.

(37) Clay to Monroe, October 26, 1814, in Clay, *Papers*, I, 995-997.

(38) Samuel Flagg Bemis, *John Quincy Adams and the Foundations of American Foreign Policy* (New York, 1949), 210-211.

(39) British to American Commissioners, October 21, 1814, in Clay, *Papers*, I, 991.

(40) American to British Commissioners, October 24, 1814, in Clay, *Papers*, I, 992; Gallatin, *Diary*, p. 32.

(41) British to the American Commissioners, October 31, 1814, in Clay, *Papers*, I, 998.

ans in any future wars. One paragraph specifically mentioned "the state before the war as the general basis of the treaty," that is, *status quo ante bellum*.

When the British finally responded to these proposals- after referring them back home-it was an almost total rejection of every article. Impressment, blockade, indemnities, the Indians-all were struck down. But at least it had become obvious from their response that the British themselves had abandoned the Indian boundary question, the principle of *uti possidetis*, and the exclusive military control of the Great Lakes. They were more and more drawn to the idea of the *status quo ante bellum*, something that had developed in their thinking long before the Americans spoke of it ⁴².

Apparently the British wanted to have done with the American war, and the reason had to do with the situation in Europe. The Congress of Vienna was well underway but a number of disputes had arisen among the allies that worried the British because they threatened the alliance. Talleyrand was clever enough to turn these dissensions to the advantage of France. The British were also anxious to avoid any discussion of neutral rights, and they constantly feared the moral intrusion of the Russians on the side of the Americans. The state of British finances was another concern. Finally, the Duke of Wellington, commanding the occupation of Paris, expressed no real objection to leading the army against the Americans but warned what it would now involve control of the Great Lakes because Lake Champlain had been lost. He felt the wiser course was the immediate conclusion of a peace treaty ⁴³. Since it was clear that the British position at home, in Europe, and around the world would be immeasurably strengthened once the annoyance with the United States had been eliminated, the decision was reached to finish the business at Ghent on the basis of the *status quo ante bellum*.

So the British and American commissioners met the following day, and for three hours hammered out the final terms of the treaty. It ended with an agreement to meet the next day, Christmas eve, and sign six copies of the treaty ending the war on the basis of *status quo ante bellum*. ⁴⁴

The commissioners convened at 4:00 P.M. at the Chartreux, the residence of the British envoys, and compared the six copies of the document, after which the eight men affixed their signatures. The document required the ratification of both nations before taking effect, but short of a catastrophe, such as the successful invasion of the United States via New Orleans and the Mississippi Valley, the commissioners expected the document to win speedy approval by both the United States and Great Britain.

The Treaty of Ghent settled none of the original issues that had precipitated the war. Nothing was said about impressment. Other issues such as claims and boundaries were relegated to future commissions. But it did call for the cessation of all hostilities and the return of territories taken by ei-

(42) British to American Commissioners, November 26, 1814, in Clay, *Papers*, I, 1001. See also the exchange of notes from November 10 to December 22, 1814, in *ASPF*, III, 733-744.

(43) Bemis, *Adams*, 216-217.

(44) For the Treaty itself, see *ASPF*, III, 745-748.

ther belligerent. Indian lands would be restored to those held in 1811--which could cause a problem in view of General Jackson's treaty of August 9, 1814 with the Creeks wherein he obtained 23 million acres of land as the price of ending the war. As it turned out the United States simply ignored this provision.

After the signing Lord Gambier expressed the hope that their efforts would provide a permanent peace. John Quincy Adams responded prophetically and handsomely: "I hope," he said, "it will be the last treaty of peace between Great Britain and the United States."⁴⁵

Although the greatest victory of American arms was yet to occur when General Sir Edward Michael Pakenham led his troops to total disaster at New Orleans on January 8, 1815 at the hands of General Andrew Jackson and his Tennessee and Kentucky sharpshooters and saved the United States from possible military destruction, the Treaty of Ghent, as Clay told Monroe, "certainly reflect no dishonor on us."⁴⁶ True, the terms of the instrument were not what the nation expected when it declared war. Still, the pretensions of the British at the start of the negotiations had been decisively resisted. More important, the nation had been preserved whole, an Indian buffer state denied, and the way prepared for the continued expansion of the United States across the plains and mountains to the Pacific Ocean. The creation of a transcontinental nation was not too many years away. And in turning back British efforts to thwart that destiny, the Treaty of Ghent constituted a notable diplomatic achievement, one the nation would receive with delight and gratitude. Indeed, prior to the Battle of New Orleans--fought after the war had ended--the only significant victory won by the Americans occurred here in Ghent on Christmas eve, 1814, one hundred and seventy-five years ago.

(45) Adams, *Memoirs*, III, 126.

(46) Clay to Monroe, December 25, 1814, in Clay, *Papers*, I, 1007.

THE TREATY OF GENT: THE BRITISH PERSPECTIVE

door

Michael DUNNE

In offering the British perspective on the Treaty of Gent, a historian must first acknowledge the stark truth that the Peace of Gent and the preceding War of 1812 find little place in the British historical consciousness. Indeed, in a recent study of British foreign policy in the nineteenth century, neither the War nor the Peace are mentioned at all¹. Even the ancient and beautiful city of Gent itself lives in British popular imagination as the romantic, somewhat indistinct source of unstated but decidedly “good news” conveyed on horse-back during battles waged many hundreds of years ago. I refer, of course, to Robert Browning’s well-loved ballad or “dramatic lyric”, reputedly set in more than 800 musical versions: “How they Brought the Good News from Ghent to Aix”². Mention 1812 or 1814 in British company and the responses will most likely be to the *grande armée* and the Retreat from Moscow; to Napoleon and Tchaikovsky. Collectively our British memories are not of the defeat at Plattsburg or even the victory at Bladensburg, though they may stretch to New Orleans, the bombardment of Fort McHenry, the Star-Spangled Banner and the destruction of Washington. Pub-signs, those problematical indicators of folk-history, commemorate Waterloo and Wellington - not the engagements and commanders in the Chesapeake and on Lakes Champlain, Erie and Ontario.

These qualifications are not meant to devalue popular history but rather to make the simple point that the War of 1812 and the Peace of Gent meant and mean different things to contemporaries on either side of the Atlantic and to historians and policy-makers of a later date. Since other contributors have examined the immediate national detail and general international context of the war and subsequent peace between the Americans and the British, the following pages will attempt to assess the significance of the Treaty of Gent in Anglo-American relations from the War for Independence until our own times³.

(1) John Clarke, *British Diplomacy and Foreign Policy, 1782-1865: the National Interest* (London, 1989).

(2) *The Poetical Works of Robert Browning* (London, 1863), I, pp. 250-51.

(3) Terminology can be treacherous and misleading. I use the term Anglo-American for convenience to refer to relations between the USA and the United Kingdom (of Great Britain and Ireland) in its various historical forms. For the confusion, see eg. H.C. Allen, *Great Britain and the United States: a History of Anglo-American Relations (1783-1952)* (London, 1954).

First we need to remember the origins of the War of 1812. To adopt an old distinction, there were both the immediate and long-term grievances on the American side. The most important of the immediate grievances were the violations of neutral rights as the Royal Navy sought to break Napoleon's autarkic "continental system", in particular by the impressment or forced conscription of alleged British subjects from American vessels to man His Majesty's ships of war. In other words, maritime rights were the most explosive issue between the would-be neutral, the United States, and the desperate belligerent; and the British government would not concede on these rights because they were seen as vital to defeating the land-based enemy of France and her allies. But these immediate controversies simply, if dangerously, exacerbated existing American resentments over the security and limits of the Canadian border, the fears and reality of Indian attacks, and the British restrictions on access to the fisheries of the North East and the trade of the Caribbean colonies. All these issues had been the subject of the negotiations leading to Jay's Treaty in 1794 (the Anglo-American Treaty of Amity, Commerce and Navigation); and critics of that Treaty now felt vindicated a second time in their charges that the Federalists had conceded to the old enemy for narrow ideological reasons and short-term commercial and financial gain⁴. Then there were the less publicized causes of war. Chief among these was the desire in the northern States of the Union to acquire territory (rather than simple rights) in the Canadian colonies—a desire matched in the South and West by land-hunger towards the Floridas and beyond the line of the Louisiana Purchase (1803) in the area that became known as the Oregon territory, as well as on the other side of the Red River in the lands that were to form the Republic of Mexico⁵.

Innumerable pages have been written on the military and naval campaigns of the War of 1812⁶. From them we can see that the war ended not so much in a draw as in stalemate; for the forces on either side were not equally matched but rather incomparable.

The British, especially after 1814, were superior on the high seas, while the Americans were superior on land and the inland waters. But there were no allies for the Americans to use to tip the balance against the British, as there had been in the War for Independence (1776-1783). There was, it was plain to see, a marked parallel with the contemporaneous struggle in Europe and over Europe, which the British saw centred on the struggle with France and which would be won only when the rest of the maritime and

(4) Jerald A. Combs, *The Jay Treaty: Political Battleground of the Founding Fathers* (Berkeley, 1970); John C. Fredriksen, *Free Trade and Sailors' Rights: a Bibliography of the War of 1812*. Bibliographies and Indexes in American History, No. 2 (Westport, Ct., & London, 1985).

(5) Alexander DeConde, *This Affair of Louisiana* (New York, 1976); Reginald C. Stuart, *United States Expansionism and British North America, 1775-1871* (Chapel Hill, NC., & London, 1988).

(6) Dwight L. Smith, *The War of 1812: an Annotated Bibliography*. Wars of the United States, vol. 3. Garland Reference Library of Social Science, vol. 250 (New York & London, 1985); Donald R. Hickey, *The War of 1812: a Forgotten Conflict* (Urbana, 1989).

land forces of Europe combined with the British against the French. Such, at least, was the British strategic perspective on the final stages of the Napoleonic Wars.

The long-term lessons of this European strategic asymmetry emerged over many generations⁷. But it was not many months before the war called for in June 1812 by President James Madison ("Mr Madison's War") was on the path to a negotiated settlement⁸. Tsar Alexander I, worried about the strength of an ally and the source of his own military funds, and also eager to deny British doctrine and practice on maritime rights, offered mediation. But what ultimately produced negotiations between the British and the Americans was the common realization that victory over the other was impossible. Ex-President Thomas Jefferson was only one American to voice the perception that the defeat of Napoleon, "a great blessing for Europe", threatened "misfortune" for the United States.

Conversely, the outstanding British general, the Duke of Wellington, his prestige and influence enormous even before Waterloo and set to assume the North American command, appreciated that the chances of outright victory in the American theatre and the human and financial costs of the attempt made continuation of the war both stupid and wasteful⁹. From various quarters, including the Tsar's St. Petersburg, American and British plenipotentiaries travelled to Gent in the late summer of 1814. Four months later the negotiators finished their labours. The Peace of Christmas Eve was concluded¹⁰.

Many historians have commented most favourably on the quality of the American delegates at Gent: John Quincy Adams, Henry Clay, Albert Gallatin, James A. Bayard and Jonathan Russell. By contrast the British negotiators, Henry Goulburn, Vice-Admiral Gambier and Dr. William Adams, have generally been held in less regard. But the comparison is misplaced; and it rather overlooks the circumstances of the negotiations and their results. First and most obviously, as Russell (himself dismissed by contemporaries as "a mere cypher") sadly but accurately observed: British attention was focussed on the "Great Congress" at Vienna—not on the "little Congress" at Gent¹¹. Coming between the Treaty of Chaumont in March 1814, Napoleon's abdication, his banishment to Elba, the Hundred Days culminating in Waterloo (June 1815) and the subsequent Treaty of Paris in November 1815, the negotiations at Gent, rather like the War

(7) A.W. Ward & G.P. Gooch, eds., *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, 3 vols. (Cambridge, 1922-1923) is the standard, still invaluable work. It is cited below as *Cambridge History*.

(8) J.C.A. Stagg, *Mr. Madison's War: Politics, Diplomacy, and Warfare in the Early American Republic, 1783-1830* (Princeton, 1983).

(9) Bradford Perkins, *Castlereagh and Adams: England and the United States, 1812-1823* (Berkeley, 1964), p. 27; Dudley Mills, "The Duke of Wellington and the Peace Negotiations at Ghent in 1814", *Canadian Historical Review* 2 (1921), pp. 19-32.

(10) Fred L. Engelman, *The Peace of Christmas Eve* (New York, 1963).

(11) Perkins, *Castlereagh and Adams*, pp. 47, 93.

of 1812 itself, were a "sideshow". Secondly, and perhaps more to the point of the comparison, the British delegates were essentially that, *delegates*, rather than *plenipotentiaries*. In other words, they were meant to take their orders from nearby London; whereas the Americans, thousands of miles and many weeks removed from Washington, simply had to be able to negotiate with the confidence of Madison's administration. Finally, for all their objective abilities, the Americans were not noticeably able to satisfy the demands which had *ostensibly* led their country to declare war. Indeed, even more so than on the question of the quality of the American delegation, there is widespread agreement that there has rarely been a peace treaty which so signally failed to address the reasons adduced for the fighting of a war¹².

A drawn war, or rather a war ending in stalemate, had produced an uncertain peace. What, then, did contemporaries make of the War of 1812 and the apparently inconclusive Treaty of Gent? Perhaps nothing better expresses the contemporary impact of the war than the two different voices of Tory and Radical Britain. In the judgment of *The Times* [London] the "first [Revolutionary] war with England made [the Americans] independent - their second made them formidable"; while William Cobbett saw in this so-called Second War of Independence a magnificent vindication of the new nation, which had "proved that her Government, though free as air, [was] perfectly adequate to the most perilous of wars"¹³. In their different ways, British diplomats were just as impressed and adjusted British foreign policy accordingly.

From 1812 to 1827 British foreign policy was shaped above all by the two Foreign Secretaries, Lord Castlereagh and George Canning. Their lives and rivalry have frequently been described; and this personal detail has perhaps obscured their intellectual and ideological contribution to the development of Anglo-American relations. Castlereagh's contribution was the greater, if only because he was Foreign Secretary (1812-1822) at the time of the War of 1812 and the Treaty of Gent; while Canning's more subtle role in the making of British policy towards America, North and South, was overshadowed by President James Monroe and the enunciation of his famous Doctrine in 1823¹⁴.

We have seen that Wellington was opposed to continuing the War of 1812: the human and economic costs would be enormous; success would not be certain. Castlereagh was equally opposed; and it was he who formulated the theoretical reasons for a negotiated peace. So long as Great Bri-

(12) *Cambridge History*, I, p. 522.

(13) Perkins, *Castlereagh and Adams*, p. 2; Kate Caffrey, *The Lion and the Union: the Anglo-American War of 1812-1815* (London, 1978), pp. 281-82.

(14) Harold W.V. Temperley, *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance, and the New World* (London, 1925); Charles K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1815-1822: Britain and the European Alliance* (London, 1981); *eadem*, *George Canning* (London, 1973).

tain was fighting in North America, it was vulnerable in Europa. Primarily for simple military reasons but also for more fundamental diplomatic principles, Britain's interests required a "balance of power" or "just equilibrium" in Europe; and the delicate task of constructing and maintaining such a balance would be difficult, if not impossible, while the United States remained an enemy. Once engaged in a war in either Europe or America, Britain had enemies at her back. Put, therefore, in the simplest terms: peace in Europe required peace in North America. (The third element in Castlereagh's diplomatic triad was the independence and military ineffectiveness of the Lowlands, i.e. British control of the North Sea and its eastern shores: hence, first, the enlargement of the Kingdom of the Netherlands; and then, after his death, British commitment to the formal independence and neutrality of the new Belgium).

Canning, Foreign Secretary from 1822-1827, tried something more elaborate still; and his policy too consisted of three elements. One part was the use of the newly-independent States of South and Central America as make-weights against the dangers of the Holy Alliance, which had become the latest and immediate threat to the balance of power in Europe; another was to side with the United States in opposing any projection of continental European power into the Americas; and the third was to oust the United States from the role of self-proclaimed protector of the liberties of Monroe's "Southern brethren"¹⁵. Canning's elaborate scheme did not hold. Castlereagh's simpler policy worked, at least in its American elements; and the rest of this paper will trace in broad outlines the history of that success.

If (as is widely acknowledged) the Treaty of Gent failed by its own terms to resolve most of the problems which had brought on the War of 1812, it did nevertheless provide the means and methods of resolving such controversies in the future. Moreover, the simple fact of peace removed the most immediate *casus belli*, the British violations of neutral, maritime rights through impressment, blockades, and searches and seizures by the Royal Navy. Such violations and the counter-claims of the British were ignored in the eleven articles of the Treaty; but then in a state of peace between the two countries, these issues were no longer dangerously controversial. On boundaries and territorial disputes, the Peace laid down detailed provisions for the appointment of joint "commissioners", who in the event of disagreement, could refer to a third party "friendly Sovereign or State". So was established the double Anglo-American tradition of the peaceful settlement of borders and of third-party arbitration in case of disagreement between the principals.

The first stage in the peaceful resolution of contentious issues came with the Rush-Bagot agreement of 1817, limiting the British and American naval forces in the Great Lakes region, to be followed immediately by the

(15) Charles K. Webster, ed., *Britain and the Independence of Latin America, 1812-1830: Select Documents from the Foreign Office Archives*, 2 vols. (New York, 1938).

four-part Convention of 1818. Under its terms the US-British governments settled *inter alia* financial claims arising from the War of 1812 and fishing rights off the northeast coast and (most importantly) carried the US-Canadian border from the Lake of the Woods to the Great Divide, with the disputed Oregon territory to the west of the Rockies left open to joint occupation for the next ten years. The last major stage in the process whereby the British tended to get the edge diplomatically came in 1842 with the Webster-Ashburton treaty, which American critics described as too generous to British claims along the disputed Maine-New Brunswick-Quebec border. These three agreements together determined the boundary of the United States and the British Canadian possessions from the Atlantic to the Rockies; and so, in part, fixed the northern extent of the Louisiana Purchase of 1803.

Much the greatest controversy between the two governments lay over the settlement of the Oregon territory - a vast area encompassing today's States of Washington, Oregon, Idaho, parts of Montana and Wyoming, together with the Province of British Columbia. The Americans laid claim to most of British Columbia (north to Parallel 54'40"); while the British hoped to bring the line of their possessions south down to the Columbia River, which now divides Washington from Oregon. In the event and despite the belligerent American expansionist rhetoric of Manifest Destiny and "54'40" or fight", the position of the Anglo-American border was resolved peacefully. By the Oregon (Buchanan-Pakenham) Treaty of 1846 the existing Canadian border along the 49th Parallel was continued westwards to dip south around Vancouver Island; and though Washington and Idaho were conceded by the British, they retained fishing and navigation rights on the Columbia River. (Manifest Destiny found its main enemy and victim in Mexico, which was attacked contemporaneously with the Buchanan-Pakenham negotiations. After two years of war and by the terms of the Treaty of Guadalupe-Hidalgo in February 1848, Mexico lost half its territory to the United States-slavers and free-soilers alike. The inner conflict over slavery was once again (as with Louisiana) projected outwards - and for the final time. The last territorial stage on the road to the Civil War had been set).

Beyond truncated Mexico lay the small republics of the Central American isthmus; and here we have a good measure of the advance of the United States and the retreat of Britain. In 1850 the two governments negotiated the Clayton-Bulwer treaty, which placed any future inter-oceanic canal under joint American-British control. A classic case of imperialism, the Clayton-Bulwer treaty also represented a diplomatic, economic and military equilibrium between the two empires in the Caribbean, at precisely the moment when historians judge the British Empire to have been at its global height. In 1901 this treaty was superseded by the (2nd) Hay-Pauncefote treaty, which with supplementary terms registered the British concession of exclusive rights to the Americans to build, protect and control an isthmian canal. (Two years later, President Theodore Roo-

sevelt helped Panama to “independence” and began constructing the canal in earnest) ¹⁶.

One quite definite provision of the Treaty of Gent tends to be forgotten. Article X committed the signatories to end the “traffic in slaves”. It was, in truth, a provision “more honoured in the breach than in the observance”, as slavery became *the* divisive and decisive issue in American politics for the next half century. In 1841 the Quintuple Treaty between France, Austria, Russia, Prussia and Great Britain afforded reciprocal rights to the five Powers to stop and search vessels for slaves; and this new “Holy Alliance” (in the phrase of the British Foreign Secretary, Lord Aberdeen) posed the risk of a serious clash between the two major Atlantic naval States, whose relations (it has been said) were “poisoned for years” by international adhorrence of the slave-trade ¹⁷.

The American Civil War, whose basic cause was the institution of slavery, produced deep splits in British society. The government of Lord Palmerston was sympathetic to the Southern secession; while much of the working-class and the liberal middle-class favoured a Northern victory. Such sociological and ideological divisions are a reminder that in speaking of Anglo-American relations and patterns of governmental behaviour we are dealing in the broadest categories. Furthermore, in America and in the British Isles there was also the ethnic variable. Particularly after the Famine and the Great Migration from Ireland in the 1840s-1850s it becomes increasingly problematical to speak of “British” and “American” attitudes. Nor do the ethnic and wider sociological variations cease with the recognition of the “Irish question” in American politics. After the Irish came the Germans; after them followed the “new immigration” of the late nineteenth-early twentieth century; and as the population-mix of the United States changed (as did that of Canada), so did the sentimental and familial ties of governments and elites across the Atlantic. However, as we can easily see, there was no simple correlation, let alone direct causal connection between these demographic factors and political behaviour. After all, the two Anglo-American wars had been fought when the ties of kinship were closest between the two belligerents.

In the history of Anglo-American relations the Civil War will generally be remembered for the exploits of the C.S.S. Alabama, a Confederate raider, which accounted for the loss of dozens of Union ships (totalling some 100,000 tons), until finally sunk off Cherbourg at the time Sherman was marching from Tennessee into Georgia (June 1864). The outrage caused in the North led to demands for millions-even billions-of dollars in compensation from the British; and the resulting Treaty of Washington (1871), with its provisions for the arbitration *inter alia* of these claims and the final

(16) David McCullough, *The Path between the Seas: the Creation of the Panama Canal, 1870-1914* (New York, 1977).

(17) *Cambridge History*, II, pp. 245-47.

settlement of \$ 15.5 million, became a landmark in the history of the peaceful resolution of international disputes¹⁸. Formal arbitration now joined political compromise as the two great instruments of Anglo-American diplomacy, with the British government in London (often acting for Canada and her Provinces) conciliating the Americans as the United States grew unmistakably into a world Power. Seal-hunting in the Bering Sea (1893); the double Venezuelan crisis of 1895 and 1902 (the first over the border with British Guiana, the second over foreign debts); the boundary of Alaska with Canada (1903); the negotiation and re-negotiation of the Isthmian Canal Treaty (1900-1901) - all showed the British concern to stay on good terms with the Americans. Yet mutually acceptable governmental policies were not synonymous with popular feeling. So while British opinion was generally favourable to American actions in the conflict over Cuba (if not in the Philippines), the Boer War was unpopular with large sections of the American public¹⁹.

No period of Anglo-American relations since the Revolution has been more closely studied than the years at the turn of the century: the period of the "great rapprochement"²⁰. Class, race, culture, language, strategy, economics - the variables are numerous and complex. Yet through all the detail the general pattern emerges clearly. During the ministries of Salisbury, Balfour and Campbell-Bannerman and through their foreign secretaries, Lansdowne and Grey (the years 1895-1908), the British government consciously deferred to the United States in North America, Central America and in the Pacific Ocean (Samoa)²¹. (Salisbury was both Prime Minister and Foreign Secretary from 1895-1900). This informal alliance would survive and be the key to British victory in World War I. Belligerent rights, the prime cause of the War of 1812 and which were ignored rather than resolved for decades until an interim arrangement was reached with the Washington arbitration (1871-1873), did not produce a fatal rupture in 1914-1917 for all the strain put upon them by the British naval actions. Instead the German High Command took the fatal gamble of attacking their de facto enemy (the Americans) in a desperate attempt to destroy the maritime life-line of the official enemy, the British²². That gamble failed - as a later one did in 1941 - and the British emerged on the winning side in the two World Wars of this century. This outcome was not a fluke, a happy outcome of British "muddling through"; rather it should be seen as the result of a deliberate policy, crafted over decades, and

(18) Goldwin Smith, *The Treaty of Washington 1871: a Study in Imperial History* (Ithaca, NY., 1941); Adrian Cook, *The Alabama Claims: American Politics and Anglo-American Relations, 1865-1872* (Ithaca, NY., 1975).

(19) Kenneth Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America, 1815-1908* (Berkeley, 1967).

(20) Bradford Perkins, *The Great Rapprochement: England and the United States, 1895-1914* (New York, 1968).

(21) Paul M. Kennedy, *The Samoan Triangle: a Study in Anglo-German-American Relations, 1878-1900* (New York, 1974).

(22) The best introduction is Ernest R. May, *World War and American Isolation, 1914-1917* (Cambridge, Mass., 1957).

having its intellectual base in the policies constructed by Castlereagh at the time of the War of 1812 and the subsequent Treaty of Gent. For it was then that (as one scholar wrote) "the doctrine of continuity in the conduct of Foreign Affairs [was] brought to birth". As Castlereagh's leading biographer, the diplomatic historian Charles Webster rightly noted:

[Castlereagh] saw from the first the fundamental fact that more friendly relations between the two nations was of far more importance to Britain than any brilliant diplomatic triumph...and [consequently] handled affairs never to offend the susceptibilities of the United States.

In Castlereagh's own words, as he commented on his policy to the American Minister in London, Richard Rush: it was

of less moment which of the parties [the British or the Americans] gained a little more or lost a little more...than that controversies should be adjusted, and the harmony of the two countries...be made secure²³.

Historians of British foreign policy are aware that fellow Britons as well as continentals have alleged that the "Anglo-Saxons" and the British in particular have an aversion to systematic theorizing when it comes to diplomacy²⁴. The record of Anglo-American relations scarcely supports this generalization. On the contrary, the paradox of British diplomacy lies in the skill with which practitioners claim to act *ad hoc* while yet displaying powerful lines of tradition. As we have seen, this basic pattern is not disproved by the obvious examples of vigorous, competitive, even belligerent rhetoric. The simple point is that successive British governments did not allow these tensions to break out into hostilities. Recent scholarship on the interwar and early post-war years clearly testifies to the deep divisions and some real antagonisms between London and Washington: over the Anglo-Japanese alliance, naval armaments, imperial preferences, the roles of the City and Wall Street, oil sources - and much more²⁵. But the inescapable fact is that whenever the British were and have been seriously at odds with the Americans, the British have eventually fallen into line. From the Caribbean at the turn of the century to Suez in the mid Fifties and up to our own day, this has been the pattern of Anglo-American relations - a pattern set essentially 175 years ago. So far from the Americans enjoying the "free security" afforded by the Royal Navy in the nineteenth century, it has been the British, with their territorial and commercial interests in

(23) *Cambridge History*, III, p. 555; Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, pp. 446, 453; Hinde, *Castlereagh*, p. 247.

(24) Andre Tardieu, quoted in W.N. Medlicott, ed., *From Metternich to Hitler: Aspects of British and Foreign History, 1814-1939* (London, 1963), p. 6; Algernon Cecil, *Cambridge History*, III, p. 539.

(25) The literature is enormous. For a recent addition, see Randall Bennett Woods, *A Changing of the Guard: Anglo-American Relations, 1941-1946* (Chapel Hill, NC., 1990).

North and South America, who have deferred to the Americans across the Atlantic²⁶.

One basic theme of the preceding pages has been that British policy towards the United States has been determined in large measure by British interests in and towards Europe. Naturally the question arises: what has been the effect upon Britain's European policy of this pro-American diplomacy? Here is material for many pages of analysis and speculation. But given the context of our reflections on the Treaty of Gent, we can find no better starting-point than the speech delivered by Prime Minister Margaret Thatcher in September 1988 at Brugge²⁷. Aside from the elements of her personal ideology on "deregulation", two historic themes stand out to any student of British foreign policy towards Europe and America. One is the desire to maintain a balancing role towards the countries of Europe - a theme which has its own variants in de Gaulle's Europe of sovereign nations and Gorbachev's vision of a common European homeland. (It may be noted that all three leaders conceptualized a Europe of such countervailing States *before* the formal unification of Germany, East and West). Thatcher's language was allusive but its substance was surely unmistakable. In both her economic and political formulations she was invoking a Europe which Britain could manipulate through *ad hoc* combinations. Here is the politico-diplomatic formulation: "We shall always look on Warsaw, Prague and Budapest as great European cities". Added to the old principle of "divide and rule" we see the notion of increasing the State actors to multiply the potential countervailing combinations - a latter-day version of the pluralism to be found in James Madison's contribution to the Federalist Papers. Then there comes the politico-economic formulation:

We have not successfully rolled back the frontiers of the state in Britain only to see them reimposed at a European level, with a European super-state exercising a new dominance from Brussels.

As we have seen, to play this role of balancer, British governments have for nearly two centuries looked to a secure, peaceful relationship with the United States. Consequently Thatcher set her vision of the new Europe *within* rather than alongside or as an alternative to the "special relationship" with the United States. But the language of the "special relationship" (so redolent of the British detachment despised by leaders like de Gaulle) was at Brugge modulated into the language of the Cold War. In Thatcher's eyes, the European Community should be part of

that Atlantic Community - that Europe on both sides of the Atlantic-which is our greatest inheritance and our greatest strength.

(26) For a listing of some of the relevant literature, see Michael Dunne, *The United States and the World Court, 1920-1935* (London, 1988).

(27) *The Times*[London], 21 September 1988.

Admirers as well as critics of Margaret Thatcher comment on the "populist", "instinctive", even "visceral" nature of her politics at home and abroad²⁸. In fact we can see that there is something else at work here: her acceptance of two traditional themes in British diplomatic practice. One is the continuing desire to play the role of arbiter of European affairs; the other is the belief that such a role can be played only by maintaining a privileged relationship with the United States. The contemporary evidence suggests that while the former may be possible, it can no longer be premised on a specially favourable relationship with the United States. The contemporary evidence suggests that while the former may be possible, it can no longer be premised on a specially favourable relationship with the United States. Certainly the record of Thatcher's tenure in office is of deference to the United States; but there is little sign of reciprocity. It might be tempting to think that a different political party in government in the United Kingdom would produce a change in attitudes towards Europe, both the Europe of the Community and the wider Europe. But the signs are that even the Labour Party, the only likely alternative party of government, is busily polishing its pro-American credentials. However, there are also signs that the Labour Party is aiming to present itself as more committed to Europe than the Conservatives²⁹. Perhaps the suspicion American administrations traditionally feel towards the Labour Party will work to the advantage of a European policy: with little sympathy for them in Washington, perhaps a Labour administration in London would indeed embrace a social democratic Europe - if only by default?

At the conclusion of the negotiations in Gent, John Quincy Adams uttered a few words which have since become famous:

I hope that the doors of the temple of Janus, closed here at Ghent, shall not be opened for the next century.

As an expression of hope for peace between the United States and Great Britain, Adam's words came true - and for much longer than anyone might have reasonably predicted. Janus, the most ancient of the Roman gods, symbolizes a vision of the past and our outlook on the future, pivoted like doors to be opened or closed towards progress or reaction. For one British historian there remain three abiding and co-mingled memories of Gent during the celebrations commemorating the Anglo-American Peace. One is of the generosity and warmth of the townspeople whose ancestors were hosts to the American and British delegates in 1814--the openness of the people of Gent towards strangers and guests. The second, deeply affecting impression is of the psychiatric hospital, Psychiatrisch Centrum Sint-Jan

(28) *The Economist* [London], 17 February 1990: ed. "Britain's World View".

(29) David Marquand, "Trading Places at the Seaside", *The Guardian* [London & Manchester], 5 October 1990.

De Deo, once the site of the peace-signing and now made into an open community for its dwellers, not an institution closed off from the outer world. And the third memory is of being at Gent when Europe, West and East, was opening itself to itself across the barriers of the Cold War. Perhaps it is reasonable for us to hope that in symbolically reclosing the doors of Janus, we can in reality open up new possibilities beyond Gent; and that this will indeed be its "good news" in the years to come.

VAN SIMON sRIJKENSTEEN TOT HOF VAN RYHOVE

Van erfachtige lieden tot dienaren van de
centrale Bourgondische staat

door

Marc BOONE *

Marie Christine LALEMAN

Daniel LIEVOIS

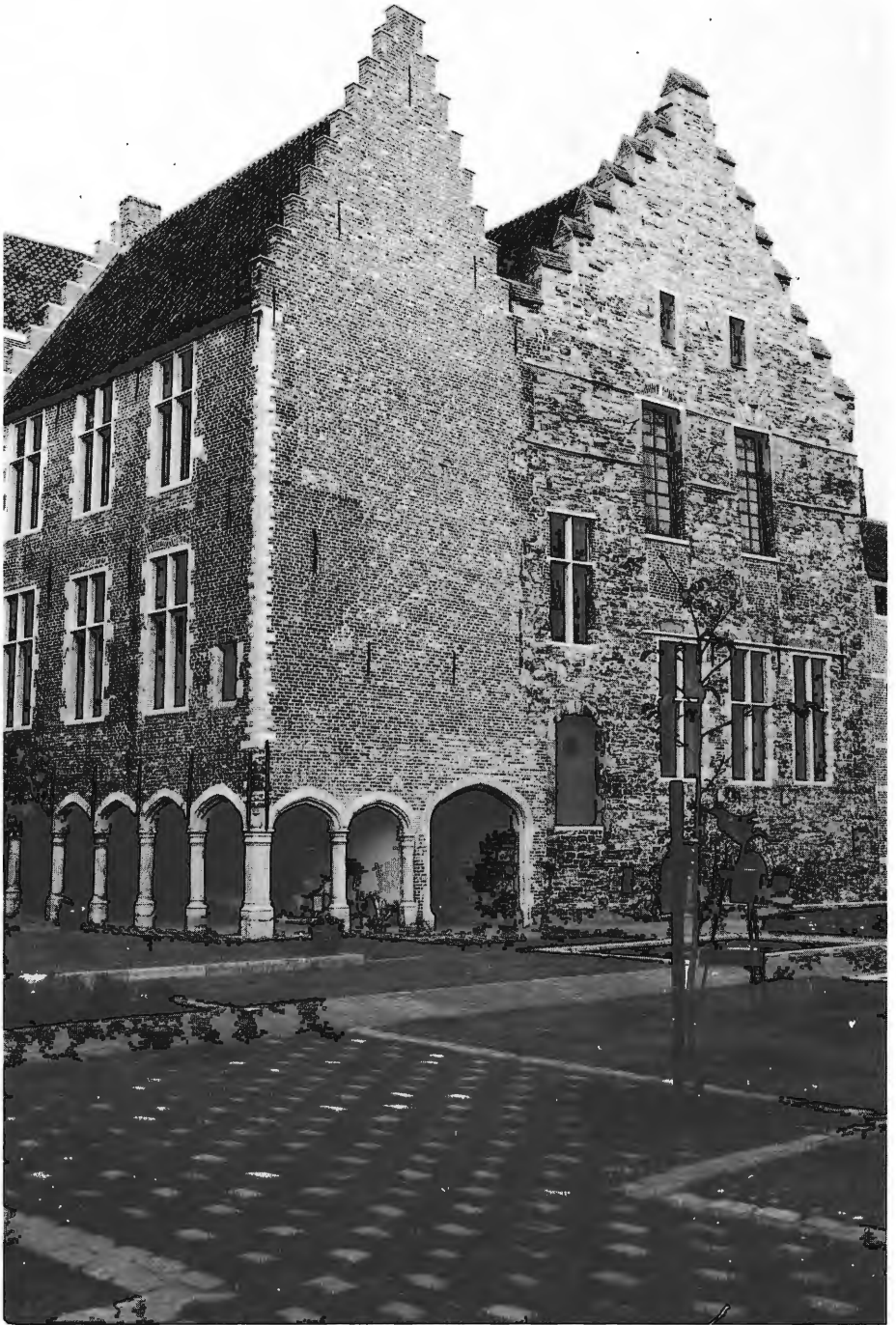
1. Een huis en zijn bewoners: problemen en methoden van onderzoek

Het als Hof van Ryhove bekende pand in de Onderstraat werd in 1976 door het Stadsbestuur aangekocht met de bedoeling nieuw leven te brengen in dit historisch bijzonder waardevol en uiterst gunstig gelegen gebouwencomplex¹. Door de restauratiewerken is de fysieke herwaardering een feit geworden (afb. 1). Voorafgaand aan die werken en bij wijze van vooronderzoek werd er in 1978-1979 archeologisch onderzoek uitgevoerd. Groot was de verbazing van de archeologen, toen onder het huidige hoofgebouw dat nog in kern een laat-middeleeuws stadshuis is, de resten van een oudere stenen constructie aan het licht kwamen (afb. 2)². Dit vormde meteen het uitgangspunt voor een geheel nieuw archeologisch en historisch onderzoek dat zich in een eerste fase op de late middeleeuwen en de overgang naar de moderne tijden toespitste. Na verloop van tijd bleek het mogelijk om vrijwel de hele historiek van het pand, zowel bouwkundig als wat de opeenvolging van de eigenaars betreft, te reconstrueren. De basis van dit multidisciplinair onderzoeksproject wordt gevormd door de studie van de materiële overblijfselen. Bij de verdere ontwikkeling was er een samenwerking met de zeer uitgebreide informatie die in geschreven bronnen kon opgediept worden. Een gedeelte van deze onderzoeksresultaten wordt

(*) Bevoegdverklaard navorser N.F.W.O.

(1) Deze bijdrage maakt deel uit van een ruimer studieproject dat erop gericht is het hele verleden van het Hof van Ryhove te reconstrueren aan de hand van de beschikbare archeologische, monumentale, geschreven en iconografische bronnen. De uiteindelijke betrachtting, een monografie met als titel 'Het Hof van Ryhove. Steen van alle tijden' is in voorbereiding en zal hopenlijk in 1991 kunnen verschijnen.

(2) X., *Onderstraat 22, Ryhovesteen*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1979, jg. 2, nr. 3, p. 41; RAVESCHOT, P., *Het Ryhovesteen*, in: *Oude koeien uit de gracht...*, Gent, 1979, p. 13; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Steen voor steen. Het onderzoek naar het middeleeuwse huis in Gent en de bijdrage van Armand Heins*, Gent, 1988, p. 45. De hier gebruikte term 'Ryhovesteen' strookt niet met de thans verworven wetenschappelijke inzichten. Deze naam, die voor het eerst in de 20ste eeuw opduikt, is een anachronisme waarbij het 16de-eeuwse Hof van Ryhove verbonden wordt met een oudere bouwkundige realiteit. Rekening houdend met de nieuwe inzichten gaat de voorkeur momenteel naar de benamingen Simon sRijkensteen voor het laat-middeleeuwse stadshuis en Hof van Ryhove voor het 16de-eeuwse stadspaleis, dat thans nog in gerestaureerde vorm de Gentse binnenstad siert.

1. Algemeen gezicht op het gerestaureerde Hof van Ryhove,
van aan de Werregarenstraat (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

2. In de half-ondergrondse kelderverdieping van het natuurstenen huis dat als het Simon sRijkensteen kan geïdentificeerd worden, kwamen muurresten aan het licht van een ouder stenen huis, opgetrokken vóór de 13de-eeuwse ophoging van de binnenstad (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

hier samengevat, met name het overzicht van de opeenvolgende eigenaars tussen de 14de en het begin van de 16de eeuw.

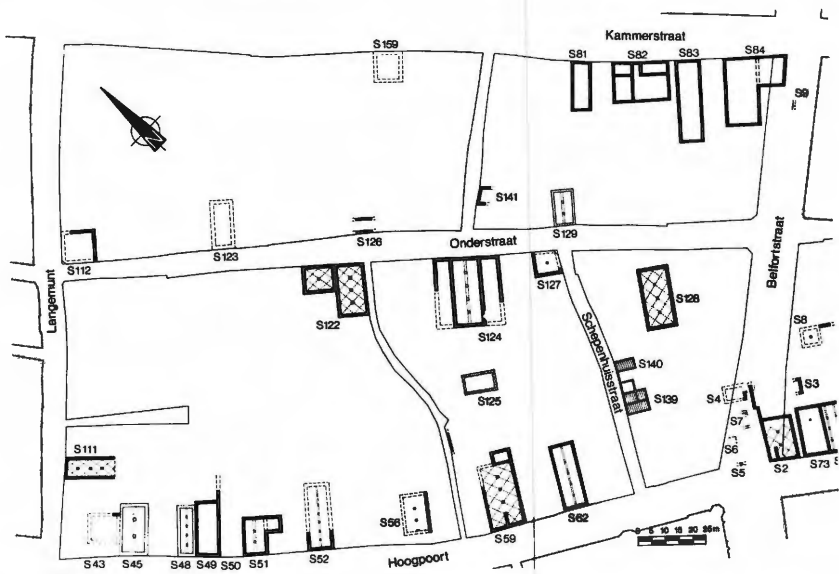
Het gebouw dat in deze publikatie aan de orde is, ging de geschiedenis in als het Hof van Ryhove, omwille van de vaak dramatische en ook uitzonderlijk goed gedocumenteerde lotgevallen van de 16de-eeuwse bewoners. Over de voorafgaande periode, meer bepaald over het middeleeuwse stenen huis dat er de kern van vormt, treft men in de literatuur verwarring en tegenspraak aan. De monumentale en materiële resten van de middeleeuwse stadshuizen geven geen inlichtingen over de precieze bouwtijd en de bouwheren van de twee opeenvolgende Stenen. Voor de periode waarin de stenen stadshuizen thuishoren, ruim genomen van eind 11de tot begin 14de eeuw, zijn er geen rechtstreekse geschreven bronnen voorhanden. Toch verstrekken de jongere archivalia soms een aantal onrechtstreekse gegevens die toelaten de bouw van de oudere Stenen beter in te schatten in de hele stadsgeschiedenis. Zo verwijzen zowel materiële sporen als enkele archivalische indicaties naar het roemrijke stadspatriciaat dat het leven in de stad tijdens de late middeleeuwen domineerde.

Het natuurstenen huis binnen het Hof van Ryhove en zijn voorganger zijn zeker niet de enige middeleeuwse stenen stadshuizen in de Onderstraat (afb. 3). Reeds in de 19de eeuw stelden verschillende vorsers vast dat de Onderstraat vrij rijk was aan Stenen. Uit de toen bekende documenten werden een aantal aanwijzingen afgeleid die mede aan de grondslag liggen van een nogal verward beeld over de lokalisatie van bepaalde bij naam bekende middeleeuwse stadswoningen in de Onderstraat. C.L. Diericx, J. de Saint-Genois, A. Van Lokeren, F. De Potter en P. Fredericq identificeerden het Braemsteen en het Ryhovesteen als eenzelfde gebouw, met name het pand rechtover de Serpentstraat³. Deze visie werd door diverse auteurs tot in de hedendaagse tijd nagevolgd, onder meer door G. Deseyn⁴. F. Van den Bemden, A. Heins en A. Van Werveke maakten een onderscheid tussen het Braemsteen dat op de plaats van het Laurentinstituut, ten westen van de Werregarenstraat, gelokaliseerd werd en het Ryhovesteen dat tegenover de Serpentstraat gelegen is⁵. Dit laatste Steen werd door hen ook in verband gebracht met de familie Rijm, doch daarvoor baseerde men zich op een document uit het begin van de 15de eeuw waarin Boudin Rijm, zoon van Daneel, als eigenaar voorkomt door huwelijk met Katheline de Lu, dochter van de voormalige eigenaar Ghijzelbrecht de Lu. Bij deze auteurs werd het

(3) DIERICX, C.L., *Mémoires sur la ville de Gand*, Gand, 1815, dl. 2, p. 94-96; VAN LOKEREN, A., *Ryhove-steen*, in: *Messager des sciences historiques*, Gand, 1872, p. 213; DE POTTER, F., *Gent van den oudsten ryd tot heden*, Gent, 1891, dl. 6, p. 25-126; FREDERICQ, P., *Onze oude gebouwen te Gent*, in: *Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1901, p. 117.

(4) DESEYN, G., *Gids voor oud Gent*, Gent, 1984, p. 85-87.

(5) RUG (Rijksuniversiteit Gent), Hs nr. 2484, VANDEN BEMDEN, F., *Rues et fonds bâtis*, dl. 11, f° 44r°-50r°; HEINS, A., *Un Steen historique. L'ancien Hôtel des de la Kethulle de Ryhove*, Gand, 1914, p. 7.

3. Situeringsplan van de natuurstenen stadshuizen in de Onderstraat, zoals die op basis van materiële resten door de stadsarcheologische dienst konden geregistreerd worden, met o.m. het Pauhinnesteen (S112), het Braemsteen (S122), het Simon sRijkensteen (S124) (tekening Stad Gent, D.M.S.A.).

Braemsteen verder geïdentificeerd met het Wulfaert Vilainsteen. De tweeledige visie Braemsteen-Ryhovesteen, van elkaar gescheiden door de Werregarenstraat, kende eveneens bij diverse auteurs navolging, o.m. bij G. Van Doorne en S. Derom⁶. De lokalisatie van het Simon sRijkensteen zorgde tot voor kort voor evenveel verwarring. In navolging van F. De Potter identificeerden verschillende auteurs, waaronder G. Van Doorne, het Simon sRijkensteen met het Vaernewycksteen, gelegen op de westelijke hoek van de Schepenhuisstraat en de Onderstraat⁷. F. Van den Bemden situeerde een Simon sRijkenhuis iets meer oostelijk, in het bouwblok tussen Schepenhuisstraat en Belfortstraat. Tot voor kort volgden we deze visie en verbonden we de naam met de relicten van een Steen, die op deze plaats nader archeologisch konden onderzocht worden⁸. Over de lokalisatie van het Pauhinnesteen, met name op de noordoosthoek van Lange-

(6) VAN DOORNE, G., *Het Ryhovesteen te Gent*, in: *De Woonstede door de eeuwen heen*, Brussel, 1977, nr. 35, p. 42; DEROM, S., *De Gentse Stenen: studie gebaseerd op iconografische en archivalische bronnen*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.G.), Gent, 1978, dl. 1, p. 145.

(7) DE POTTER, F., 1891, dl. 6, p. 50-66; VAN DOORNE, G., 1977, p. 42.

(8) R.U.G., Hs nr. 2484, VANDEN BEMDEN, F., *Rues et fonds bâtis*, dl. 11, f°233.

munt en Onderstraat, blijkt bij de diverse auteurs geen discussie te bestaan. De ligging van het *grooten Steen* is dan weerom totaal onduidelijk.

De uiterst verwarde situatie in de bestaande literatuur had tot gevolg dat er voor het hernieuwd bronnenonderzoek in het kader van het stadsarcheologisch onderzoeksproject naar de middeleeuwse stenen stadshuizen besloten werd de Onderstraat in haar totaliteit aan te pakken. Dit groot-schalige en arbeidsintensieve onderzoek leek noodzakelijk om zoveel mogelijk precieze gegevens uit het beschikbare geschreven bronnenmateriaal te kunnen afleiden en om niet eindeloos te blijven verder bouwen op onjuiste of al te hypothetische toewijzingen. Het bouwhistorisch onderzoek van het Ryhovepand moet in dit ruimer perspectief geëvalueerd worden.

Vooraf weze echter nog duidelijk gesteld dat deze studie over het Ryhovepand werd voorafgegaan door andere bouwhistorische onderzoeken, die ons toelieten met de inzichten vertrouwd te raken en een methode te ontwikkelen die kan worden toegepast op andere plaatsen in de stad⁹. Het onderzoek van de Onderstraat als geheel laat immers toe met zekerheid alle gegevens samen te brengen die met het Ryhovepand verband houden. Omdat de uiteindelijke waarde en de bruikbaarheid van geschreven bronnen voor een bouwhistorische studie samengaan met de nauwgezetheid van het archiefonderzoek, werden alle gegevens, hoe schijnbaar futiel ook, geregistreerd. Een benadering door middel van steekproeven, zoals die bij sommige andere historische onderzoeken gehanteerd wordt, leidt bij dit soort van bouwhistorische projecten tot onvoldoende en mogelijk zelfs foutieve resultaten. Het doel van een dergelijke bouwhistorische studie is immers tweevoudig. Enerzijds wil men de geschiedenis in het algemeen en de stadsgeschiedenis in het bijzonder toetsen aan en illustreren met de concrete werkelijkheid van hoe de mensen hun tijd beleefden. Een bouwhistorisch onderzoek gaat uit van de studie der gebouwen omdat deze het kader en vaak ook de spiegel vormden van dit leven. De nadere identificatie van de bewoners en het vaststellen van hun maatschappelijke rol en betekenis is dan een volgende opdracht. De tweede bedoeling bestaat hierin dat men de instanties voor monumentenzorg gegevens ter hand stelt die kunnen helpen de renovatie of restauratie op een verantwoorde wijze door te voeren. Het valt dan ook te betreuren dat dit soort van studies tot nog toe worden verricht nadat de opties voor de restauratie reeds lang genomen en zelfs reeds gerealiseerd werden.

(9) In dit verband kan verwezen worden naar de bouwblokonderzoeken Hoogpoort-Goudenleeuwplein, Hoogpoort-Zandberg, Gouvernmentstraat-Koestraat en Kammerstraat-Onderstraat. Enkele resultaten verschenen reeds in de vorm van synthesebijdragen cf. LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT, P., *De top van de Zandberg. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1986, jg. 10 nr. 2, p. 2-61; LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT P., *De geschiedenis achter de façade. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de Kammerstraat*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1988, jg. 12 nr. 4, p. 2-38, en de daaropvolgende bijdragen in de tijdschriftnummers *Stadsarcheologie*, Gent, 1988, jg. 12 nr. 4 en Gent, 1989, jg. 13 nr. 1-2.

Uit het gehele bouwkundig-historisch onderzoek bleek overduidelijk de identificatie van het Simon sRijkensteen met het latere Hof van Ryhove. In wat volgt zal dit ten overvloede met bronnen geadstrueerd worden. Verkliker bij uitstek is het gegeven van de landcijs van 5 pond parisis ten gunste van de kapelanijs in Sint-Jan-ten-Dullen, die we vanaf de 14de eeuw in alle documenten over het bestudeerde pand terugvinden. De ons bekende rekeningen van deze kapelanijs bewijzen dat deze landcijs tot het eind van het Ancien Régime door de eigenaars van het Ryhovepand werd betaald en dat er zeker geen verwarring mogelijk is met een ander erf in de Onderstraat, vermits de bedoelde kapelanijs geen enkele andere landcijs in de Onderstraat bezat. We menen dat alle documentatie toelaat op absolute wijze het Simon sRijkensteen te identificeren met de kern van het Hof van Ryhove.

Het uitrafelen van de geschiedenis van een welbepaald huis, ook al gaat het om een bijzonder prestigieuze woning, is zeker geen evidente zaak. Voor slechts weinig steden is dit mogelijk; dat dit in Gent kan, is te danken aan de minutieuze zorg waarmee allerlei eigendomsrechten, transacties en vonnissen werden geregistreerd en aan het feit dat deze bescheiden in belangrijke mate bewaard bleven. Maar al beschikt Gent over uitzonderlijk rijke en goed bewaarde archivalia die dit in theorie zouden moeten toelaten, de schepenregisters van de keure en deze van gedele¹⁰, er is eerder sprake van een overvloed aan bronnen en dus van moeilijke toegankelijkheid, kortom van het zoeken naar een speld in de traditionele hooiberg¹¹. Toch mag men van bij de aanvang vooropstellen dat over een pand gelegen in de Gentse Onderstraat informatie moet voorhanden zijn. Deze straat, parallel aan de Hoogpoort, behoort immers tot één der oudste centra van stedelijke bewoning¹² buiten de oudste, half-cirkelvormige omwalling aansluitend op de Schelde (9de-10de eeuw). Talrijke prestigieuze woningen, niet zelden in steen opgetrokken, doen een bewoning door leden van de stedelijke elite veronderstellen.

(10) DECAVELE, J. & VANNIEUWENHUYSE, J., *Archiefgids. I. Oud archief*, Gent, 1983, p. 156-157. De registers van de keure worden bewaard in reeks 301 van het Gentse Stadsarchief (verder aangeduid als SAG), deze van gedele in reeks 330. Voor het verdere betoog bevatten ze de volgende belangrijke soorten akten: voor de keure verkopeningen, verpachtingen en rentebezettingen; voor gedele staten van goed, goederenverdelingen en verzoeningen.

(11) De moeilijkheden en mogelijkheden die het hanteren van beide erg overvloedige bronnenreeksen stelt, worden besproken bij: BOONE, M., DUMON, M. & REUSENS, B., *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503 (Standen en Landen, LXXVIII)*, Kortrijk, 1981, p. 45-54 (voor de keure) en bij BOONE, M., *De Gentse staten van goed als bron voor de kennis van de materiële cultuur: mogelijkheden en beperkingen (late middeleeuwen - vroege moderne tijden)*, in: DAELEMANS, F., *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur, staten van goed en testamenten*, (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Handelingen, Studiedag Brussel 24.10.1986, extranummer 25/2), Brussel, 1988, p. 51-73.

(12) Getuige het juridisch statuut van de stadsbodem in dit gebied met de talrijke vermeldingen van "vrij huis, vrij erf", bij DES MAREZ, G., *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge et spécialement en Flandre*, (Université de Gand, recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres, 20e fascicule), Gand-Paris, 1898, p. 379-380 en bijhorende kaart buiten tekst. Een inventarisatie van de stenen stadswoningen uit de late middeleeuwen bij: LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten), Brussel, 1991 (ter perse).

Het hiernavolgende betoog laat in chronologische volgorde de verschillende bewoners aan het oog voorbijtrekken van wat later, in de 16de eeuw, het Hof van Ryhove wordt geheten. In feite is dit de omgekeerde volgorde van deze die bij het onderzoek werd gevolgd. Net als een archeoloog in theorie althans eerst op de jongste lagen stoot, of zoals de genealoog zich in omgekeerde chronologische orde door de geschiedenis wroet, is het aangewezen bij de reconstructie van de volgorde der bewoners van een specifiek pand, van de doorgaans beter bekende recentere gegevens te vertrekken en aldus dieper af te dalen in de tijd. Hoe verder men raakt, hoe schaarser de informatie wordt. Haar interpretatie wordt analoog minder voor de hand liggend. Met betrekking tot het latere Hof van Ryhove en zijn burens hebben we tot ongeveer het midden van de 14de eeuw gegevens kunnen bij elkaar puzzelen, niet toevallig wellicht het ogenblik waarop de grote reeksen der schepenregisters aanvangen en waarop de stedelijke administratie zich herstelde na de epidemiologische en maatschappelijke schokken van de eerste helft en het midden van de 14de eeuw. Bij deze reconstructie golden vaak terloops vermelde details zoals de vermeldingen van cijzen en renten en van hun eigenaars, of zoals de naam van burens, als referentiepunt. Vooral deze laatste reeks gegevens is van groot belang. De oudste geschreven documenten die rechtstreekse inlichtingen verschaffen over het erf dat thans als Ryhovepand bekend staat, dagtekenen dus pas uit de late 14de eeuw, wat inhoudt dat het natuurstenen huis (afb. 4) reeds meer dan een eeuw geschiedenis achter de rug had, vooraleer de eerste geschreven getuigenissen ons enige informatie brengen. Op dat ogenblik was de bebouwing reeds in drie entiteiten opgesplitst (afb. 5), te identificeren met wat thans kan aangeduid worden als het kleine huis, het grote huis - in casu het tweede stenen stadshuis op die plaats - en het erf tussen de Werregarenstraat en het grote huis.

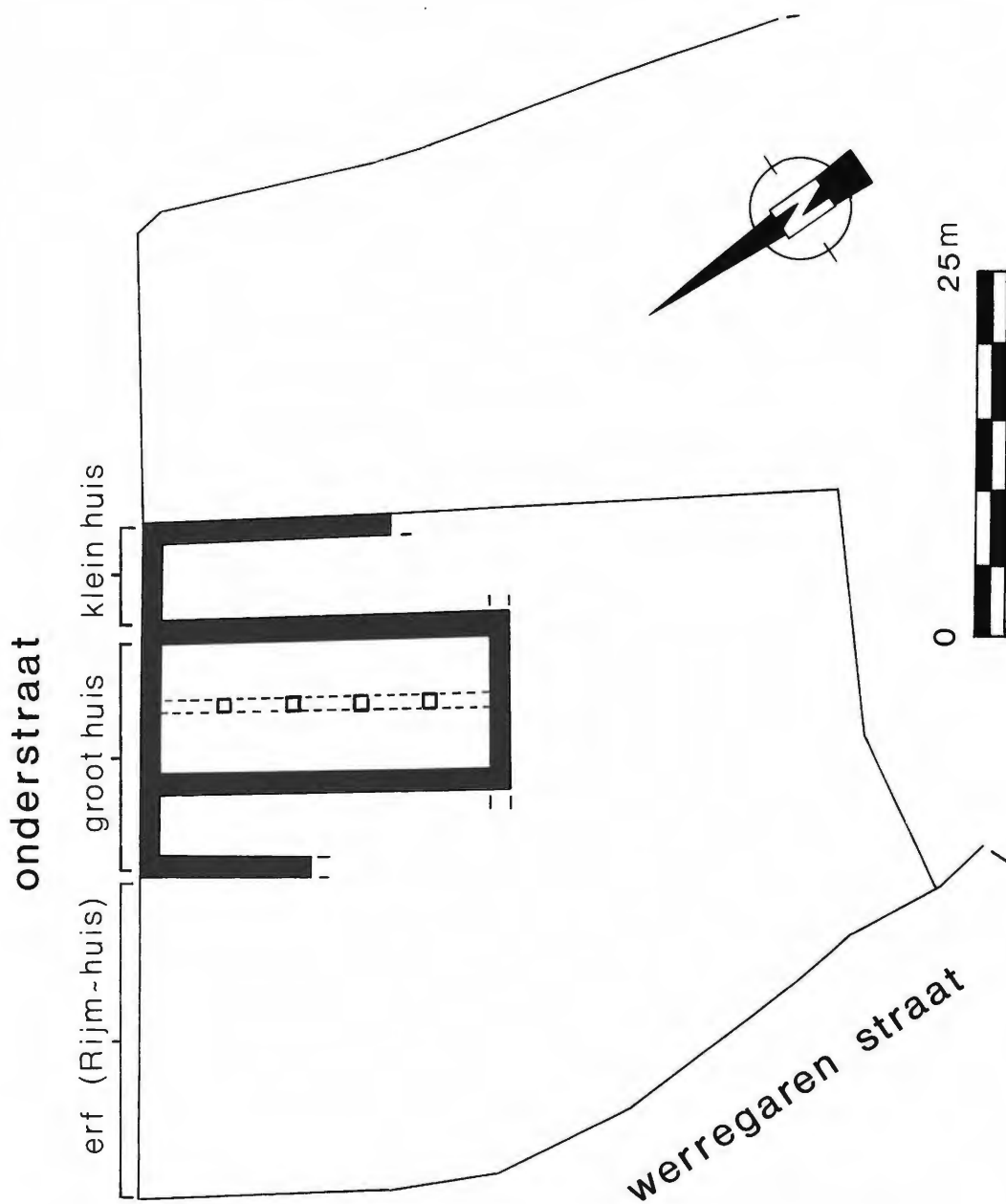
2. Erfachtige lieden en patricische vetes. Het Simon sRijkensteen en zijn burens

Op 7 december 1386, bijna een jaar na het afsluiten van de vrede van Doornik waarmee een einde kwam aan de sinds 1379 aanslepende Gentse oorlog, verkochten heer Simon de Rijke, ridder en zijn echtgenote Margriete Loufs een lijfrente ten bedrage van 1 pond groot aan een zekere Jan Ruebins en zijn echtgenote¹³. De verkopers engageerden daarbij als onderpand enerzijds hun woning, een "*huus ende stede, staende in de Onderstrate, daer sij al nu in woenen*" en gelegen op een erf dat toen toebehoorde aan her Wederic Grauman, priester, in zijn hoedanigheid van titularis van een kapelanij in het stedelijke dulhuis van Sint-Jan; anderzijds "*de erve met den boemgaerde der besyden daer wilen Goesin Rijms huus up stont*". De hele transactie greep met de uitdrukkelijke goedkeuring van landheer Wederic Grauman plaats. Deze akte, één der oudst bekende die betrekking heeft op het Simon sRijkensteen ("*mer Symoens Rijken steen*")

(13) SAG, Reeks 301 nr. 10, f° 31r°.

4. De natuurstenen gevel aan de erfzijde, opgetrokken in Doornikse steen, getuigt nog van het in de 14de-eeuwse bronnen als Simon sRijkensteen vermelde huis (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

5. Schematische voorstelling van de verschillende onderdelen van het Hof van Ryhove, zoals ze op basis van 14de-eeuwse documenten kunnen onderscheiden worden (tekening Stad Gent, D.M.S.A.).

zoals het nog in 1394 vermeld werd ¹⁴, leert erg veel over het huis, zijn bewoners en zijn directe omgeving.

Vooreerst het huis. De expliciete vermelding van kapelaan Grauman als landheer maakt duidelijk dat het Steen geen zogenaamd "vrij huus, vrij erve" is ¹⁵. De oude landcijs ten bedrage van 5 lb. par. ten voordele van de kapelani van het Sint-Jansgodshuis, die - zoals vermeld - de hele periode van middeleeuwen en Ancien Régime door bleef bestaan, onthult dat grond- en huisbezit in dit geval niet samenvallen. Dit is op zich geen uitzonderlijke situatie in Gent, al wekt ze in het geval van een stenen woning wel enige verwondering ¹⁶. Wanneer de kapelani van Sint-Jans, een stedelijke caritatieve instelling die uit het einde der 12de eeuw dateert, eigenaar werd van deze grond is niet duidelijk ¹⁷. Wel weten we dat dit zeker al in 1371 als een bestaande toestand werd aangezien. Op 11 maart van dat jaar verdeelde heer Simon de Rijke die toen al in het Steen woonde, de goederen die na het overlijden van zijn eerste vrouw, Clara Van Risinghen, achterbleven tussen zijn schoonzuster Beatrijs Van Risinghen en zichzelf ¹⁸.

Wie was nu deze eigenaar, ridder Simon de Rijke, bewoner van een Steen in de Onderstraat, waar andere prestigieuze Gentse geslachten, erfgenamen van de beruchte erfachtige lieden (de "viri hereditarii") het 13de-eeuwse stadspatriciaat, zoals de Vaernewijcs, de Rijms, de Vilains, de Ser Braems, hun Steen hadden? Het feit dat hij een adellijke titel, deze van ridder, droeg en eigenaar was van een Steen in de Onderstraat laat veronderstellen

(14) SAG, Reeks 301 nr. 14, f° 69v°.

(15) Wederic Grauman wordt als kapelaan in de Sint-Jacobskerk vermeld tussen 1369 en 1384, cf. VERSTRAETEN, F., *De Gentse Sint-Jacobsparochie*, Gent, 1976, dl. 1, p. 43-45. Hij bewoonde een huis bij het Sint-Jacobskerkhof. Tussen 1333 en 1375 wordt hij als pauselijk en keizerlijk openbaar notaris vermeld. Hij was tevens kapelaan van Onze-Lieve-Vrouw in Tournai/Doornik. Cf. Archief Sint-Jacobsparochie, nr. 1232, f° 36r° en VLEESCHOUWERS, C., *Het archief van de abdij van Baudelo te Sinaai-Waas en te Gent. II. Regesten der oorkonden (banden 1 - 2)*, Brussel, 1983, p. 461, p. 559 en p. 564.

(16) DES MAREZ, G., 1898, p. 1-5.

(17) Over Sint-Jans (met verwijzingen naar oudere literatuur): BOONE, M., *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1385 - ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 52, 1990, nr. 133)*, Brussel, 1990, p. 143-144. Eventueel kan ooit een verband worden gelegd met een reeks oorkonden, alle uit de periode augustus - oktober 1259, waarin een zekere Lambrecht kapelaan van het Sint-Janshospitaal in Gent en de abten van Baudelo en van Himmerod en de Gentse schepenen schikkingen treffen, aangaande de woning en de grond waarop het huis van de kapelaan stond en die respectievelijk paalden en zelfs afgesplitst waren uit de Sint-Jacobskerk/het Sint-Jacobskerkhof en de "terra Lennoti Divitis"; het land van Lennoot de Rijke, één der oudste vermeldingen van het De Rijke-geslacht, waarbij dit in één adem wordt genoemd met de kapelani van het Sint-Janshospitaal! Moet men niet veronderstellen dat het geslacht De Rijke deze instelling ook niet met andere rechten, op haar bezit, tot zelfs formeel bezit van de gronden waarop hun Steen stond, heeft begiftigd? Cf. WARNKOENIG, L.A., *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*, Tübingen, 1842, dl. 3/2, p. 154-155 (nr. LXXXIX), en VLEESCHOUWERS, C., 1983, p. 277-279 (nr. 201-205).

(18) SAG, Reeks 330, nr. 4, f° 288r°, vermeld bij WIJNANT, L., *Regesten van de Gentse staten van goed. Eerste reeks 1349-1400, I. 1349-1370, (K.C.G. reeks in 4°)*, Brussel, 1979, p. 487 nr. 1878.

dat hij een telg was uit het geslacht van erfachtige lieden, de De Rijke's ("dictus Dives, li Riches"). Vermeldingen van deze familienaam zijn relatief veelvuldig onder de 12de- en 13de-eeuwse erfachtige lieden, al is het zeker in de beginperiode niet steeds erg duidelijk of de Rijke een familienaam is, dan wel als bijnaam wordt aangewend¹⁹. De combinatie met de voor- naam Simon komt echter reeds in 1292 voor: Simon de Rijke was één der Gentse "drapiers" die aan het hof van de graaf van Artois de luxelakens leverden waar het 13de-eeuwse Gent Europese faam mee had verworven. In 1297 nog wordt hij als "markans et bourgeois yretaules" vermeld, erfachtig man dus, behorend tot het kamp der anti-XXXIX²⁰. Het gehate bewind der XXXIX had namelijk aan het einde der 13de eeuw tegenstand opgewekt zowel bij het gemeen dat zich gaandeweg in ambachten organiseerde en politieke inspraak opeiste, als bij klassegenoten, erfachtige lieden, die echter van deelname aan het bestuur in de schepenbanken uitgesloten bleven. De afloop van dit sociale en politieke conflict binnen de stad is genoeg bekend. Door zijn osmose met het grotere treffen tussen de Vlaamse graaf en de Franse koning leidde het tot een fundamentele herschikking van de krachtsverhoudingen zowel in de stad als in het graafschap²¹. De oude XXXIX hadden het pleit verloren. Hun greep op de stad was nooit meer als voorheen, al slaagden meer gevestigde families dan men doorgaans aanneemt er in, om "1302" zowel politiek als maatschappelijk te overleven. A fortiori geldt dit voor deze geslachten die aan het einde der 13de eeuw het goede kamp hadden gekozen, zoals de De Rijke's die men, opvallend, tevergeefs zoekt in de lijst van de door de grafelijke partij geconfiscerde leliaards²². In de loop van de 14de eeuw duiken meerdere leden van het geslacht De Rijke in de Gentse schepenbanken en in het stilaan gestalte krijgend lid der poorterie op²³. Na 1385 zou dit als één der drie leden van de stad, samen met het lid der weverij en dit der drieënvijftig kleine neringen het bestuur over de stad onder elkaar verkavelen. De poorterie kan men als de erfgenaam van de erfachtige lieden beschouwen²⁴. Vermel-

(19) BLOCKMANS, F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, (Rijksuniversiteit te Gent, werken uitgegeven door de faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, 85e aflevering), Antwerpen, 1938, p. 273. Voor het 12de-eeuwse geslacht der "dives" van Gent die ridder waren, cf. WARLOP, E., *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, dl. 1/1, p. 245-246.

(20) BLOCKMANS, F., 1938, p. 257-258.

(21) Over de geschiedenis van Gent en Vlaanderen, zie de recente synthese bij PREVENIER, W. & BOONE, M., *Gent 1300-1500, de stadstaat-droom*, in: DECAVELE, J. [red.], *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 80-105.

(22) PREVENIER, W., *Motieven van leliaardsgezindheid in Vlaanderen in de periode 1297-1305*, in: *De Leiegouw*, Kortrijk, 1977, nr. 19, p. 281-283.

(23) ROGGHÉ, P., *De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2de helft der 14de eeuw. En een en ander over de Gentse poorterie*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent, n.r.*, IV-2, Gent, 1949-1950, p. 30. De verwijzingen naar schepenambten treft men aan bij VAN DER MEERSCH, P.C., *Memorieboek der stad Ghent van 't jaer 1301 tot 1793*, (Maatschappij der Vlaamse Bibliofielen, 2e reeks, nr. 15), Gent, 1852, dl. 1, passim. Ook voor verdere verwijzingen naar schepenambten werd hiervan kritisch gebruik gemaakt.

(24) BOONE, M., *Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late middeleeuwen (14de-15de eeuw)*, in: *Handelingen van het 11de internationaal colloquium Spa 1-4 sept. 1982 "Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)"*, (Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven in 8°, nr. 65), Brussel, 1984, p. 78-80.

dingen van deze laatsten bleven het langst bewaard in hun optreden als oorkonders. In het groot privilege voor Gent van 1297 had graaf Gewijde van Dampierre immers bepaald dat een getuigenis door twee erfachtige lieden bewijskracht had, alsof ze voor de stadsschepenen zelf was gepasseerd²⁵. Van deze tussenkomst bij de willige rechtspraak treft men nog overvloedig sporen aan in de laat 14de-eeuwse schepenregisters. Zo trad ook ridder Simon de Rijke in de jaren 1386-1389 bij verschillende gelegenheden als erfachtig man-oorkonder op²⁶.

Een laatste benadering die de akte van lijfrenteverkoop van 1386 toelaat, is deze van de burenen van het Simon sRijkensteen. Er was met name sprake van een erf waarop zich een boomgaard bevond, daar waar voorheen het huis van wijlen Goessin Rijm stond. Deze vermelding alludeert op een complexe en erg beladen achtergrond. Wat voor ons een op het eerste gezicht vrij duistere, om niet te zeggen banale vermelding is, moet voor de tijdgenoot een niet mis te verstane allusie op één der vele bloedige episodes uit Gents bewogen 14de eeuw geweest zijn. Dat ook een tak van het erg oude en talrijke geslacht der Rijms een woning in de prestigieuze Onderstraat betrok, baart op zich geen verwondering. Ook al bevond de oorspronkelijke "hereditas" der Rijms zich in de Hoogpoort²⁷. Intrigerend is evenwel dat het huis in 1386 afgebroken is, sterker nog: dat er op dat ogenblik een boomgaard de plaats van het Rijm-huis heeft ingenomen. Deze plaats langsheen de Onderstraat was niet met een grondrente belast. In het betreffende bouwblok was dit het enige perceel zonder vermelding van een landheer, dat bijgevolg ten volle een vrij erf was.

Het voorkomen van een open, onbebouwde plek in één der meest in aanzien staande straten van Gent waar de grondwaarde aanzienlijk moet zijn geweest, kan slechts door een buitengewoon motief verklaard worden, te meer daar er nog in 1353 een huis moet gestaan hebben. Op 8 oktober van dat jaar verkocht Simon Rijm immers aan zijn broer Goessin zijn helft van het huis én erf in de Onderstraat, waar deze laatste in woonde²⁸. De wetenschap dat Goessin Rijm de broer was van Simon Rijm, laat toe het verdwijnen van de Rijmwoning in verband te brengen met de beruchte dubbele moord, in 1354 door de gebroeders Rijm op de gebroeders Zeger en Hendrik Alin gepleegd. Deze zoveelste bloedige vete tussen twee clans die tot de erfachtige lieden behoorden, heeft zowel de tijdgenoten als de latere historici erg geprikkeld, te meer daar één der ongewilde resultaten van het voorval de oprichting, als symbool van verzoening, van een godshuis, het zogenaamde Kinderen Alinshospitaal inhiel. In 1965 bracht Paul

(25) GHELDOLF, A.E., *Coutume de la ville de Gand*, Bruxelles, 1868, dl. 1, p. 476-478.

(26) SAG, Reeks 301 nr. 10, f° 34v° en Rijksarchief te Gent (verder RAG), fonds Sint-Niklaas, oorkonde ad datum 13 juni 1389.

(27). Namelijk in het blok gevormd door de Grote Sikkel, de Kleine Sikkel en de Achtersikkel: cf. BLOCKMANS, F., 1938, p. 86.

(28) Samen met nog verschillende andere bezittingen: o.a. in de Hoogpoort en in het Rijm-complex bij de Sikkel, cf. SAG, Reeks 301 nr. 1, f° 107v°. Uit de akte blijkt duidelijk dat het bezit in de Onderstraat het statuut "vrij huis, vrij erf" had.

Rogghé de broodnodige klaarheid in het door de romantiek fel bijgekleurde verhaal van de moord en van de daaropvolgende beroering in stad en graafschap²⁹. Want één ding staat vast: ofschoon de aanleiding een kwestie van gekwetste familiale trots was, gelardeerd met politieke tegenstellingen, sinds de beruchte vete Borluut versus Sint-Baafsclan bij de aanvang van de eeuw het publieke leven in de stad lange tijd vergiftigd had, vreesden alle betrokkenen (de families, maar vooral de stadsmagistraat en de graaf als garant van openbare orde en veiligheid) terecht een nieuwe spiraal van oncontroleerbaar geweld³⁰. De repressie werd dan ook vlug en efficiënt georganiseerd. Eén der bepalingen uit het vonnis dat de Gentse schepenen op 16 juni 1354 velden, en dat reeds drie dagen later door graaf Lodewijk van Male in vidimus werd bevestigd, luidde dat de beide Rijms werden "*wetteloos ghemact na recht, costume ende usage van onser stede, ende daertoe hare huse doen afbreken ende die nemmermeer te betemmerne teeughen daghen, bi also dat si staen up haerlieder erve*"³¹. Vermits dit laatste het geval was, bleef dit perceel tussen het Simon sRijkensteen en de Werregarenstraat effectief tot in 1836-1838 onbebouwd³². De verwoesting van het huis van een misdadiger, door vuur of door afbraak, beantwoordde in het Vlaamse recht aan de behoefte om een lid van een gemeenschap dat zich aan een als uitzonderlijk zwaar beschouwd misdrijf had schuldig gemaakt en dat derhalve als vredeloos werd beschouwd, ritueel uit deze gemeenschap te stoten³³. Dit gebeurde zo grondig dat alles wat aan de betrokkene herinnerde, tot zijn of haar woning toe, werd vernietigd. Op de plek waar de verwoesting werd voltrokken rustte zelfs een taboe. Het was formeel verboden er nog op te bouwen, of zoals een Gentse tekst uit 1351-1352 naar aanleiding van de straf uitgesproken over twee moordenaars van schepenen het stelt: "*ende de hofsteden zullen bliven te voghelweeden*"³⁴. Het verwoesten van de woning, voorzien in zowat alle 12de-eeuwse stadskeuren, was echter gaandeweg door confiscatie van de eigendommen vervangen. De verwoesting werd kennelijk als te risicohoudend voor de aanpalende gebouwen beschouwd, zeker indien ze door het vuur geschiedde, of als oneconomisch. Dat er desondanks toch nog in de 14de eeuw gevallen in de praktijk voorkwamen, schrijft Van Caenegem toe aan de noodzaak om eens en voorgoed afschrikwekkende voorbeelden te

(29) ROGGHÉ, P., *Het Alinshospitaal te Gent*, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, Eeklo, 1965, 16, p. 132-145.

(30) De vete Borluut- Sint-Baafs die als prototype mag gelden voor deze specifieke manier waarop het patriciaat haar interne conflicten regelde, werd recent uitvoerig belicht in BLOCKMANS, W., *Een middeleeuwse vendetta Gent 1300*, Houten, 1987.

(31) de LIMBURG STIRUM, T., *Cartulaire de Louis de Male*, Bruges, 1898, dl. 1, p. 471-472, vervangt een oudere uitgave (met foutieve datering): de SAINT-GENOIS, J., *Origine de l'hospice de Sainte-Catherine, dit kinderen Alyn's hospitaal*, in: *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1850, p. 105.

(32) SAG, Reeks G12, nr. 1837, bevestigd door kadastrale gegevens uit dezelfde tijd.

(33) Over deze straf: VAN CAENEGEM, R.C., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, jg. XVI, 1954, nr. 19), Brussel, 1954, p. 175-190.

(34) GHELDOLF, A.E., 1868, p. 522.

stellen ³⁵. Met de trieste escalatie van de Borluut - Sint-Baafsvete voor ogen, lijkt het inderdaad plausibel een dergelijke berekening in hoofde van graaf en schepenen in 1354 te veronderstellen. In dezelfde geest wordt het even aannemelijk dat het bedoelde perceel als stille getuige van misdadigheid en straf onbebouwd als een litteken in het stedelijke weefsel achterbleef.

Hoe lang een dergelijk spoor kan bewaard blijven, blijkt uit het feit dat het vervloekte perceel pas in 1836-1838 opnieuw werd bebouwd.

De verzoening van 5 mei 1362 tussen de geslachten Rijm en Alin had blijkbaar geen nieuwe ontwikkelingen voor het erf in de Onderstraat. Voor de structuur en het uitzicht van het kort na 16 juni 1354 gesloopte huis is op dit ogenblik geen enkel concreet gegeven gekend. Het is evenmin bekend of het vermelde vonnis betrekking had op een houten, een natuurstenen of een bakstenen huis. De archeologische onderzoeken die de jongste jaren in het Ryhoveland konden uitgevoerd worden, leverden hierover ook geen gegevens op. Het is natuurlijk mogelijk dat het huis van de Rijms, ingevolge het rechtsgeding, tot op de laatste steen uitgebroken werd. Het is evengoed mogelijk dat de 19de-eeuwse bebouwing alle middel-eeuwse sporen uitgewist heeft.

Indien we wat uitgebreider bij de lotgevallen van het Rijmhuis, toch maar een geboort van het Simon sRijkensteen, zijn blijven stilstaan, gebeurde dit om twee redenen. Ten eerste, omdat ze een licht werpen op de mentaliteit van de geslachten der erfachtige lieden, die nog in volle 14de eeuw een gedrag dat aan hun beruchte voorouders herinnerde, ten toon spreiden. Ten tweede, omdat het neerhalen van de woning van Goessin Rijm aan het Simon sRijkensteen een totaal ander uitzicht verleende. Van een (vermoedelijk) rijhuis wordt het met één klap een halfopen bebouwing, wat de aantrekkingskracht op potentiële kapitaalkrachtige kopers, op zoek naar een aan hun stand beantwoordende woning in het hartje van de Gentse binnenstad, gevoelig moet hebben opgevoerd.

Wat er na 1354 precies is gebeurd met de grond waarop het voormalige Rijmhuis stond, blijft duister. Vermits de verwoesting vanaf de 13de eeuw zowat overal in Vlaanderen door confiscatie ten voordele van de graaf werd vervangen ³⁶, mag men veronderstellen dat ook de grond in handen van de overheid kwam. Vermoedelijk werd hij verkocht om aldus de onkosten die het verwoesten zelf met zich meebracht te compenseren. In de stadsrekeningen vonden we in elk geval niet de minste allusie op uitgaven die de stad zich zou hebben getroost om het huis van Goessin Rijm neer te halen en kennelijk zo grondig alle sporen ervan uit te wissen dat er reeds in 1386 een boomgaard bloeide ³⁷. Het ligt dan ook voor de hand te ver-

(35) VAN CAENEGEM, R.C., 1954, p. 189-190.

(36) VAN CAENEGEM, R.C., 1954, p. 187.

(37) Uitgegeven door VAN WERVEKE, A., *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1351-1364)*, (K.C.G. in 4°), Brussel, 1970.

onderstellen dat de kosten door de baljuw, de grafelijke gerechtsofficier, werden gedragen. Van hem bleven evenwel geen rekeningen voor deze jaren bewaard³⁸. De reeds aangehaalde lijfrenteverkoop van 1386 laat er geen twijfel over bestaan dat Simon de Rijke dan reeds de grond bezat, vermits deze mede als onderpand voor de toen door hem verkochte lijfrente fungeerde. In 1432 werd de grond naast het Steen nog steeds als onbebouwd omschreven, maar wel reeds ommuurd: "*een plaetse vrijer erven gheleghen neven der vorseyde stede in de Onderstrate die wijlen was Goessins ende Simoens Rims, ende nu besloten es met eenen muer*"³⁹.

Vooraleer in te gaan op de eigenaars na ridder Simon de Rijke, want beide, Steen en open erf ernaast, zijn dan in eenzelfde hand, volgt eerst een bemerking aangaande de aanpalende Werregarenstraat. De oudst bekende vermelding ervan, geciteerd door Gysseling, dateert van 25 oktober 1353⁴⁰. De auteur bracht dit toponiem in verband met een huis op de hoek van de Hoogpoort en de Werregarenstraat, dat onder de naam Werregaren naar een gelijknamige familie vermeld wordt. Ook hier zijn er dus indicaties voor een band met de patricische elite. Henricus Werregaren, reeds bekend uit een document van 1168, komt als schepen voor in een getuigenlijst bij een oorkonde van 1176 voor het Leprozenhuis of Rijke Gasthuis⁴¹. Simon Werregaren is bekend door archivalia uit 1208-1212⁴².

De Werregarenstraat die in de Onderstraat uitmondt, wordt voor het eerst vermeld na het verwoesten van het Rijm-huis⁴³. De vraag rijst of het steegje dat nog steeds een merkwaardige knik vertoont ter hoogte van het perceel waarop het Rijm-huis stond, niet pas na het afbreken van dit gebouw werd doorgetrokken tot in de Onderstraat? Alle andere dwarse doorsteken tussen Hoogpoort-Onderstraat en Onderstraat-Vrijdagmarkt zijn immers recht. Doodlopende steegjes zijn op zich niet verwonderlijk (cf. het Breidelsteegje in de Langemunt, tussen Hoogpoort en Onderstraat!) en alvast in de eerste decennia na 1354 is het publieke karakter van de Werregarenstraat niet erg evident. Zowel in 1368 als in 1387 beslisten de schepenen immers een sleutel waarmee de poorten die het steegje afsluiten kunnen geopend worden, aan de bewoners van hoekhuizen aan de respectievelijke uiteinden toe te vertrouwen, omdat, zo heet het expliciet

(38) Zie de bronnenoverzichten bij BAUTIER, R.H., SORNAY, J. & MURET, F., *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne*, Paris, 1984, dl. I/2, p. 182.

(39) SAG, Reeks 330 nr. 20, f° 38r°.

(40) SAG, Reeks 301 nr. 1, f° 109v°, vermeld bij GYSSELING, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 85.

(41) VERHULST, A., *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis, bevattende nieuwe gegevens betreffende de geschiedenis van Gent in de 12de eeuw*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1959, n.r. nr. 13, p. 14-15.

(42) BLOCKMANS, F., 1938, p. 499.

(43) Nota bene in een akte van 7 augustus 1363 waarin renten en gronden geschonken bij de oprichting van het Alijnhospitaal worden opgesomd: SAG, Reeks 301 nr. 2, f° 31 v°.

in 1387, de Werregarenstraat “*schuldich es eene ghemeene strate te wese-
ne*”⁴⁴. Verder systematisch onderzoek naar het huizenblok Hoogpoort-
Onderstraat zal zich nog over deze hypothese moeten buigen.

Via een aantal documenten uit de 15de eeuw kunnen we de geschiedenis van het Simon sRijkensteen en van het ledige erf daarnaast nauwkeurig volgen.

Aan het einde van de 14de en tijdens de eerste decennia van de 15de eeuw veranderde het Simon sRijkensteen verschillende keren van eigenaar. Via erfgeving kwam het, vermoedelijk kort voor 1394, in bezit van jonkvrouwe Mergriete de Rijke, dochter en enig bekend kind van ridder Simon en zijn tweede echtgenote Margareta Louf⁴⁵. Mergriete huwde met heer Hendrik vander Cameren, wiens dochter Simone vander Cameren het voormalige Simon sRijkensteen als bruidschat inbracht in haar huwelijk met Giselbrecht de Lu⁴⁶. Nog eenmaal zou de vererving langs vrouwelijke lijn verlopen wanneer Kateline de Lu, dochter van Giselbrecht, het Steen via haar huwelijk met Boudin Rijm zoon van Daneel, in handen van de Rijms bracht. Hierbij wordt er nadrukkelijk vermeld dat ook een achterstallige betaling begrepen was van 5 pond groot aan Inghelram Hauweel voor uitgevoerde “*reparacien ende aenlegghene*”⁴⁷. Het gaat om een niet precies gedateerde akte, doch door de overige bouwhistorische gegevens kan afgeleid worden dat er hier verwezen wordt naar werken die in opdracht van Ghijzelbrecht de Lu uitgevoerd werden door Inghelram Hauweel. De Lu moet tussen 1394 en 1432 eigenaar geworden zijn van het Simon sRijkensteen. Door deze eigenaar werden het grote huis en het erf met de boomgaard tot één entiteit versmolten, wat onder meer visueel aangeduid werd door de bouw van een muur aan de Werregarenstraat. Mogelijk veranderde ook daardoor de gehele aanblik van het eigendom en liet De Lu eveneens enkele andere belangrijke veranderingen aanbrengen. De aard van de werken en hoe beperkt of hoe ruim “*reparacien*” in deze context dient geïnterpreteerd te worden, zijn uit het document zelf niet af te

(44) DIERICX, C.L., 1815, dl. 2, p. 95; SAG, Reeks 301 nr. 10, f° 124r°.

(45) In een op 18 juli 1394 gepasseerde akte waarin het huis naast het Steen wordt verkocht, is sprake van het aanpalende gebouw als “*mer Symoens Rijken Steen was*”: SAG, Reeks 301 nr. 14, f° 69v°. Margareta Loufs heeft haar echtgenoot lange tijd overleefd: in 1412 verkocht ze immers nog een leen in Ertvelde aan meester Zeger Baert, poorter van Gent en pensionaris van de stad: Algemeen Rijksarchief, Brussel (verder: ARA), Fonds Rekenkamers, nr. 14110, f° 6r°.

(46) Zoals blijkt uit de staat van goed van Heindrik, Willem, Katheline en Jaquemie vander Cameren, zonen en dochters van ridder Willem en kleinzonen van her Heindrik, echtgenoot van Margriete de Rijke. Hierin wordt namelijk ook aandacht besteed aan de goederen die Heindrik aan zijn dochter Simone schonk bij haar huwelijk met Giselbrecht de Lu. Onder deze goederen bevindt zich “*een steenhuus daer mer Symoen de Rijke uut verstaerf (...) ghelegghen in de Onderstraete te Ghend*”: SAG, Reeks 330 nr. 20, f° 38r°. Hendrik Vander Cameren († 1368) en zijn twee echtgenoten Aechte vander Hagen († 1360) en Margriete De Rijke f° mer Simon († 1402) werden in de vroegere kerk van Merelbeke — waar ze gronden in bezit hielden — begraven: Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 3670, p. 339. Met dank aan dr. K. van Acker die ons hierop attent maakte.

(47) SAG, Reeks 330 nr. 21, f° 8v°.

leiden. Het nog verschuldigde bedrag bij de volledige overdracht van het goed aan Katheline de Lu, dat mogelijk slechts een gedeelte van de totale kost is, is voldoende aanzienlijk om van een belangrijke bouwcampagne te gewagen.

Ofschoon een betrouwbare genealogie van het belangrijke maar eveneens talrijke en weinig overzichtelijke geslacht Rijm nog steeds ontbreekt, leidt het geen twijfel dat Boudin Rijm en zijn vader Daneel tot de absolute toplaag van de Gentse elite behoorden⁴⁸. Boudin nam tussen 1448 en 1473 zeven politieke mandaten waar, waaronder vier maal het meest belangrijke, dat van voorschepen. Tijdens de opstand van Gent tegen Filips de Goede verdedigde hij actief de belangen van zijn vaderstad, onder andere bij de onderhandelingen na de slag bij Gavere. Nadien, onder Karel de Stoute, werd hij één der architecten van de onderwerping van Gent in 1469⁴⁹. Ook op financieel vlak behoorde de familie Rijm tot de absolute top in Gent. Op 21 september 1431 brachten Daneel Rijm en jonkvrouw Elisabet Van Munte, zijn echtgenote, voor de schepenen van gedele een verdeling van hun indrukwekkend bezit over hun negen in leven zijnde kinderen. Nog geen jaar nadien was Daneel Rijm reeds overleden, vermits zijn weduwe op 5 augustus 1432 opnieuw voor de schepenen van gedele verscheen om aan de voornoemde verdeling rechtskracht te verlenen⁵⁰. Als oudste zoon van Daneel, die in een getijdenboek, dat vermoedelijk in het Gentse scriptorium van de broeders van het Gemene Leven is tot stand gekomen en dat op zijn bestelling werd gemaakt, is afgebeeld⁵¹, had Boudin recht op een geheel van roerende en vooral onroerende goederen ten bedrage van 1800 lb. gr. Daartoe behoorde het huis dat zijn ouders in Gent betrokken, blijkens andere akten gelegen nabij het kerkhof van Sint-Jans aan de Gildenstraat (een nu verdwenen steeg voor deze kerk)⁵². Het Steen in de Onderstraat hebben de Rijms nooit bewoond, de voor hun geslacht pijnlijke herinnering die aan de bij de woning horende boomgaard of "*lochtinghe*" verbonden was, zal hier meer dan vermoedelijk mee verantwoordelijk voor zijn. Men krijgt zelfs de indruk dat Boudin Rijm zich erg vlug van het huis heeft willen ontdoen. In 1432-1433 verkreeg hij het goed na zijn huwelijk met Kateline de Lu, en reeds op 22 januari 1435 verkocht het echtpaar het huis samen met de aanpalende grond tot aan de Werregaerstraat aan een zekere Gautier Poulain, voor de niet onaardige som van

(48) Men behelpe zich voorlopig nog met: S.N., *Généalogies de quelques familles des Pays-Bas*, Amsterdam, 1774, p. 204-207, en met GOETHALS, F.V., *Généalogie de la maison d'Hane-Steenhuysse*, Bruxelles, 1847, p. 18-19.

(49) FRIS, V., *Rijm (Baudouin)*, in: *Biographie nationale*, Bruxelles, 1908-1910, dl. 20, kol. 676-677.

(50) Beide akten in SAG, Reeks 330 nr. 20, f° 171r°-172v° en f° 198r°.

(51) DHANENS, E., *Le scriptorium des Hiéronymites à Gand*, in: *Scriptorium*, 1969, p. 373. Een beschrijving van het handschrift dat zich nu in Baltimore (Verenigde Staten) bevindt, bij: DE SCHRIJVER, A., CARLVANT, K. & DOGAER, G., *Miniatuurkunst*, in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, 1975, dl. 2, p. 356.

(52) O.a. in 1407: GEVAERT, M., *Regesten op de jaarregisters van de keure, schepenjaar 1406-1407*, Gent, 1983, p. 66 nr. 479.

132 lb. gr. ⁵³: een brutoverkoopprijs die met 2640 daglonen (of circa 11 jaarlonen) van een meester-ambachtsman overeenstemt ⁵⁴, maar die, afgewogen tegen de totale waarde van wat Boudin Rijm van zijn ouders erfde, niet als een essentieel onderdeel van zijn patrimonium mag gelden. Op het ogenblik van de verkoop verhuurde hij het huis aan een zekere Arend De Bucstale die het voor 15 augustus 1435 diende te verlaten. Ook het huurrecht van de heer van Valkenborch diende opgezegd te worden. Als landheer wordt weerom de kapelaan van het Sint-Janshuis vermeld. Alles wijst erop dat Rijm de woning van de hand deed, omdat hij er een gunstig bod voor kreeg.

Op grond van de archivalische documentatie kon worden vastgesteld dat het deel van het Simon sRijkensteen waar het kleine huis gevestigd is, sedert de late 14de eeuw een eigen leven leidde. Een document van 18 juli 1394 ⁵⁵ vermeldt de verkoop ervan door Margriete en Lijsbette Scelpe, dochters van Jan, aan Jan de Meester, een "cordewanier". Op het erf rustte een landcijs van 4 ponden parisis ten voordele van de Armentafel van de Sint-Michielsparochie, waarbij uitdrukkelijk gesteld werd dat het erf toebehoorde aan deze Armentafel. In 1478 stelde men echter dat het een 'vrij huis, vrij erf' was, belast met 4 ponden parisis erfelijke rente ten gunste van die Armentafel ⁵⁶. Vanaf het midden van de 16de eeuw werd dit huis samen met het grote huis opgenomen in de landboeken van 'vrij huis, vrij erf'.

Volgens het vermelde document van 18 juli 1394 bedroeg de koopsom van het kleine huis toen 12 ponden groot en zou dit in tienmaal afbetaald worden. Het bedrag duidt alleszins op de eerder bescheiden aard van het huis zelf. Merkwaardig is verder dat Margriete Scelpe de beschikking hield over "eene camere metten spende der onder" en dat ze bovendien over andere voordelen in natura bleef genieten. Dit vruchtgebruik werd begroot op 4 schellingen groot per jaar. Als we dit soort lijfrente berekenen aan de penning 12, betekent dit een supplement van 2 ponden 8 schellingen groot bij de reeds vermelde koopprijs. Als daarbij nog de kapitaalwaarde van de grondrente (de penning 16) gevoegd wordt, met name 5 ponden 6 schellingen 8 penningen groot, dan moet de totale aankoopwaarde toen op 19 ponden 14 schellingen 8 penningen groot geschat worden. Als bouwkundig gegeven vermeldt de koopakte van 1394 dus een kamer met een "spende" daaronder, waarmee een voorraadkamer of dito kelder kan bedoeld zijn.

(53) SAG, Reeks 301 nr. 33, f° 71r°.

(54) Op basis van een loon van 12 d. gr. per dag, cf. SCHOLLIERS, E., *Lonen te Gent (XVe-XVIIe eeuw)*, in: VERLINDEN, C., e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, (Rijksuniversiteit te Gent, werken uitgegeven door de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte*, afl. 136), Brugge, 1965, dl. 2A, p. 87-160 & passim. Gerekend aan een gemiddelde van 240 werkdagen per jaar, cf. NOORDEGRAAF, L., *Hollands welvaaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650*, Bergen, 1985, p. 60-61.

(55) SAG, Reeks 301 nr. 14, f° 69 v°; geciteerd bij DE POTTER, F., 1891, dl. 6, p. 66.

(56) SAG, Reeks 301 nr. 54, f° 96.

Het kleine huis was in 1405 in het bezit van Machtilt Willaeus, daarna van Clais de Knif⁵⁷. Begin 1435 was het in eigendom van Thomas Storem⁵⁸, later van Jan van Riquaertsvoorde die het verkocht aan Gautier Poulain⁵⁹, op dat ogenblik reeds eigenaar van het grote huis en het daarnaast gelegen erf. Hoewel beide gebouwen toen even verenigd werden, werden ze niet tot één pand samengevoegd.

3. De Gentse Onderstraat: trefpunt van ambtenaren, prelaten, financiers en juristen in dienst van de Bourgondische staat.

Met Gautier Poulain, in de verkoopakte als raadsheer van de hertog van Bourgondië omschreven, trad de eerste van een nieuwe categorie eigenaars/bewoners van het voormalige Simon sRijkensteen aan. Allen hadden ze dit gemeen dat ze niet langer meer tot de Gents elite, de poorterie, erfgenamen der oude erfachtige lieden behoorden, maar dat ze hun opgang en maatschappelijk vermogen aan hun dienstbaarheid aan de in opbouw zijnde centrale staat dankten.

Gautier Poulain, geboren omstreeks 1393, was van 1416 tot 1422 klerk van de algemene ontvanger van Vlaanderen en Artesië belast met het innen van de domaniale ontvangsten te Beveren. Voordien was hij reeds als jonge knaap, hij startte op 14-jarige leeftijd ca. 1407, klerk-schrijver in dienst van de toenmalige algemene ontvanger. Hij is met andere woorden letterlijk groot geworden in de financiële administratie van de Bourgondiërs⁶⁰. Met ingang van 15 september 1422 volgde hij zijn meester, Barthélemy le Vooght als "*receveur général de Flandre et d'Artois*" op. Hij zou deze functie tot 31 december 1444 bekleden, wat hem meteen tot de recordhouder maakt als algemeen ontvanger van beide voor de Bourgondische staatsfinanciën cruciale vorstendommen. In 1446 werd hij met een typische fin-de-carrière benoeming bedacht en tot "*maître de la chambre des comptes de Lille*" gepromoveerd, een controlefunctie in de belangrijkste financiële instelling van de Bourgondische Nederlanden. Hij overleed voor juni 1453⁶¹. Gautier Poulain, bijgenaamd "*l'abbé*", stamde uit een verarmde adellijke fa-

(57) RAG, Fonds Sint-Michielskerk Gent, nr. 384, Landcijzen- en rentenboek van de Armentafel 1405, niet gefolieerd.

(58) SAG, Reeks 301 nr. 33, f° 71.

(59) SAG, Reeks 301 nr. 45, f° 13v°.

(60) Een korte biografische schets bij: SCHWARZKOPF, U., *Die Rechnungslegung des Humbert de Plaine über die Jahre 1448 bis 1452. Eine Studie zur Amtsführung des burgundischen Maître de la chambre aux deniers*, Göttingen, 1970, p. 158, waar men o.m. leest dat hij in Brugge zou gewoond hebben, een niet geadstrueerde stelling die kennelijk teruggaat op de vastgeroeste opvatting dat iedereen die met geld te maken had in de Bourgondische Nederlanden ook automatisch of Bruggeling was, of er woonde.

(61) Een overzicht van zijn carrière bij BARTIER, J., *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, (Académie royale des Sciences, Lettres et beaux-Arts, Classe des Lettres, L, n° 2), Bruxelles, 1955, p. 439. Voor de periode waarin Poulain algemeen ontvanger was, aan te vullen met: MOLLAT, M. & FAVREAU, R., *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420*, (Recueil des historiens de la France. Documents financiers, tome V), Paris, 1965, dl. 1, p. LXI-LXII.

milie uit de buurt van Hesdin en Béthune in Artesië. In 1439 werd hij door de hertog in zijn adellijke staat bevestigd, nadat deze door getuigenissen was gestaafd. Hij diende daartoe zelf een aanvraag in, waarbij hij over zichzelf stelde dat hij "*vit noblement sans se mesler, ni entremectre de marchandise ny aultre chose qui deust derogier ou prejudicier ou tiltre et privilege de noblesse*"⁶². "Vivre noblement" impliceerde toen voor Gautier Poulain onder andere eigenaar en naar men mag aannemen ook bewoner zijn van een prestigieus Steen in de Gentse Onderstraat, zelf ooit de woning van een geadeld Gents geslacht.

Dat Poulain deze woning meer dan als zomaar een belegging beschouwde, kan uit zijn niet nader te dateren aankoop van ook het aanpalende pand uit handen van een zekere Jan Van Riquaertsvoorde worden afgeleid⁶³. Uit de bouwgeschiedenis zal blijken dat het verwerven van het aanpalende huis van Van Riquaertsvoorde door Poulain tot doel had dit huis organiek met het Steen te verbinden. Of Poulain ook nog voor andere verfraaiings- en/of uitbreidingswerken tekende, is niet uit het geschreven bronnenmateriaal af te leiden. Wel leert dit hoe hij in Gent geïntegreerd raakte. Bij meerdere blijde gebeurtenissen in zijn familie of directe omgeving ontving Gautier Poulain namelijk geschenken vanwege de stad. Een praktijk die ten aanzien van een hooggeplaatst centraal ambtenaar niet hoeft te verbazen, al bleven de Gentse geschenken aan Bourgondische hoogwaardigheidsbekleders eerder bescheiden in vergelijking tot wat in andere steden de regel was geworden⁶⁴.

Dat Gent zo goed als onafgebroken met de Bourgondische hertogen in onmin leefde is een cliché dat om nuancering vraagt. Zeker, de stad incarneerde bij uitstek de weerstand van de Vlaamse onderdanen tegen verregaande centralisatie en haar uitwassen, voornamelijk van fiscale aard. Dit neemt niet weg dat er ook periodes voorkwamen, gekenmerkt door een min of meer harmonieus samenleven tussen stedelijk particularisme en vorstelijke centralisatie. Nadat het spookbeeld van de Gentse oorlog van 1379-1385 wat naar de achtergrond was gedrongen, brak een dergelijke periode aan. Gent, gedomineerd door de elite der drie leden, gaf haar solidariteit met de andere grote Vlaamse steden op en genoot van opvallend veel begrip vanwege de opeenvolgende hertogen⁶⁵. Kennelijk hoopten dezen, en zeker Filips de Goede, door een operatie charme de elite van de stad aan zich te binden om aldus toegevingen van de stad los te weken, voornamelijk inzake politieke en juridische macht over het kwartier en inzake fiscaliteit,

(62) BARTIER, J., 1955, p. 199 en p. 202.

(63) Wat blijkt uit de akte waarin de verkoop van beide huizen door Poulains weduwe wordt beschreven: SAG, Reeks 301 nr. 45, f° 13v°.

(64) Algemeen voor Gent: BOONE, M., *Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas moyen âge. Le cas gantois pendant la période bourguignonne*, in: *Revue du Nord*, Lille, 1988, n° 70, p. 471-487. Gautier Poulain ontving in 1422 naar aanleiding van zijn huwelijk 360 d. gr., in 1431 huwde zijn nicht (228 d. gr.), in 1443 zijn klerk (wat 5 gouden ridders of 250 d. gr. opleverde) en wanneer in 1447 zijn dochter huwde, ontving hij namens de stad Gent een zilveren kroes met een waarde van 430 d. gr.: SAG, Reeks 400 nr. 13, f° 52v°; nr. 14, f° 258v°; nr. 16, f° 138r° en f° 367r°.

(65) Cf. BOONE, M., 1990, p. 210-220.

die anders slechts ten koste van een lang, pijnlijk en bovenal kostelijk conflict konden worden afgedwongen. De afloop van de geschiedenis is evenwel fundamenteel anders geweest. De politiek van informele overreding, omkoperij en geleidelijke invloed heeft jammerlijk gefaald en als reactie gooide Filips het over de andere boeg en koos bewust voor een escalatie, die in een open conflict uitmondde. Vooraleer we zover zijn, dient evenwel benadrukt dat het erg aannemelijk overkomt dat een hoge Bourgondische ambtenaar, een algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië zich in Gent vestigde. In de loop der jaren '30 van de 15de eeuw was namelijk meer en meer duidelijk geworden dat het zwaartepunt van de Bourgondische staat voortaan in de Bourgondische Nederlanden lag. Een actieve aanwezigheidspolitiek in de grootste stad binnen deze gewesten lag dan ook voor de hand. Toen echter de confrontatie tussen centralisatie en particularisme opnieuw hoog oplaaide en zeker wanneer vanaf 1451 de Gentse opstand tegen Filips de Goede niet langer de zaak van de stedelijke elite bleef, maar daarentegen meer en meer door de brede basis van ambachtslieden werd gedragen, bleek de kwetsbaarheid van een dergelijke optie. Gautier Poulain was toen mogelijk reeds overleden. In elk geval vermeldt de Gentse stadsrekening die op het opstandsjaar 1452-1453 betrekking heeft, bij de inkomsten de opbrengst uit het verhuurde complex in de Onderstraat die door het opstandige bewind op weduwe Poulain was geconfiscieerd. Het huis bleek aan een zekere Justaes Van Overbeke verhuurd voor een bedrag van 24 s. gr. per jaar (of de tegenwaarde van 24 daglonen van een ambachtsmeester)⁶⁶.

Kort nadat de toestand na de Gentse opstand genormaliseerd was, deed de weduwe van Poulain, Jeanne Van Lanstais (dochter van Jan, zelf van 1413 tot kort na 1419 meester in de rekenkamer van Rijsel), de beide huizen in de Onderstraat van de hand aan Gheeraerd De Fevere, poorter van Brugge⁶⁷. Eén van de huizen wordt omschreven als "*igroet huus metten lochtinche ende plaetse streckende tot an twerregaren straetkine*", aangekocht van Boudin Rijm en zijn echtgenote Katheline sLuus (of de Lu). Het tweede huis was gekocht van Jan van Riquaertsvoorde. Een verkoopprijs deelt de akte niet mee, vermoedelijk omdat bij deze transactie niet zomaar van een simpele verkoop sprake zal zijn geweest.

Dat de afhandeling van het vaak erg complexe geheel van wederzijdse schulden en verplichtingen tussen de hertogen en hun centrale ontvangers lang kon aanslepen en vaak met de nabestaanden van de ambtenaren werd bedisseld, was in de Bourgondische administratie bijna tot de regel geworden⁶⁸. Er zijn erg overtuigende argumenten om aan te nemen dat dit in het geval van Gautier Poulain, die dan toch tweeëntwintig jaar lang ont-

(66) Ten dele uitgegeven bij FRIS, V., *Bewijsstukken betreffende den opstand van Gent tegen Philips-den-goeden in 1451-54*, in: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1914, nr. 22, p. 406 en p. 408. Dit laatste onvolledige gegeven aan te vullen met SAG, Reeks 400 nr. 17, f° 343v°.

(67) SAG, Reeks 301 nr. 45, f° 13v°.

(68) Meerdere voorbeelden, bijvoorbeeld dit van ontvanger Pierre de la Tanerie, overleden in 1400, wiens nabestaanden zodanig draalden met het afbetalen van de saldi tot wanneer

vanger van Vlaanderen was gebleven, niet anders is verlopen⁶⁹. De weduwe van Poulain bleef in elk geval persoonlijk tot in de jaren zeventig inkomsten beuren die op schenkingen van de vorst aan wijlen haar echtgenoot teruggingen⁷⁰. Om de vaak financieel moeilijke periode volgend op de uitoefening van een ambt te overbruggen, gingen weduwen of erfgenamen van ontvangers doorgaans bij professionele geldhandelaren aankloppen. Niet zelden waren deze laatsten gewezen handelsrelaties van de betrokken ontvangers. Geeraerd De Fevere was dan ook heel wat meer dan zomaar een Brugs poorter. Hij was een lid van een belangrijke Brugse familie van wisselaars, waarvan een ander lid, Colart De Fevere het als financier van Filips de Goede zelfs tot raadsheer van de vorst had gebracht. Als eminent schuldeiser van de vorst werd hij zelfs in 1430 samen met Poulain als ontvanger van de bedden in het graafschap Vlaanderen aangesteld⁷¹. In 1456 hield Geeraerd twee van de vier vrije wissel tafels die Brugge rijk was, gelegen op de Sint-Pietersbrug aldaar, in leen. De wisselaars hielden zich in Brugge, naast het evidente omwisselen van geldspecies ook met muntslag en het intrekken van gedemonetiseerde of gedevalueerde stukken onledig. Ze waren zonder uitzondering poorter van de stad. In de 14de eeuw ging het daarenboven om een clubje dat nagenoeg uitsluitend uit het autochtone patriciaat afkomstig was. Naderhand trof men ook vele vreemde delingen onder hen aan, al bleef de verplichting om poorter van de stad te zijn, van kracht⁷². Het belang van Geeraert De Fevere blijkt ook nog uit het feit dat hij in 1459 bij de gerechtelijke liquidatie betrokken was van twee erg bekende Brugse kredietinstellingen, De Grote Caorsijnen en het huis De Pauw, beide op dat ogenblik in handen van één- en hetzelfde genootschap, dit van de gebroeders Macet (geldhandelaren afkomstig uit

Filips de Goede hen in 1431 het restant kwijtschold, cf. VAN NIEUWENHUYSEN, A., *Documents relatifs à la gestion des finances de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et comte de Flandre (1384-1404)*, in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, Bruxelles, 1980, nr. 146, p. 130-135.

(69) Gautier Poulain bleef tot 1444 ontvanger, nog in 1450 was van vereffeningen tussen hem en de hertog sprake, cf. BARTIER, J., 1955, p. 154. De 25 750 ponden par. die hij bij het afsluiten van zijn rekening als ontvanger van Vlaanderen aan de hertog schuldig bleef werden hem voor meer dan de helft kwijtscholden. Een bedrag van 10 000 lb. diende hij echter in vijf schijven van 2000 lb. elk jaarlijks af te betalen. Bij zijn overlijden schold de vorst weduwe Poulain en haar kinderen nog 1000 lb. par. kwijt, cf. SCHWARZKOPF, U., 1970, p. 86.

(70) In de rekeningen van de algemeen ontvanger van Vlaanderen Christoffel Buridaen over het jaar 1471 staat te lezen dat "*Damoiselle Jehenne de Lanstais, vesve de feu maistre Gautier Poulain en son vivant conseiller de feu monseigneur le duc*" recht had op de inkomsten uit de "*tolneboom du Dam*" (Damme), omdat de hertog haar die had geschonken. Vermits "*la dicte vesve est encorres vivant*" staat de uitgave nog steeds genoteerd. Niet zonder cynisme noteerde een lid van de Rekenkamer in de marge: "*Soit pris garde que la vie expiree, le droit de ce tonlieu soit remis au demaine*". Archives Départementales du Nord (Lille, Frankrijk), verder: ADN, série B 4113, f° 6r°. Het jaar daarop was dit nog steeds het geval: ADN, série B 4114, f° 6r°. In de volgende bewaarde rekening, deze over het jaar 1487 was dezelfde inkomst aan de erfgenamen van een zekere Pieter Desoy verpacht: ADN, série B 4123, f° 6r°.

(71) Zie ZOETE A., *Organisatie en betekenissen van de bedden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling R. U. G.), Gent, 1989-1990, dl. 1, p. 263.

(72) MARECHAL, J., *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*, Brugge, 1955, p. 47-49, p. 124 en p. 126.

Piemont). De Fevere was, samen met vele andere notoire Italiaanse, Spaanse en autochtone geldhandelaren, schuldeiser bij de Macets⁷³. Nog in 1464 fungeerde Geeraerd De Fevere, wisselaar en poorter van Brugge, in een arrest van het Parlement van Parijs als de geldhandelaar (*persona solvabilis*) bij wie een omstrede som gedeponereerd was, in een voor deze rechtbank gebrachte zaak tussen de waarden en makelaars van Brugge enerzijds en Colard De Grootte anderzijds, met betrekking tot de toepasbaarheid van de privileges van waarden en makelaars in Damme en Sluis⁷⁴.

Kort daarop moet de geldhandel ook voor Geeraerd De Fevere een ongunstige wending genomen hebben. Op 27 juli 1471 oorkonden de Gentse schepenen van de keure immers een reeks opeenvolgende rechtshandelingen, die tot de gedwongen openbare verkoop van de twee huizen in de Onderstraat hadden geleid, en die terzelfdertijd toelaten de opeenvolgende fazen van dit faillissement te reconstrueren⁷⁵. Het document in kwestie begint met een in vidimus weergegeven mandament van 18 maart 1469 waarin hertog Karel de Stoute aan zijn deurwaarder, Olivier Le Maire, opdracht gaf de Gentse schepenen aan te manen tot de openbare verkoop van de twee huizen in de Onderstraat, en van alle afhankelijkheden, toebehorend aan Geeraerd Le Fevere en zijn vrouw. De totale waarde van dit alles werd daarbij op 198 lb. 2 s. 10 d. gr. geschat (of 47 554 d. gr., goed voor 16,5 jaarlonen van een meester-ambachtsman). De huizen in de Onderstraat werden omschreven als een huis waar raadsheer meester Jehan Wielant verbleef, evenals "*ung petit hotel*" naast het eerst vermelde huis en alle bijhorende afhankelijkheden. Te noteren valt dat men hier de bewering als zou raadsheer Jehan Wielant het grote huis bewoond hebben, niet te letterlijk dient op te vatten. In de hertogelijke kanselarij wist men weliswaar dat Jehan Wielant daar ergens dichtbij woonde, met name in het Braemsteen aan de andere zijde van de Werregarenstraat, en gaf men dit dan ook ten onrechte als aanwijzing op. Tot de gedwongen verkoop werd besloten omdat De Fevere na klacht van meerdere geldschieters, waarvan er zestien met naam worden genoemd (onder hen verschillende vreemde kooplieden), niet meer in staat bleek zijn verplichtingen als bankier nog langer na te komen. De feiten dateerden nog uit de regering van Filips de Goede, die de zaak ernstig genoeg vond om twee experten aan te stellen, die een compromis uitwerkten waarmee zowel de schuldeisers als Geeraerd De Fevere hadden ingestemd. Deze laatste had zich trouwens, zoals gebruikelijk in dergelijke aangelegenheden, vrijwillig gevangen gemeld in Brugge. Wanneer deze regeling werd uitgewerkt is niet duidelijk. Wel staat vast dat De Fevere alsnog moet gepoogd hebben de dans te ontspringen door beroep aan te tekenen bij het Parlement van Parijs. In marge van de grote Frans-Bourgondische onderhandelingen te Péronne die persoonlijk door Karel de Stoute en Lodewijk XI werden gevoerd, werd onder meer op 14

(73) BIGWOOD, G., *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique*, Bruxelles, 1922, dl. 2, p. 425. Over dit spectaculaire faillissement: MARECHAL, J., 1955, p. 21.

(74) VAN CAENEGEM, R., *Les arrêts et jugés du parlement de Paris sur appels flamands. II. Textes (1454-1521)*, Bruxelles, 1977, p. 318-322.

(75) SAG, Reeks 301 nr. 51, f° 125r° en f° 125v° (vervolg op f° 128r°).

oktober 1468 beslist dat de zaak van Geeraerd De Fevere die bij het Parlement was aanhangig gemaakt, opnieuw naar de Brugse schepenenbank werd doorverwezen⁷⁶. Op 18 maart 1469 diende Karel de Stoute evenwel vast te stellen dat van de vereffening van de nog uitstaande schuld nog niets was in huis gekomen. De gehypothekerde goederen van Gheeraerd De Fevere, concreet wordt enkel van een huis in Gent gewag gemaakt, werden dan maar publiek verkocht. Op 23 juni 1469 begaf deurwaarder Le Maire zich naar Gent, daags nadien vond de eerste zitting van de openbare verkoop plaats. Vier weken later geschiedde de definitieve toewijzing van het kleine huis aan Philip Nijs, Gents poorter, voor de som van 31 lb. gr. (of 7440 d. gr.). Uit de vermelding van de 4 lb. par. erfelijke rente die rustte op het huis waarvan Nijs eigenaar werd, kan worden geconcludeerd dat hij enkel het pand naast het vroegere Simon sRijkensteen, dat door Poulain was verworven, uit de gedwongen verkoop van De Fevere aankocht. Opvallend is dat de vorst nog op 28 maart 1471 opnieuw de Gentse schepenen aanschreef en hen uitdrukkelijk het bevel gaf de 31 lb. aan deurwaarder Le Maire te overhandigen, opdat deze ze naar de schuldeisers zou doorspelen. Philip Nijs diende door de schepenen als nieuwe eigenaar erkend te worden, wat in de akte van 27 juli 1471 eindelijk een feit werd.

Meerdere elementen uit dit verhaal wekken verwondering op: de herhaalde persoonlijke tussenkomsten van de hertogen en het dralen van de Gentse schepenen om Nijs in zijn recht te erkennen. Bij de lectuur valt alvast de erg onderdanige toon op waarin de schepenen van 1471 de initiatieven van Karel de Stoute en de reacties van hun voorgangers daarop beschrijven. Dat Karel Gent stevig in zijn greep hield, lijdt geen twijfel. Weliswaar had de stad bij zijn blijde intrede gepoogd de positie van de centrale staat die sinds de vrede van Gavere (1453) gevoelig versterkt was, terug te dringen, maar in de daaropvolgende maanden was haar duidelijk gemaakt dat de nieuwe hertog dit nooit zou dulden⁷⁷. Een persoonlijke tussenkomst in een zaak die op het eerste gezicht geen staatszaak was, zoals het faillissement van De Fevere, mag in het licht van deze bekommernis om een sterk centraal en persoonlijk bestuur gezien worden. Zaken waarin geldhandelaren, die bovendien vaak onder directe vorstelijke bescherming opereerden, betrokken waren, lagen uiteraard hoe dan ook gevoelig. De intrigerende kwestie blijft uiteraard wat er met het eigenlijke Simon sRijkensteen gebeurd was. In de initiële initiatieven van Karel de Stoute was hoe dan ook sprake van de gedwongen verkoop van het totale bezit van De Fevere; de uiteindelijke toewijzing aan Nijs had slechts op het ene aanpalende kleine huis betrekking. Werkt hier het taboe dat op het gewezen Rijn-erf rustte nog na? Het is in elk geval opvallend hoe dit erf waarop het huis van Goessin Rijn stond, sinds dit laatste was afgebroken door

(76) "en quelque estat qu'elle soit et les dependances d'icelle": GILLIODTS - VAN SEVEREN, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Bruges, 1876, dl. 6, p. 1.

(77) Het beste relaas van de gebeurtenissen tijdens Karel de Stoute's blijde intrede biedt nog steeds FRIS, V., *La restriction de Gand, 13 juillet 1468*, in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, Gent, 1922, nr. 30, p. 57-142. Algemeen voor de relatie tussen Karel en de grote steden in de Nederlanden: VAUGHAN, R., *Charles the Bold, the last Valois duke of Burgundy*, London, 1977, p. 5-40.

geen enkele Gentenaar nog was aangekocht. Gentse eigenaars hadden het via vererving verworven, de enige formele kopers, Poulain en De Fevere kwamen van buiten de stad. En voor de volgende gekende eigenaar geldt dit zo mogelijk nog meer.

Immers, bijna terloops vernemen we in 1478 dat het voormalige Simon sRijkensteen op dat ogenblik bezit was van meester Jean de la Bouverie, toen voorzitter van de Grote Raad ⁷⁸. Wanneer hij eigenaar werd, delen de Gentse schepenregisters niet mee. Wordt de akte, gezien de identiteit en het statuut van de koper wel voor hen verleden? Helpt de eventuele interesse van de la Bouverie voor de woning van De Fevere (die terloops, gezien zijn processen voor de Grote Raad en het Parlement van Parijs gemakkelijk een bekende kan zijn geweest van de topjurist de la Bouverie) de aandrang waarmee hertog Karel zelf in de zaak tussenkwam niet mee verklaren? Het blijven open vragen. Meer informatie over de figuur van de la Bouverie die op het 16de-eeuwse schilderij in het Mechelse Stadhuis, voorstellend het Parlement van Mechelen onder voorzitterschap van Karel de Stoute als vierde van rechts naast de hertog zit, kan wellicht enige verduidelijking scheppen. Dat Jean de la Bouverie gemakkelijk toegang tot de vorst zelf moet hebben gehad, is alvast wel duidelijk. Jean de la Bouverie, zoon van Robert, tussen 1459 en 1464 algemeen ontvanger "*de toutes les finances*" van de Bourgondische staat, stamde uit een Artesisch of Frans-Vlaams geslacht ⁷⁹. Hij genoot een intellectuele opleiding en voltooide rechtenstudies, wat hem in het voetspoor van zijn vader tot een carrière in dienst van de centrale overheid bracht. Van 2 juli 1463 tot 30 april 1467 was hij raadsheer bij het Hof van Holland, van 1467 tot 1473 procureurgeneraal bij de Grote Raad, en bij de oprichting in december 1473 van het Parlement van Mechelen, tweede president. Wanneer de particularistische reactie van 1477 de afschaffing van het Parlement wist te verkrijgen, bleef de Nederlandskundige en dus voor de particularistische steden aanvaardbare de la Bouverie in dienst als voorzitter van de Grote Raad. In 1481 volgde nog een fin-de-carrière aanstelling tot kanselier van Brabant, een functie waaruit de la Bouverie in 1483 ontslag nam. Onderwijl genoot hij van zowat alle eerbewijzen die een Bourgondisch staatsambtenaar konden te beurt vallen. In 1478 werd hij door Maximiliaan tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies geslagen en in 1481 onderhandelde hij namens Bourgondië met Lodewijk XI. Hij bemiddelde verder bij het afsluiten van de vrede van Atrecht met Frankrijk (1482) en vergezelde de dochter van Maximiliaan en Maria, de latere Margareta van Oostenrijk, die krachtens dit verdrag met de dauphin verloofd werd, naar Frankrijk. Na 1483 trad hij enkel nog

(78) SAG, Reeks 301 nr. 54, f° 96r°.

(79) Deze en de hierna volgende biografische gegevens steunen op: KERCKHOFFS - DE HEY, A.J.M., *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531. Biografieën van raadsbereren*, Amsterdam, 1980, p. 24, waar diverse misvattingen uit oudere literatuur worden rechtgetrokken. Over de diverse instellingen raadplege men: VAN ROMPAEY, J., *De Bourgondische staatsinstellingen*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, dl. 4, p. 140-148.

sporadisch op wanneer zijn diensten als onderhandelaar en vliesridder bij het oplossen van de talrijke conflicten die de Nederlanden in die jaren kenden, nuttig konden zijn. Jean de la Bouverie overleed in 1493.

Of hij vaak in zijn Gentse residentie verbleef, weten we niet. Voor het gebouw zelf zal het feit dat onder zijn eigenaars een dergelijk kapitaalkrachtig (de la Bouverie's jaarlijks pensioen als voorzitter van de Grote Raad bedroeg 2000 gouden daalders, wat ongetwijfeld met de nodige emolumenten en de gebruikelijke geschenken en steekpenningen werd aangevuld ⁸⁰) en hoog in aanzien staand figuur voorkwam, wel niet zonder gevolgen gebleven zijn. Jean de la Bouverie kan qua uitstraling gemakkelijk met zijn tijdgenoot en collega vliesridder heer Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, vergeleken worden. Diens in belangrijke mate bewaard gebleven Brugs hotel biedt nu nog een fraai beeld van hoe de levensstijl van een Bourgondisch topfiguur er moet hebben uitgezien. Opnieuw dient met klem benadrukt dat Gent, zeker nadat het door de vrede van Gavere door de centrale staat in het gareel was gebracht, als grootste stad van het rijkste Bourgondische vorstendom, als zetel van een centrale instelling - de Raad van Vlaanderen -, en als oud administratief centrum in het kader van het vorstelijk domein, op topfiguren van de staat een onmiskenbare aantrekkingskracht moet hebben uitgeoefend. Omgekeerd groeide de aanwezigheid van figuren als de la Bouverie, maar bijvoorbeeld ook van Laureins De Maeck, de algemene ontvanger van Vlaanderen en Artesië (als dusdanig opvolger van Gautier Poulain) die in de jaren na Gavere een somptueus hotel uitbouwde rechtover de Sint- Janskerk aan het einde van de huidige Gouvernementstraat ⁸¹, uit tot propaganda voor de Bourgondische staat in het hart zelf van het Vlaamse particularisme. Niet enkel de aanwezigheid van de vorstelijke familie in het Hof ten Walle (nadien bekend als Prinsenhof), maar ook meer en meer van financiële en juridische ambtenaren in dienst van Bourgondië -zoals deze van hoveling Guy de Brimeu, heer van Humbercourt, die het oude vorstelijke hotel van de Posteerne in pacht had ⁸² - gold in de traditie van de Bourgondische spektakelstaat als illustratie dat dienstbaarheid aan deze zelfde staat sociaal en maatschappelijk rendeerd ⁸³. Tijdens de regering van Karel de Stoute lijkt een dergelijke aanwezigheid in Gent systematisch te zijn voorgekomen ; samen met de heer van Humbercourt, ontving ook Guillaume de Clugny, "*maistre des requestes*" van de vorst een financiële tussenkomst van de stad "*te hulpen*

(80) Een voorbeeld: in de geschenken die een aantal Gelderse steden aan hooggeplaatste Bourgondische hovelingen en ambtenaren in 1474 toestopten als dank omdat ze dank zij hun tussenkomst niet bij een oorlogsschatting betrokken waren, fungeert Jean de la Bouverie op de hem hiërarchisch toekomende positie, PARAVICINI, W., *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975, p. 350.

(81) Over deze figuur: BOONE, M., *Maeck (Lawwereins De)*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1990, dl. 13, kol. 515-519.

(82) PARAVICINI, W., 1975, p. 459.

(83) Algemeen over staatspropaganda en legitimatie van de macht: PREVENIER, W. & BLOCKMANS, W., *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 223-227.

den wercken van haerlieder huusen binnen deser stede"⁸⁴. Het jaar daarop, in 1473-1474 gaf hertogin Margareta van York zelf het voorbeeld; de stad betaalde toen 125 lb. gr. aan trespriester Guilbert de Ruple "omme die te converteerne ende employerne in den coop van eenen huuse ende stede staende binnen dezer stede, dat de voors. onze harde geduchte vrawwe ghecocht heeft"⁸⁵. Zoals steeds werkte een voorbeeld van een vooraanstaand lid van de dynastie aanstekelijk, meerdere hovelingen en hun ambtenaren volgden⁸⁶.

In het 15de-eeuwse Gent was dit alles niet zonder politieke implicaties voor de nog steeds erg gevoelige verhouding tussen stad en staat. De verdere lotgevallen van het voormalige Simon sRijkensteen in de Onderstraat zullen overigens illustreren hoe reëel ook de tegenkrachten nog waren. Op 25 september 1483 verkocht meester Jean d'Auffay, raadsheer en "maître des requêtes", daartoe gevolmachtigd door Jean de la Bouverie en diens vrouw Elisabeth Colins, het huis in de Onderstraat voor de ronde som van 200 lb. gr. aan Willem Vander Cameren⁸⁷. Er kan nauwelijks twijfel bestaan over het feit dat de la Bouverie goed was ingelicht over de plannen van Maximiliaan van Oostenrijk, die sinds het plotse overlijden van Maria van Bourgondië in 1482, in Vlaanderen af te rekenen had met een heftige reactie tegen zijn voornemen om als regent namens zijn minderjarige zoon, de latere Filips de Schone, eigenmachtig te regeren. In de zomer van 1483 had Maximiliaan, mede onder buitenlandse druk, de installatie van een regentschapsraad paritair samengesteld uit vertegenwoordigers van de grote Vlaamse steden en uit hoge edellieden, moeten dulden. In het najaar was de situatie, mede door de dood van Lodewijk XI van Frankrijk, grondig gewijzigd en begin oktober zette Maximiliaan de regentschapsraad eenzijdig en eigenmachtig aan de kant, wat voor een heropflakkeren van de opstand zorgde. De regentschapsraad weigerde op te stappen en zou tot juni 1485 vanuit Gent het graafschap blijven besturen⁸⁸. In deze context is

(84) SAG, Reeks 400 nr. 23, f° 48r° (stadsrekening 1471/72)

(85) SAG, Reeks 400 nr. 23, f° 274v°. Hetzelfde boekjaar schonk de stad nog een half gestriipt laken aan de vorstin "omme dburiau van baren contoire mede te vercleedene", *ibidem*, f° 276r°.

(86) Nog in 1473-1474 ridder Thomas Mallet, heer van Berlettes, raadsheer die namens de stad 25 lb. gr. als tussenkomst voor de aankoop van een huis in Gent beurde: SAG, Reeks 400 nr. 23, f° 276r°. Het jaar daarop ontving de hertogin nogmaals 100 lb. gr. om haar aankoop te helpen financieren; ridder Guillaume Poupet een oud algemeen ontvanger en op dat ogenblik hofmeester van de vorstin en diverse kamerheren ontvingen belangrijke nieuwjaarsgiften. Een kanunnik van Doornik, secretaris van bisschop Ferry de Clugny, hoofd van de Grote Raad, kreeg dan weer 100 lb. gr. ten geschenke bij de aankoop van "eenen huuse ende stede binnen deser stede". Nog tot in het boekjaar 1476-1477, tot voor de gebeurtenissen voor Nancy komen dergelijke uitgavenposten in de stadsrekeningen voor: SAG, Reeks 400 nr. 24, f° 40v°, 43r°, 44r°; nr. 25, f° 19v°, 20r°.

(87) SAG, Reeks 301 nr. 57, f° 18v°. Over Jean d'Auffay: VAN ROMPAEY, J., *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XXXV, nr. 73)*, Brussel, 1973, p. 259 en p. 533.

(88) BLOCKMANS, W.P., *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits*, in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, Bruxelles, 1974, nr. 140, p. 280-281.

de verkoop van zijn Gentse residentie door Jean de la Bouverie, ongeveer een week vóór het besluit van Maximiliaan de particularistische passies weer hoog deed oplaaieren, bezwaarlijk toevallig te noemen. De gebeurtenissen van 1477 toen dezelfde politieke machten in Gent, spijs het gratieverzoek van Maria van Bourgondië, tot de executie van de Bourgondische kanselier Hugonet en van eerste raadshier de Humbercourt waren overgegaan, hadden geleerd hoe ver deze reactie wel kon gaan. Door eind september het huis van de hand te doen kon de la Bouverie wellicht nog net op een redelijke reële prijs hopen. De la Bouverie verkocht slechts één huis, namelijk het voornaamste, voor 200 lb. gr. : een prijs die opvallend aansluit bij de schatting die onder Karel de Stoute voor de twee huizen van De Fevere werd uitgevoerd (198 lb. gr.). We beschikken voor de jaren 1478-1503 over een systematische studie over de Gentse immobiliënmarkt. Met een verkoopprijs van 200 lb. (of 48.000 d. gr.) behoort het huis van Jean de la Bouverie onmiskenbaar tot de duurste categorie van verkochte huizen (5,18 % van het totaal met een verkoopwaarde van 20.000 d. gr. en meer)⁸⁹.

De koper behoorde dan ook onmiskenbaar tot het Gentse establishment. Willem Vander Cameren bekleedde tussen 1450 en 1490 immers niet minder dan elf politieke mandaten namens het lid van de poorterij, waaronder enkele der meest belangrijke⁹⁰. Opvallend is hoe hij deel uitmaakte van de magistraat die nog in 1450 een verzoening met de hertog nastreefde en hoe de rest van zijn politieke carrière zich in de gezagsgetrouwe schepenbanken van na 1453 afspeelde⁹¹. Tijdens de opstand tegen Filips de Goede, in 1452, werd een familielid, Jan Vander Cameren, door het opstandige bewind der hoofdmannen trouwens afgezet als sergeant in dienst van de stad⁹². De la Bouverie verkocht zijn huis weliswaar aan een Gentse familie, maar politiek gezien behoorde ze tot dezelfde partij als hijzelf: deze die haar heil zocht in de verdere uitbouw van de centrale staat. Ook materieel behoorde Willem Vander Cameren tot de elite van de stad. In het enige register van directe fiscaliteit dat op de hele stad betrekking heeft en dat dateert uit de door uitzonderlijke belastingheffingen gekenmerkte jaren nadat Gent in de vrede van Cadzand (1492) voor Maximiliaan van Oostenrijk het hoofd moest buigen, bekleedde hij met een geleend bedrag van 2400 d. gr. de vijfde positie⁹³. Diverse aanduidingen leren dat hij het huis zelf

(89) BOONE, M., DUMON, M. & REUSENS, B., 1981, p. 65-66, aan te vullen met: DE-GREVE, H. & SCHOUPS, I., *Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt van 1483-1503: 1478-1483*, in: DE BELDER, J., PREVENIER, W., & VANDENBROEKE, C. (ed.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, (*Studia Historica Gandensia* nr. 257), Gent, 1983, p. 23-40.

(90) Ter vergelijking: het algemeen gemiddelde bedroeg voor de gehele Bourgondische periode 3,3 mandaten per politicus, cf. BLOCKMANS, W., *Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1987, n.r. nr. 41, p. 78.

(91) Voor de schepenfuncties, cf. noot 23.

(92) FRIS, V., *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1447 tot 1515*, (*Maatschappij der Vlaamse bibliophielen, 4e reeks*, nr. 12), Gent, 1901, dl. 1, p. 104 en p. 265.

(93) BOONE, M., *De Gentse verplichte lening van 1492-1493*, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, Brussel, 1981, nr. 147, p. 300. In een ander fiscaal

bewoonde alvorens het in 1498 in handen kwam van zijn zoon Hendrik, die evenals zijn vader een opmerkelijk politiek engagement (zes mandaten tussen 1495 en 1519) ten toon spreidde⁹⁴. Willem Vander Cameren was gehuwd met Katelijne Onredene, de weduwe van Jan II Vande Kethulle. Op 11 mei 1499 verkocht zijn zoon Hendrik zijn helft van het huis aan Jan III Vande Kethulle fs. Jan, die reeds de andere helft van zijn moeder had geërfd⁹⁵.

Het kleine huis moet van Philippe Nys die het in 1471 verworven had, op Jan Pedaert of desgevallend nog een andere tussenpersoon overgegaan zijn. In elk geval verkocht Jan Pedaert het op 2 april 1478 aan Lieven Breecpot, een kuiper⁹⁶. Het pand was nog steeds belast met 4 ponden parisis ten gunste van de Armentafel van de Sint-Michielsparochie. De koop som voor Lieven Breecpot bedroeg een erfelijke rente van 3 ponden groot per jaar die op 12 oktober 1484 werd afgelost. Als borggen traden Jan van Kercvoorde, wellicht een familielid van zijn echtgenote, en wijnzegger Jan van der Heyden op. In een akte van 25 september 1483 wordt Lieven Breecpot "tavernier" genoemd⁹⁷. Dat deze kuiper blijkbaar "tavernier" wilde worden, wijst op zijn poging om een stapje hoger op te klimmen op de ladder van het bezit. Het feit dat hij het huis tegen rente had gekocht, kan op een geringe kapitaalcracht duiden. Uit wat volgt blijkt trouwens dat hij heel wat financiële moeilijkheden kende, die hem ertoe dwongen het pand zwaar te hypothekeren. Op 3 juli 1484 verkocht Lieven Breecpot een erfelijke rente van 30 schelling groot aan Cornelis van den Damme, deken van de nering der ticheldekkers⁹⁸. De rente, ten gunste van de vermelde nering, werd bezet op het huis in de Onderstraat en was afgelost op 26 januari 1504. Op 5 mei 1498 verkochten Lieven Breecpot en zijn echtgenote Margriete van Kercvoorde 10 schelling groot lijfrente aan priester Victor de Moor ten voordele van de langst levende van zijn twee natuurlijke kinderen, met name Victorkin en Elisabeth de Moer (of sMoers). Deze laatste was religieuze in het klooster van de zwartzusters in Deinze⁹⁹. Ook deze lijfrente werd bezet op het huis in de Onderstraat. Op 15 januari

register dat betrekking heeft op wijken aan de rand van de stad (buiten de Dendermondse poort), betaalde hij 744 d. gr. belasting, getaxeerd op een totaal bezit van huizen en renten ten bedrage van 18 480 d. gr.: BOONE, M., *Sociale structuren te Gent op het einde van de XVde eeuw*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.G.), Gent, 1977, p. 146. In gelijkaardige documenten over de Sint-Jacobsparochie komt hij eveneens voor: om de een of andere reden (politiek van aard ?) heeft Willem Vander Cameren vrijstelling van de forfaitaire huisgeldenbelasting verkregen, cf. BLOCKMANS, W., *De vermogensstructuur in de St.-Jakobsparochie te Gent in 1492-1494*, in: BLOCKMANS, W., PAUWELIJN, C. & WYNANT, L., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw. III. Tabellen en register van persoonsnamen*, (Standen en Landen, nr. 63), Heule, 1973, p. 155.

(94) SAG, Reeks 301 nr. 57, f° 201r°; nr. 58, f° 23r°; nr. 64, f° 88v°.

(95) SAG, Reeks 301 nr. 65, f° 78v°.

(96) SAG, Reeks 301 nr. 54, f° 96r°; geciteerd bij HEINS, A., 1914, p. 7-8.

(97) SAG, Reeks 301 nr. 57, f° 18v°.

(98) SAG, Reeks 301 nr. 57, f° 201r°.

(99) SAG, Reeks 301 nr. 64, f° 88v°.

1504 verkocht Lieven Breecpot, hier als zoon van Zeger en als kuiper vermeld, een erfelijke rente van 20 schelling groot, nogmaals bezet op het kleine huis, aan Jan vander Valleye ¹⁰⁰. Lieven Breecpot bewoonde het huis tot aan zijn dood, wellicht begin 1507, want in een document van 10 februari 1507 worden de weduwe en de erfgenamen als de bezitters van het pand opgegeven ¹⁰¹. Tegen het einde van zijn leven belastte Lieven Breecpot het pand steeds zwaarder met erfelijke renten en lijfrenten. Op 26 maart 1507 verkocht Margriete van Kercvoorde, weduwe van Lieven Breecpot, het huis aan Jan III Vande Kethulle ¹⁰². Het was op dat ogenblik belast met 4 ponden parisis voor de Armentafel van de Sint-Michielsparochie, met 1 pond groot voor de weduwe en de erfgenamen van Jan vander Valleyen en met 10 schellingen groot lijfrente voor Lijsbette en Victorkin, de natuurlijke kinderen van priester Victor de Moor. De verkoopsom die Jan Vande Kethulle betaalde, bedroeg 10 ponden groot en als voorwaarde werd voorts gesteld dat het huis met niets meer belast was dan vermeld. Bij de aankoopsom van 10 ponden moet evenwel ook nog de kapitaalwaarde gerekend worden: 4 ponden parisis grondrente (de penning 16), 10 schellingen groot lijfrente (gerekend de penning 12) en 1 pond groot erfrente (de penning 16) of samen zowat 27 ponden 6 schellingen 8 penningen groot. Jan III Vande Kethulle had blijkbaar geen groot vertrouwen in de zaak en vreesde dat Lieven Breecpot of zijn weduwe het huis nog zwaarder hadden belast. Op 30 juni 1507 verscheen Jan III Vande Kethulle voor de schepenen van de keure en liet iedereen oproepen die enig recht beweerde te hebben in het huis dat hij gekocht had van Margriete van Kercvoorde, weduwe van de voormalige eigenaar Lieven Breecpot, met inbegrip van de reeds vermelde lasten, doch "by vluchtmaren" had Vande Kethulle vernomen dat het pand nog meer belast was. Na de wettelijke voorziene oproepen en zittingen van de schepenen daagde er niemand op, waardoor Jan III Vande Kethulle volwaardig eigenaar verklaard werd ¹⁰³. Door die koop van Vande Kethulle werden het kleine en het grote huis met het erf tot aan de Werregarenstraat opnieuw en ditmaal definitief tot één geheel verenigd.

4. *De Vande Kethulles in het Simon sRijkensteen: het middeleeuwse Steen wordt een luxueus stadspaleis*

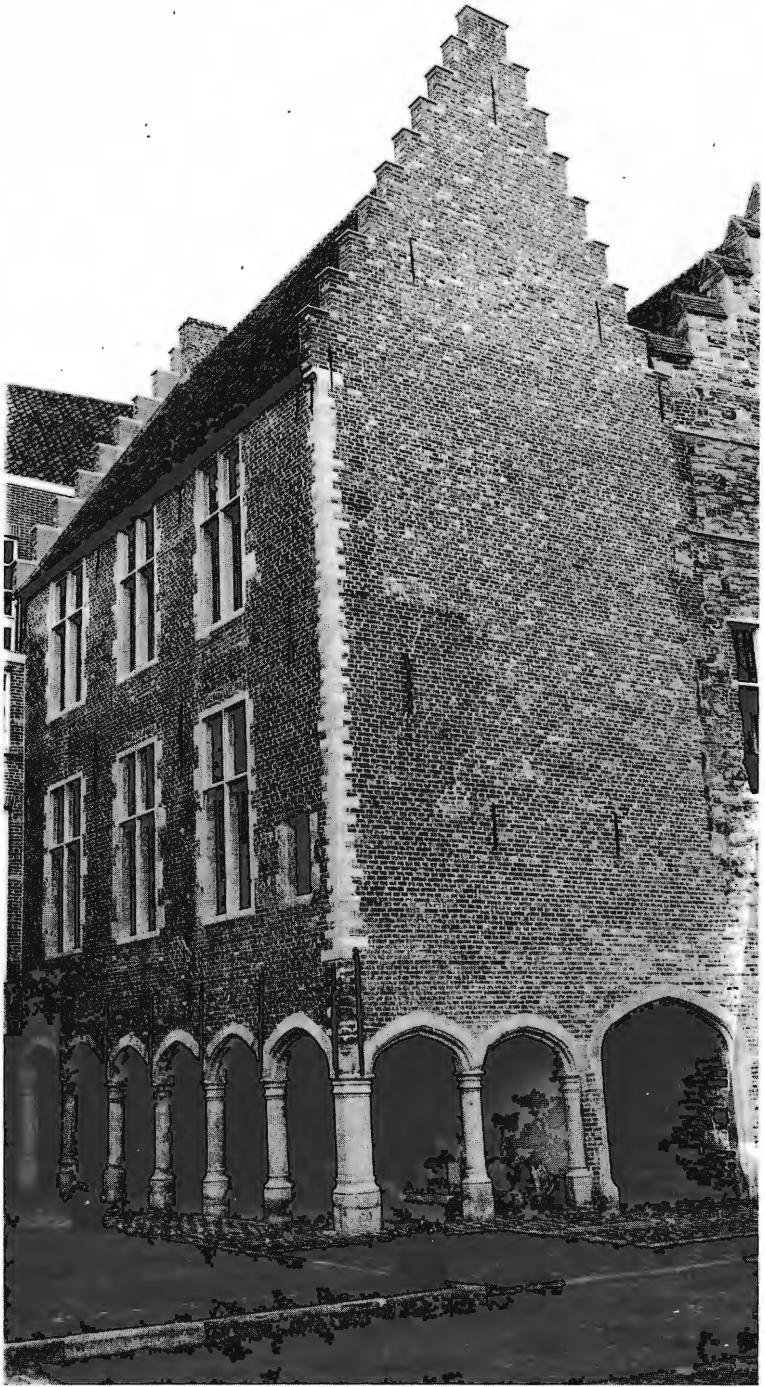
In het begin van de 16de eeuw kwam het hele complex dat thans als Ryhovepand bekend staat, in het bezit van Jan III Vande Kethulle, andermaal een telg uit een geslacht van hooggeplaatste Bourgondische ambtenaren. In diverse etappes verwierf hij het voormalige Simon sRijkensteen en bouwde het uit tot één van de fraaiste stadspaleizen van de 16de eeuw (afb. 6).

(100) SAG, Reeks 301 nr. 68, f° 45r°.

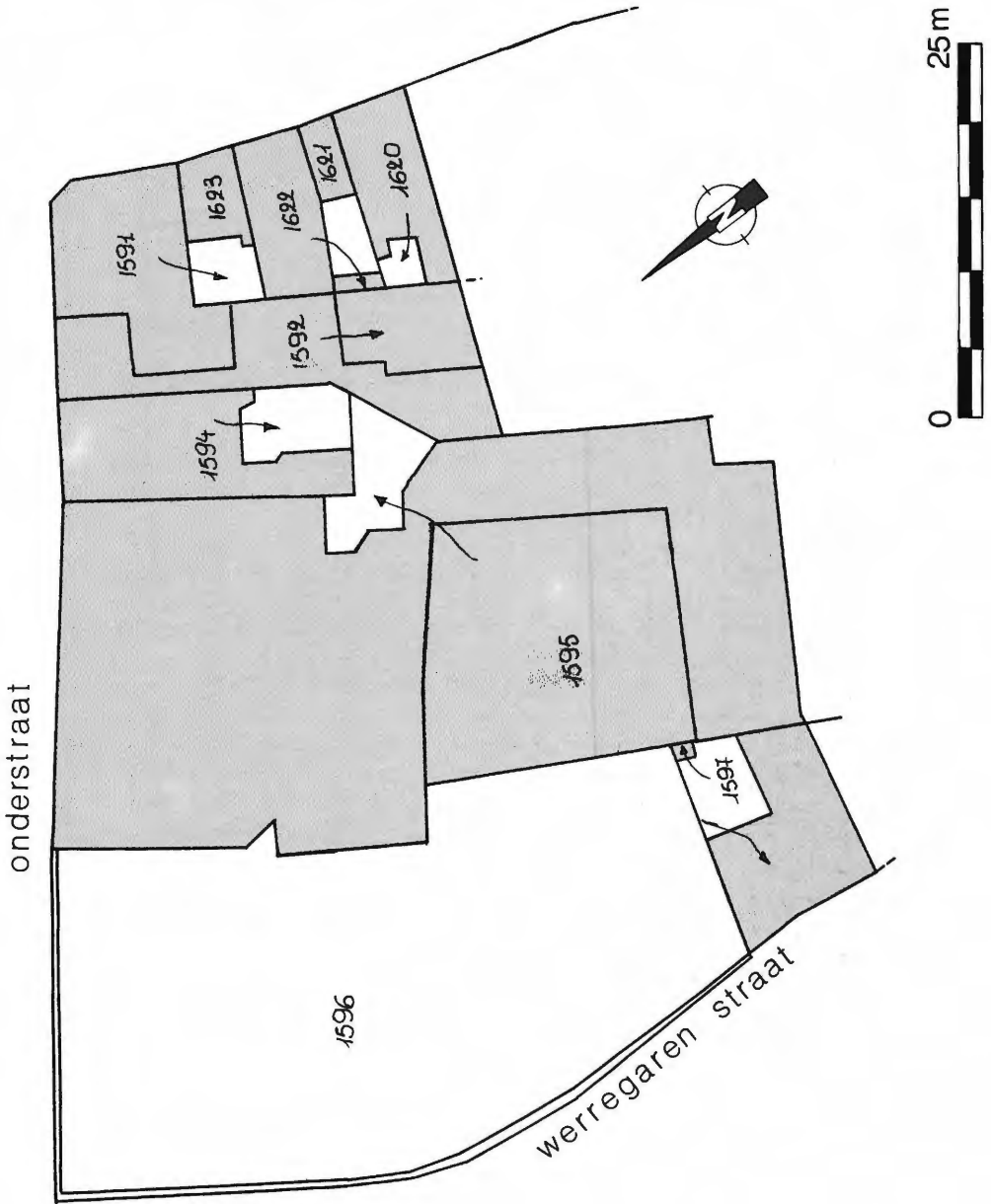
(101) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 47v°.

(102) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 64v°.

(103) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 112v°.

6. Het Arcadengebouw werd wellicht door Jan II Vande Kethulle aan het oudere Simon sRijkensteen toegevoegd (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

7. De samenstelling van het stadspaleis en zijn afhankelijkheden door Jan II Vande Kethulle kan aan de hand van de oude kadastersituatie gevolgd worden (tekening Stad Gent, D.M.S.A.).

In 1499 verwierf hij de helft van het grote huis van Hendrik Vander Camere. De andere helft behoorde toen nog aan zijn moeder, Katheline Onredene, weduwe van Willem Vander Camere. In 1507 kocht hij het kleine huis van Margriete van Kerckvoorde, weduwe van Lieven Breecpot, een koop die na enige problemen door de Gentse schepenen bevestigd werd. Interessant voor de verdere geschiedenis is dat de Sint-Michielskerk de jaarlijkse rente van 4 ponden parisis voor de jaren 1514 en 1515 ontving van Pieter Ghys, dienaar van Jan III Vande Kethulle ¹⁰⁴.

Doch er zijn nog meer gegevens en daarvoor moeten we even naar de bouwhistoriek van het pand dat ten oosten aan het kleine huis paalt (oud kadaster perceel 1594) (afb. 7). Dit was in 1498 in het bezit van Quinten van den Bochoute ¹⁰⁵. Na hem en zeker in juni 1501 treffen we zijn weduwe Colyne Vlieghe, inmiddels hertrouwd met Huughe van Grammez, als eigenaars aan ¹⁰⁶. Op 12 augustus 1504 overleed Colyne Vlieghe ¹⁰⁷. Op 11 maart 1507 verkochten enkele erfgenamen hun aandeel in het bezit aan schrijnwerker Jan de Baertmaker, zoon van Gillis, die het pand toen bewoonde. Ook Huughe van Grammez, weduwnaar van Colyne Vlieghe, deed dit op 26 maart 1507 ¹⁰⁸. Een aantal andere erfgenamen verkochten hun deel in maart en april 1507 aan Jan vander Asselt, zoon van Pieter, die als "*drappier*" of lakenkoopman aangeduid wordt ¹⁰⁹. Op 23 juli 1507 verkochten Jan vander Asselt en Willem de Mueleneere hun deel in het betreffende huis aan Jan III Vande Kethulle ¹¹⁰, eigenaar van de ten westen gelegen panden (oud kadaster percelen 1795 en 1796). Het huis van Van den Bochoute was op dat ogenblik belast met 13 schellingen groot erfelijke rente ten gunste van een kapelanie bij het altaar van Sint-Pieters en Sint-Paul in de Sint-Janskerk. De prijs van het hele pand werd geschat op 36 ponden groot. Een aantal archivalia laten toe te stellen dat schrijnwerker Jan de Baertmaker, die ook gedeeltelijk eigenaar bleef, het huis verder bewoonde ¹¹¹.

Van 18 februari 1517 is een minnelijke schikking bekend tussen Jan III Vande Kethulle en Jan de Baertmaker ¹¹². Op dat ogenblik bezat Vande Kethulle 1/2 en 3/4 van 1/32, de delen die hij verkregen had van Jan vander Asselt en Willem de Mueleneere, terwijl de andere helft min 3/4 van 1/32 toebehoorde aan Jan de Baertmaker. Bij de toen opgestelde verdeling kwam De Baertmaeker het huis aan de straatzijde met een gedeelte van

(104) RAG, Fonds Sint-Michielskerk te Gent, nr. 389, Landcijzen- en renteboek van de Armentafel 1515, f° 53r°.

(105) SAG, Reeks 301 nr. 67, f° 88v°.

(106) SAG, Reeks 301 nr. 67, f° 104v°.

(107) De oudst bewaarde minuut van een staat van goed in Gent heeft op dit sterfhuis betrekking, cf. BOONE, M. & DUMON, M. & REUSENS, B., 1981, p. 138.

(108) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 66v° en f° 73v°.

(109) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 47v°, f° 77r° en f° 94r°.

(110) SAG, Reeks 301 nr. 69, f° 122r°.

(111) SAG, Reeks 301 nr. 72, f° 33v°; nr. 73, f° 184r°.

(112) SAG, Reeks 301 nr. 74, f° 87r°.

het erf (oud kadaster perceel 1594), samen met de helft van het perceel dat reikte tot aan het huis van Lieven Donaes (vergelijk oud kadaster, perceel 1607). Jan de Baertmaker mocht het stuk erf echter niet hoger bebouwen of beplanten dan de zijmuur van Vande Kethulle, zodat in het huis van deze laatste en in zijn "*nedercamere*" geen licht zou benomen worden. Tevens was het de Baertmaker niet toegestaan iets te verankeren of vast te maken in de muur van Vande Kethulle zonder diens toestemming. Jan III Vande Kethulle van zijn kant bewam de andere helft van het erf tot aan het eigendom van Lieven Donaes. Dit lag volledig vrij met uitzondering van een bakhuis dat hij in zijn voordeel verkocht had voor 24 schellingen groot. De last op het erf van 13 schellingen groot ten gunste van de kapelanie bij het altaar van Sint-Pieter en Sint-Paul in de Sint-Janskerk werd weggenomen op het gedeelte van Vande Kethulle. De Baertmaker betaalde Jan Vande Kethulle een supplement van 16 schellingen 10 penningen groot. Deze som werd bepaald naar verhouding van de schatting van het gehele huis met erf, namelijk 36 ponden groot. Voorts beloofde De Baertmaker het nodige te vergoeden aan Vande Kethulle voor de erfvermeerdering tot aan de galerij die Vande Kethulle op het vermelde erf had doen maken. De galerij was opgetrokken met baksteen en was naar Vande Kethulles hof gericht. Bij de bouw van die galerij had hij een strook van 10 voeten breed afgenomen van het erf. Tegen de oostwand van de galerij, nabij de noordoosthoek, was een bijgebouw in de galerijmuur verankerd. Het betrof het in 1515 door Lodewijk Alaerts opgetrokken was- en bakhuis¹¹³. De hoogte van dit bijgebouw moest onder de dakaanzet van Vande Kethulles galerij blijven. Lodewijk Alaerts, zoon van Gauthier, was eigenaar van het pand ten oosten van dat van De Baertmaker (zie oud kadaster perceel 1592). Dezelfde Alaerts kreeg ook de beschikking over het resterende achtererf ten oosten van de galerij van Jan III Vande Kethulle. De afwatering van de achterhuizen van Lieven Donaes en Jan III Vande Kethulle mocht langs daar geschieden. Alle andere afvoeren en "*vulichede*" waren uit den boze. Op dit vrije achtererf mochten verder ook geen hoge bomen geplant worden en er mocht evenmin een wijngaard komen. De verdeling tussen Vande Kethulle, De Baertmaker en Alaerts is nog goed af te lezen uit de percelen op het oude kadaster. Voorts laat deze geschiedenis toe de bouw van een N.-Z.-gerichte galerij aan de oostzijde van het hof van Jan III Vande Kethulle te situeren tussen 1507 en 1515. Jan III Vande Kethulle woonde het door hem verfraaide huis zelf, met zijn echtgenote Margriete vander Poorten en hun twaalf kinderen. Uit het verhaal blijkt ook de inspanning die Vande Kethulle zich getrooste om zo weinig mogelijk burenlust te ondervinden voor zijn nieuwe galerij. Dit illustreert tevens zijn macht op de omwonenden. Deze invloed was overigens verre van theoretisch : tussen 1482 en 1523 bekleedde Jan III Vande Kethulle niet minder dan negen politieke functies in Gent. Viermaal was hij een der vier herenkiesers, de vertegenwoordigers van de vorst die formeel de schepenen aan-

(113) SAG, Reeks 301 nr. 73, f° 130r°.

duidden, vijfmaal was hij voorschepen van de keure¹¹⁴. Vooral deze laatste functie, de belangrijkste in Gent en te vergelijken met een hedendaags burgemeesterschap, moet hem reële macht gegeven hebben. De jaren waarin hij politiek actief was, vallen samen met de periodes waarin de centrale overheid het voor het zeggen had. Jan III Vande Kethulle blijft met andere woorden trouw aan de Bourgondische reflex van zijn geslacht. Dat hij bovendien nog het vroegere Simon sRijkensteen, zelf al bij herhaling de woonst van Bourgondische topambtenaren en als dusdanig symbool voor de centrale overheid, ombouwde tot een residentie waardig om de eerste burger van de stad te huisvesten, onderstreept andermaal zijn politieke macht en sociaal aanzien, in belangrijke mate vrucht van samenleven met dezelfde overheid.

De reeds aangehaalde directe fiscaliteiten van het einde van de 15de eeuw bevestigen deze indrukken : zowel in de huisguldenbelasting als in de verplichte lening duikt Jan III Vande Kethulle op¹¹⁵.

Van de nieuwe galerij die Jan III Vande Kethulle tussen 1507 en 1515 aan de oostkant van zijn Hof liet bouwen, blijft er thans niet zoveel meer over. Alleen de oostwand fungeert hedentendage nog als tuinmuur. Enkele geschreven getuigenissen geven evenwel nog een aantal bouwkundige details. Vooral het getuigenis van A. Heins uit 1914 blijkt waardevol omdat hij die zijvleugel, weliswaar reeds sterk verbouwd, nog heeft kunnen bezoeken toen de drukkerij Vander Schelden in het pand gevestigd was (afb. 8). Op basis van de literatuur mag verondersteld worden dat deze vleugel twee bouwlagen telde. Bij de open gaanderij op de benedenverdieping zouden de bogen door vierkante bakstenen steunen gedragen zijn. De gang op de bovenverdieping zou met een houten kruisribgewelf overdekt geweest zijn, waarbij de ribben op in de langswanden ingewerkte kraagstenen rustten¹¹⁶.

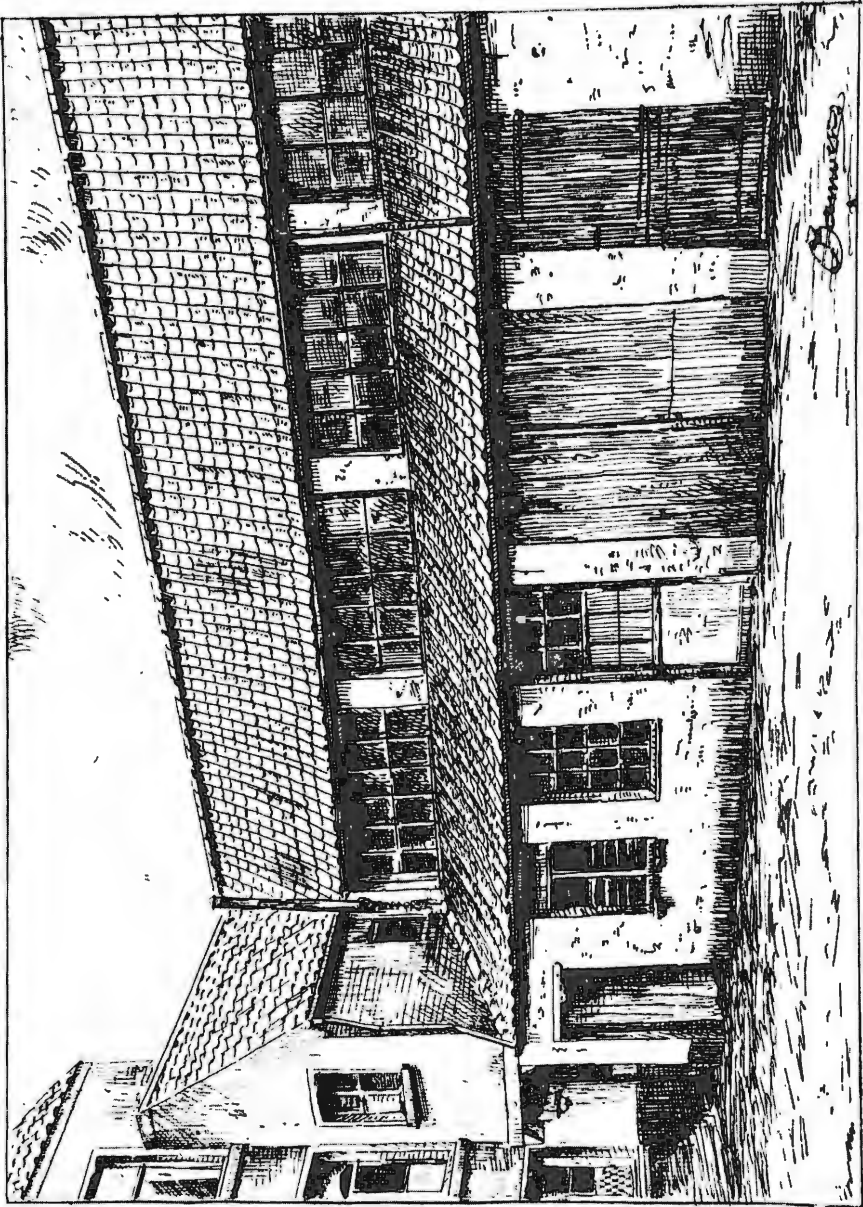
5. *De Onderstraat een Bourgondisch machtscentrum in het particularistische Gent ? Aanzetten voor verder onderzoek.*

In wat voorafgaat hebben we gepoogd een band te leggen tussen het onderzoek naar een bouwblok en diegenen die het doorheen de late middeleeuwen in bezit hebben gehad of bewoond hebben. In de marge van het wedervaren van het gebouw dat twee generaties later, tijdens de Opstand van de 16de eeuw het theater zou worden van enkele van de meest dramatische Gentse episodes uit deze opstand, zijn nog meerdere gegevens aan het licht gekomen die toelaten bruggen te slaan naar andere gebouwen in de

(114) Over de politieke organisatie van Gent voor 1540, het jaar waarin Karel V erg diepgaand ingreep, en over de functies van kiezer en voorschepen, zie: BOONE, M., 1990, p. 33-48.

(115) Voor de verplichte lening: BOONE, M., 1981, p. 298, voor de huisguldenbelasting: BLOCKMANS, W., 1973, p. 156.

(116) HEINS, A., 1914, p. 12-14.

8. Toestand, begin 20ste eeuw, van de sterk verbouwde galerij die Jan II Vande Kethulle tussen 1507 en 1515 tegen de oostmuur van het erf liet optrekken.
(foto Stad Gent, S.A.G.)

Onderstraat en naar andere vooraanstaande families, die in de loop van de 15de eeuw hun heil hebben gezocht in samenwerking met de Bourgondische dynastie. Deze gegevens, die we hier even kort willen aanraken ter afronding van deze studie, kunnen verder onderzoek stimuleren en oriënteren.

Laten we daarvoor eerst even terug opklimmen in de stamboom van het geslacht Vande Kethulle. Jan II Vande Kethulle die in 1453 de eerste echtgenoot van Katelijne Onredene werd, was zelf de zoon van een Jan I Vande Kethulle, secretaris van Filips de Stoute, Jan zonder Vrees en onder Filips de Goede raadsheer bij de Raad van Vlaanderen en "*garde des chartes de Flandre*". Deze Jan Vande Kethulle woonde sinds 1424 definitief te Gent in het vroegere Braemsteen in de Onderstraat, aan de andere zijde dan het Simon sRijkensteen van de Werregarenstraat¹¹⁷. Het huis werd na het overlijden van zijn weduwe eigendom van zijn dochter Katarina die huwde met een andere hertogelijke secretaris Jan Wielant. Hun meest vermaarde zoon die in 1441 in het z.g. Braemsteen aan de Onderstraat geboren werd en die er ook zijn leven lang woonde, was de befaamde jurist, kroniekschrijver en magistraat Filips Wielant¹¹⁸. Hij betrok zijn ouderlijk huis op een ogenblik dat in het buurhuis, aan de overzijde van de Werregarenstraat Jean de la Bouverie, een collega uit de Grote Raad er regelmatig resideerde.

Zijn eigen woonst had overigens een traditie als woning van Bourgondische ambtenaren die tot voor zijn eigen geslacht opklom. Wanneer Jan I Vande Kethulle in 1424 het Braemsteen aankocht, gebeurde dit uit handen van Barbele Vande Clite, weduwe van Heindrik Tolvin, en andere van zijn erfgenamen¹¹⁹. Tolvin was bij leven en welzijn domaniaal ontvanger van de brieven van Pieter Maziere en van de Gentse Spijker, en watergraaf. Deze telg uit een familie van Gentse stadsklerken had eveneens door in dienst te treden van de centrale overheid een spectaculaire sociale opgang gekend, die hem tot eigenaar en bewoner van het prestigieuze Braemsteen had gemaakt¹²⁰.

Daarmee is dit korte overzicht van de Bourgondische aanwezigheid in de Gentse Onderstraat echter nog niet ten einde. Tussen Werregarenstraat en Langemunt stond immers nog het zogenaamde Hof van Kamerijk, residentie van Jan van Bourgondië, bisschop van Kamerijk (vanaf 1440 tot

(117) Schoorman schreef een uitvoerige biografie over deze Jan vande Kethulle: SCHOORMAN, R., *Notice biographique concernant Jean de la Kethulle (1361-1433)*, in: *Annales de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, Gand, 1913, nr. 12, p. 164-165 en p. 172.

(118) Over hem: BUNTINX, J., *Wielant, Filips*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1972, dl. 5, kol. 1009-1019. Sindsdien verzamelde nieuwe gegevens werden gebundeld bij VAN DEN AUWEELE, D., TOURNOY, G. & MONBALLYU, J., *De bibliotheek van mr. Filips Wielant*, in: *Lias*, 1981, 8, p. 145-157.

(119) SAG, Reeks 301 nr. 18, f° 107r°; nr. 27, f° 4v°, f° 65r°, f° 70r°, f° 100v° en f° 107r°.

(120) We komen in een aparte studie op dit uitzonderlijk dossier van sociale mobiliteit terug.

1479). Deze oudste bastaardzoon van Jan zonder Vrees, verwekt bij Agnes de Croij, verbleef na zijn installatie op 10 juli 1442 als bisschop van Kamerijk nog heel zelden in zijn bisschopsstad¹²¹. Hij volgde liever het hof en moet ook meermalen in zijn Gentse residentie verbleven hebben. Getuige daarvan is de akte die hij op 30 oktober 1463 voor de Gentse schepenen liet passeren en waarin hij de erfgeving van zijn huis gelegen in de Onderstraat en gekocht van ridder Joris van Kruiningen¹²² regelde onder zijn vier bastaarden, verwekt bij vier verschillende (Gentse ?) dames. In 1467 werd deze wilsbeschikking gewijzigd door er nog twee ondertussen geboren bastaarden aan toe te voegen¹²³. Dat ook een prelaat die tot de Bourgondische dynastie zelf behoorde, de reeds aanwezige ambtenaren in de Gentse Onderstraat kwam vervoegen, onderlijnt andermaal het belang dat de Bourgondiërs vóór de gebeurtenissen van 1477 en de daaropvolgende troebelen hechtten aan een actieve aanwezigheid in de grootste stad van hun Nederlandse gewesten. Het bevestigt ook de attractiviteit die van deze stad moet zijn uitgegaan, eens ze na de klinkende nederlaag van Gavere (1453) door de centrale overheid in het gareel was gebracht. De stenen woningen van de erfachtige lieden herwonnen aldus symbolisch een deel van hun oorspronkelijke functionaliteit : de machtigen afscheiden van het potentieel gevaarlijke gemeen en hun macht en prestige visualiseren.

(121) Een overzicht van de Bourgondische bastaarden bij: PREVENIER, W., & BLOCKMANS, W., 1983, p. 389.

(122) Dit Zeeuws adellijke geslacht, één der steunpilaren van het Bourgondische gezag in Zeeland, was verwant aan het Gentse geslacht Van Voorhoutte dat meerdere dienaren aan de centrale Bourgondische staat leverde, cf. PREVENIER, W., *Vrouwtenroof als middel tot sociale promotie in het 15de-eeuwse Zeeland*, in: DE BOER, D., & MARSILJE, J.W., *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht, 1987, p. 416.

(123) Uitgegeven bij DIERICX, C.L., 1815, p. 98.

Bijlage: *chronologische lijst van de eigenaars/bewoners van het Simon sRijkensteen/Hof van Rijkhove (14de-15de eeuw).*

Voor 11 maart 1371: heer Simon De Rijke en Clara Van Risinghen.

Vanaf 1371 - voor 1394: heer Simon De Rijke en Mergriete Loufs.

Kort voor 1394: jonkvrouw Mergriete De Rijke en Hendrik Vander Cameren.

Tussen 1394 en 1432: Simone Vander Cameren en Giselbrecht De Lu.

1432/33 - 22 januari 1435: Kateline De Lu en Boudin filius Daneel Rijm.

22 januari 1435 - 9 november 1458: Gautier Poulain († 1453) en Jeanne Van Lanstais.

9 november 1458 - 24 juni 1469: Gheeraert De Fevere.

Ca. 1469 - 25 september 1483: Jean de la Bouverie en Elisabeth Colins.

Vanaf 25 september 1483: Willem Vander Cameren en Katelijne Onredene.

Tot 11 mei 1499: Heindrik Vander Cameren filius Willem en Katelijne Onredene.

Vanaf 1499: Jan III Vande Kethulle.

TOVERIJ EN POLITIEK ROND DE TROON VAN
LODEWIJK II VAN NEVERS, GRAAF VAN VLAANDEREN.
EEN MERKWAARDIGE AANKLACHT
(1327-1331).

door

Maurice VANDERMAESEN

Bij het onderzoek naar de rol die Artaud Flote, abt van Vézelay, als raadsheer van graaf Lodewijk II van Nevers in Vlaanderen speelde tijdens de jaren 1323 en 1324 stootten we op een merkwaardige tekst¹. Het zou gaan om een stuk uit een strafrechtelijk onderzoek tegen Flote gevoerd in 1331 en waarin hij werd beschuldigd van het aanwenden van toverij sinds 1323 om zich van de grafelijke gunst te verzekeren.

Deze in de Vlaamse historiografie onbekende bron bleef bewaard als afschrift in een inventaris van charters betreffende het graafschap Nevers, opgesteld in de 17e eeuw door een verder onbekend gebleven geestelijke nl. abbé de Marolles. Deze inventaris onder de titel van *Inventaire des titres de Nevers* berust in de Bibliothèque Nationale te Parijs waar we hem konden raadplegen². Aldaar bevindt zich ook nog de zeldzaam geworden uitgave van dit handschrift door G. de Soultrait uit 1873³. De Marolles had de gelukkige inval de volgens hem belangwekkende akten in volledig afschrift in zijn inventaris op te nemen in tegenstelling tot de overige summier analyses. Hiertoe behoort ook de voorliggende tekst.

We menen dat deze bron een heruitgave verdient niet alleen omdat ze een bevreemdend licht werpt op een intiem aspect van het leven van een vorstelijk personage, doch ook omdat ze in al haar naïviteit een bijdrage levert tot een beter begrip van het verschijnsel toverij in de middeleeuwen. We waarschuwen er echter voor dat de tekst geen origineel is en derhalve alle nadelen vertoont van een latere kopie m.a.w. met evidente leesfouten of weglating van woorden. De tekst werd bovendien in 1331 opgesteld waarbij passussen uit een oudere onderzoeksakte werden overgenomen en ingelast. Dit kwam de logische opbouw en de leesbaarheid niet ten goede.

Over de echtheid van de bron bestaat o.i. geen twijfel. De vermelding van historische gebeurtenissen, de betrokkenheid van bepaalde personages, de stijl en het taalgebruik wijzen op het auteurschap van een tijdge-

(1) M. VANDERMAESEN, Artaud Flote, abt van Vézelay en raadsheer van de graaf van Vlaanderen. Triomf en val van een hoveling (1322-1332), in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, dl. XLIII, 1989, p. 103-127.

(2) Bibliothèque Nationale-Parijs, Fonds Duypuy, deel 591.

(3) G. DE SOULTRAIT, *Inventaire des titres de Nevers de l'abbé de Marolles, suivi d'extraits des titres de Bourgogne et de Nivernois, d'extraits des inventaires des archives de l'église de Nevers et de l'inventaire des archives de Bordes*, Nevers, 1873, kol. 652-660.

noot. Vooral een specifieke feitenkennis valt op. Het verhaal over de manipulatie van het grafelijk zegel is hiervan een treffend voorbeeld ⁴: graaf Lodewijk bezat twee zegels - een groot zegel en een tegenzegel - waarmee hij aan de in zijn naam afgeleverde akten rechtskracht verleende. Deze zegels zouden in 1323 en 1324 berust hebben in de handen van Guillaume de Flavigny, een ridder uit het graafschap Nevers, waarna Guillaume d'Auxonne hem in 1325 in de functie van zegelbewaarder opvolgde. Maar toen graaf Lodewijk omstreeks 19 juni 1325 te Kortrijk door opstandige Vlamingen werd gevangen genomen vond men (= Auxonne?) in de vorstelijke bagage twee vervalste zegels terwijl de echte zegels door Flote en Grimaut gebruikt zouden zijn om er wederrechtelijk akten mee te zegelen en af te leveren. Ongeacht de onwaarschijnlijkheid dat Flote van de zegels misbruik maakte en dat de vervalsing slechts in juni 1325 - één jaar na Flotes ongenade - zou zijn opgemerkt, weet de auteur van onze bron inderdaad zeer goed dat Flavigny en Auxonne als zegelbewaarders optraden ⁵. Ook de doorslaggevende rol van koningin Johanna van Frankrijk bij de ongenade van Flote stemt met de werkelijkheid overeen ⁶.

Onze bron neemt een duidelijk loopje met de meest elementaire chronologie der feiten en gekende achtergronden. Dit vindt wellicht zijn verklaring in het ontstaan van de tekst, nl. uit procesmateriaal van 1327/1328, aangevuld in 1331 ⁷. Evenmin mag uit het oog worden verloren dat de aanklacht niet de bedoeling had objectief te zijn doch integendeel erop gericht was de schuld van Flote en Guy Grimaut, een ridder uit het Nivernais, zijn avontuurlijke compagnon, overtuigend aan te tonen.

De aanklager verklaart zelf zijn bedoeling in de aanhef van de tekst nl. enerzijds aantonen dat Flote en Grimaut erin slaagden om met ongeoorloofde middelen het huwelijksleven van graaf Lodewijk en van gravin Margareta gedurende een zekere tijd grondig te verstoren; anderzijds dat beiden de graaf vervolgens dermate beïnvloedden dat ze zich ongehinderd konden verrijken en overgeven aan machtsmisbruik ⁸.

In onze vorige bijdrage over Flote hebben we gemeend het tweede deel van deze aanklacht te kunnen ontzenuwen of minstens te hebben aangetoond dat de aangehaalde misdrijven fel overtrokken waren. Het misbruik van het grafelijk zegel om zichzelf delen van het grafelijk patrimonium toe te kennen lijkt ons onmogelijk omdat dit een aantal medeplichtigen in de kanselarij veronderstelt bij de aflevering en de registratie van de betrokken akten.

"Guy Grimaut en de abt bewaarden de grafelijke zegels en gebruikten ze bij het afleveren van grafelijke akten en zij (=Grimauts moeder) bekende dat de abt en Guy aldus volmacht bezaten om het graafschap Nevers en de baronnie

(4) Zie bijlage, regels 167-174.

(5) M. VANDERMAESEN, Auxonne, Guillaume d', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 8, Brussel, 1979, kol. 8-14.

(6) M. VANDERMAESEN, *Artaud Flote*, p. 118-120.

(7) IDEM, o.c., p. 122-123.

(8) Zie bijlage, regels 4-8.

van Donzy te verpanden, weg te schenken, te verkopen en te vervreemden, zodat ze door dit optreden het vertrouwen van de graaf schonden" (bijlage, r.161-166).

"De abt en Grimaut verkochten delen van het grafelijke domein (patrimonium) en lieten zich voor elke grafelijke beslissing in Vlaanderen rijkelijk vergoeden, tot een bedrag van 1400 ponden van Parijs.

De abt en Grimaut verduisterden 50.000 ponden ten nadele van de graaf o.a. door het zegelen van verkoopakten van grafelijke bezittingen en het afleveren van privileges buiten diens medeweten." (bijlage, r.198-204)

We vonden geen enkel getuigenis van deze manipulatie in de nog bewaarde oorkonden en cartularia van deze periode. Anderzijds was het verduisteren van het aandeel van bepaalde steden in de Transportrente ten nadele van de grafelijke schatkist een volkomen ongegronde beschuldiging, een moedwillige vervalsing van de waarheid. Flote was immers reeds van het politieke toneel verdwenen toen de zogezegd verduisterde bedragen aan de grafelijke schatkist werden overgemaakt. We wijzen tenslotte op de enigszins gewaagde beschuldiging als zou Flote door zijn politiek optreden in Vlaanderen vanaf 1323 verantwoordelijk zijn geweest voor het uitbreken van de opstand van Westelijk Vlaanderen (1323-1328) en bovendien voor het uitmoorden van een groot deel van de Vlaamse adel⁹. Erger kon het niet. En toch...

Flote en Grimaut konden ongehinderd hun gang gaan omdat de enige hinderpaal voor hun plannen, de graaf van Vlaanderen, een willoos werktuig in hun handen was geworden. Voordien moest echter gravin Margareta als ongewenste derde worden uitgeschakeld, d.w.z. dat een diepe onenigheid het echtelijk leven van Lodewijk en Margareta onmogelijk zou maken, deze laatste uit het hof zou verdwijnen en de weg vrijlaten voor Flote, groot favoriet van de graaf. Zwarte kunst was het aangewezen middel om dit doel te bereiken. Althans zo wil de aanklacht ons doen geloven.

Deze constructie ontsproot uit een rijke doch sluwe verbeeldingskracht. Ze verborg echter een onmiskenbare realiteit. Graaf Lodewijk werd immers op 22 juli 1320 als waarborg voor de toen gesloten Frans-Vlaamse verdragen in de echt verbonden met de 8-jarige Margareta van Frankrijk, dochter van koning Filips V en van koningin Johanna van Frankrijk¹⁰. Voor zover bekend draaide een eerste echtelijk samenzijn in 1324 in Nevers uit op een slaande ruzie waarop Margareta terug naar haar moeder in de Franche-Comté vertrok¹¹. Een nieuwe poging in oktober 1327 liep even rampzalig af. Toen bovendien bleek dat Lodewijk zijn echtelijke plichten niet kon nakomen¹² poogde men de oneer te voorkomen en

(9) Zie bijlage, regels 190-197.

(10) H. VAN WERVEKE, *Lodewijk, graaf van Nevers en van Rethel, zoon van de graaf van Vlaanderen (1273?-1322). Een miskende figuur*, [Med. v.d. Kon. Vl. Ac. v. Wet., Lett. en Sch. K. v. B., Kl. d. Lett., Jg. XX, 1958, nr. 7], Brussel, 1958, p. 56.

(11) A.D.N., B 410/5830: "nous li fesimes pluseurs gries et durtés".

(12) A.D.N., B 1562, f° 134 v°: "causa et spe uxoris cognoscendere in quo jam defecerat et ibi paratam uxorem invenisset nec cognoscere potuisset"; A.D.N. B 410/5830: "tant et si longuement comme l'empeschement de couple charnel sera et durra entre nous et nostre dicte compaigne".

werd de verklaring in toverij en zwarte kunst gezocht. Flote, sympathisant van Robrecht van Artois en derhalve vijand van koningin Johanna en van gravin Mathilde van Artois, werd als brein achter het complot ten tonele gevoerd, terwijl Grimauts moeder de rol van toverkol toebedeeld kreeg.

Moeder Grimaut bekende dat "de abt van Vézelay onder de invloed en de druk van koningin Johanna van Frankrijk zijn functie van zegelbewaarder van graaf Lodewijk verloor. Flote en Grimaut vertrokken dan uit Gray-sur-Saône, verblijfplaats van gravin Mathilde van Artois en van koningin Johanna van Frankrijk in de Franche-Comté, naar de woning van Grimaut te Lantilly (Nevers) waar ze in het gezelschap van twee monniken een kamer binnengingen. Terwijl de monniken een kruidenmengsel bereidden sprak Flote in het Latijn een aantal bezweringen uit waarvan vrouw Grimaut niets begreep. Niettemin hoorde ze zeggen: Spijs de wil van koningin Johanna van Frankrijk zal dit mengsel het samenleven van graaf en gravin verhinderen zolang wij dat wensen" (bijlage, r.65-74).

Op een andere plaats verklaart de vrouw "zonder daartoe gedwongen te zijn dat omstreeks het jaar 1327 de abt van Vézelay zich naar haar woning te Lantilly begaf met de vraag om door haar tussenkomst evenzeer van Lodewijks gunst te kunnen genieten als haar zoon Guy.

Op Flotes verzoek haalde zij een viertal soorten kruiden te voorschijn, geplukt op de vooravond van Sint-Jansmis (24 juni), kookte ze en onder de aanroeping van O.-L.-Vrouw en de H. Geest bezwoor ze dit preparaat om de grafelijke gunst ten bate van Guy, haar zoon, te bestendigen" (bijlage, r. 41-55) Na het voorschrift om de graaf tot driemaal toe hiervan een portie te doen slikken volgde nog het slachten van een gaai en het eerder verwarde verhaal van het begraven van het dier onder de drempel van Grimauts slaapkamer.

Beide delen van de aanklacht verwijzen naar crisisperiodes in de betrekkingen van graaf Lodewijk met zijn echtgenote en met haar familie. De eerste aanval tegen Flote greep plaats omstreeks september 1324 toen hij zich op klacht van koningin Johanna bij paus Johannes XXII te Avignon moest gaan verantwoorden¹³. Het ontnemen van de bevoegdheid van zegelbewaarder is een bewijs van Flotes politieke ongenade. Vervolgens was er de opnieuw falende viriliteit van Lodewijk op 16 en 17 oktober 1327, waarvoor Flote andermaal als schuldige werd nagewezen.

De aangewende middelen, zowel om de grafelijke gunsten voor Flote te bestendigen als om Lodewijks potentie bij gravin Margareta te neutraliseren, stammen uit het gekende arsenaal van de ideale toveraar¹⁴.

(13) M. VANDERMAESEN, *Artaud Flote*, p. 118-119.

(14) Standaardwerken blijven J. HANSEN, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung*, München-Leipzig, 1900, en IDEM, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*, Bonn, 1901. Aan te vullen met: *Materials Toward a History of Witchcraft*, collected by H.C. LEA, I, uitg. A.C. HOWLAND, New-York en London, 1957; J.B. RUSSEL, *Witchcraft in the Middle Ages*, London, 1972, en een synthese van het strafrechtelijke aspect van hekserij door R. KIECKHEFER, *European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500*, London, 1976.

Wij vatten ze hier samen:

- bereiding van een kruidenmengsel vergezeld van bezweringen (2X);
- doden van een gaai en verbergen van het karkas onder een deur-drempel;
- aanroeping van een duivel genaamd Balconbufs;
- tegenbezwering om de uitwerking van het mengsel te beëindigen, ditmaal met aanroeping van drie duivels nl. Bauconbeuf, Barraban en Bertion.

Deze middelen vinden duidelijk hun plaats in de moderne opsplitsing van toverij in categorieën naargelang de werkwijze, poeders en drankjes, magische beelden, bezweringen en aanroepingen, of naargelang de gezochte uitwerking, lichamelijk letsel, liefdesmagie of weerbeïnvloeding¹⁵. In voorliggend geval ging het duidelijk om het stimuleren van een afkeer van de echtgenoot t.o.v. één enkele vrouw, zijn echtgenote, en het opwekken van sympathie jegens derden nl. Flote en Grimaut. Het spreekt vanzelf dat de gebruikte ingrediënten en een verkeerde dosering voor het slachtoffer nare gevolgen konden hebben, gaande van ziekte en overlijden tot, in Lodewijks geval, een langer dan verwachte impotentie. Althans indien de lezer zelf geloof hecht aan het procédé.

We wijzen er tenslotte nog op dat de bestraffing van toverij (*incantatio*, *sortilegium*) in de middeleeuwen relatief licht uitviel: excommunicatie en/of verbanning. Bedreigingen tegen vooraanstaanden zag men echter niet door de vingers, wat de terechtstelling van Grimauts moeder verklaart¹⁶. Flote kon in 1327, net zoals in 1324, zijn huid redden vermits hij in 1331 nog steeds als abt van Vézelay vermeld werd¹⁷. De afloop van het onderzoek in 1331 is ons niet bekend, evenmin als het verdere lot van Flote.

De aangeklaagde “feiten“ horen grotendeels thuis in de categorie van de zogenaamde “witte“ magie en hebben met hekserij of “zwarte“ magie en de inhoud die deze term in de 16de eeuw bezat niets te maken. Essentiële kenmerken van de latere heksenwaan zijn nog niet aanwezig, zoals diabolisme, d.i. rituelen en de specifieke aanbidding van de duivel op zich, meestal gepaard met het sluiten van een pact. Ook de sabbath ontbreekt. Anderzijds zijn bedoeling en aangewende middelen gemeenschappelijke elementen in de beoordeling van hekserij en toverij (= sorcery, sorcellerie, magie). In de voorliggende zaak gaat het inderdaad om het *buitengewone* en *bovennatuurlijke* van de daad en van de middelen, waarbij de opgeroepen krachten noch verklaarbaar noch waarneembaar zijn, en de bedoeling

(15) KIECKHEFER, o.c., p. 48.

(16) *Materials*, p. 140-141, 163-169; R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, [Verh. Kon. Vl. Ac. v. Wet., Lett. en Sch. K. v. B., der Lett., nr. 19], Brussel, 1954, p. 84, vermeldt in Vlaanderen verbanningen tot 7 jaar en geldboeten.

(17) A. COULON en S. CLEMENCET, *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334) relatives à la France*, dl. IX, nr. 4643, p. 85-86.

hebben het slachtoffer te *schaden*¹⁸. Men zal wel opmerken dat Flote en Grimaut een aantal bezweringen uitspraken (in het Latijn) waarbij echter geen *invocatio* of aanroeping van de duivel aangetoond kon worden. Alleen Perrenelle sprak de namen van de te hulp geroepen duivels uit.

De hier besproken toverijpraktijken passen wonderwel in een zogenaamde golf van zwarte- kunst-hysterie die in het bijzonder het Franse hof tijdens het eerste kwart van de 14e eeuw (1305-1331) in zijn greep had. We vermelden slechts het ophefmakend proces tegen de Tempeliers (1306-1314), de terechtstelling van Enguerrand de Marigny (1315), de beschuldigingen tegen kardinaal Francesco Gaëtani (1316), het proces (en de vrijspraak) van gravin Mathilde van Artois verdacht van medeplichtigheid aan de dood van Lodewijk X (1317). Een Jeanne de La(nt)illy (!) werd verdacht van kwade toverij ten aanzien van Karel van Valois (1319), in 1327 (!) verschenen enkele clerici voor hun kerkeklijke rechters wegens beeldbezwering tegen koning Karel IV, om tenslotte te eindigen met twee processen, tegen Robrecht van Artois en tegen Flote en gezellen, beiden beschuldigd van moordpoging en toverij tegen de persoon van Filips VI van Valois in 1331¹⁹.

De beschuldiging van magie of toverij was in deze periode uitgegroeid tot een handzame techniek om politieke tegenstanders uit te schakelen of in verlegenheid te brengen. De vlotte aanvaarding van de beschuldiging en de vervolging ervan waren een gevolg van de heersende politieke instabiliteit in Frankrijk: de drie zonen en opvolgers van Filips IV de Schone overleden na een ongewoon korte regeerperiode wat de geruchten over een onnatuurlijk overlijden in de hand werkte. Bovendien ontpopten paus Bonifatius VIII en vooral paus Johannes XXII zich als verwoede heksen- en ketterjagers. Flote moest dit tot zijn schade ondervinden. Onder Filips VI van Valois en Benedictus XII keerden stabiliteit en gematigdheid terug en verdwenen de politieke toverij-processen²⁰.

Slechts vanaf het einde van de 14e eeuw groeide de overtuiging dat de uitwerking van toverij slechts kon slagen mits aktieve tussenkomst van de duivel, wat zal evolueren tot de demonologisering van de toverij (hekserij).

(18) KIECKHEFER, o.c., p. 5-9.

(19) ID., o.c., *Calendar of Witch trials*, p. 108-112; *Materials*, p. 221-222.

(20) KIECKHEFER, o.c., p. 10-16.

Bijlage.

[1331]. Lijst van aanklachten tegen Artaud Flote, abt van Vézelay, en Guy Grimaut, ridder, beschuldigd van magie om de gunst van Lodewijk II van Nevers, graaf van Vlaanderen, te behouden, en misbruik van de aldus verworven politieke invloed.

Afschrift 17de eeuw, Parijs, Bibliothèque Nationale, Fonds Dupuy, deel 591. Uitgave G. De Soultrait, *Inventaire des titres de Nevers de l'abbé de Marolles, suivi d'extraits des titres de Bourgogne et de Nivernois, d'extraits des inventaires des archives de l'église de Nevers et de l'inventaire des archives de Bordes*, Nevers, 1873, kol. 652-660.

1. Ce sont les mauvestiez dont sont coupables Arnauz Flates, abbez de
2. Vezelay et Guy Grimaux, chevalier, lesquels pris et detenus en prison au
3. Chastelet à Paris, baillé par maniere d'avis.
4. Et premierement ils ensorcelerent le comte de Flandres en deux manieres:
5. l'une que ledict Comte ne povet connoistre charnellement la comtesse de
6. Flandres, sa femme, l'autre que ledict Comte ne se pouvoit departir de
7. leur amour, ne faire autre chose que leur volonté ainsi comme il appert
8. clerement par les faits ci dessous escrits.

9. Item lesdits abbé et Guy Grimaux estoient juré et sermanté audit Comte de
10. son bienfait et de son mariage, lequel promit, et garderent malmesement,
11. quar liditz abbez dit audit Comte plusieurs fois que laditte Comtesse
12. nestoit pas bien née bonne de son corps ne prude femme, seullement pour
13. luy oter de samour.

14. Item quand laditte Comtesse vint premierement à Donzy avec ledit Comte,
15. laditte Comtesse amena avec lui plusieurs personnes bonnes et
16. convenables, mais ledit abbé, du conseil dudit Grimaux, les en fit
17. envoyer, et disoit ledit abbé audit Comte que si il le prioit demander
18. les gens et en appert du contraire que ledit Comte nen fit riens.

19. Items requit ledit abbé audit Comte et Comtesse, dou conseil et pourchaz
20. doudict Guy Grimault, que ils habitassent ensemble en la presence dudit
21. abbé.

22. Item ledit Grimaux fut a Audenarde, et la hut en la ville un clerc qui
23. ferit un vallet du compstel et le bleça, mes ledit blecié nen morut mie,
24. encore garit sennenment de celle bleceurre, et ledict clerc, que cely
25. avoit blecié, se bota en un monastere, et li ami dudit blecié sen
26. allerent vers ledit Grimault et accorderent audit Guy Grimault a la
27. somme deux cent livres parisis, mes ledit Grimaux fit morir ledit clerc
28. desusdit, lequel Grimaux alla audit moustier et prit ledit clerc et geta
29. hors de la franchise ou il estoit, et l'ammena par l'argent desusdit
30. qu'il avoit heu. Et tantost ledit Grimault, sans luy faire iugement, fit
31. coper la teste audit clerc en sa presence, combien que li bleciez ne fut
32. pas mort; et ce fist à tort et sans cause, si comme dessus est dit.

33. Item pourchacerent lidits Guys Grimaux et abbez et en firent tout leur
34. pover autemps que messires de Valois, que Dieu absolve, estoit en
35. Gascongne, et que messires infens d'Hespaigne y alla; que lidits Guys

36. et abbes menerent ledit Comte jusques a Ollieu et le cuiderent mener
 37. jusques en Angleterre, affin de allier ledit comte au roy d'Angleterre
 38. contre le roi Charles, dont Dieu ait lame, et firent garnir les
 39. passages, les chemins et avenues des ports de grands chevaux, mais ledit
 40. Comte, contre leur volonté et malice, sen retourna comme il plut a Dieu.

41. Item Perrenelle, mere dudit Guys Grimault, sans force et sans
 42. contrainte, connut et confessa que, environ l'an vingtsept, avoit heu un
 43. an que son dits fils fut chevaliers, l'abbé de Vezeley vint a Lantilly
 44. en leur hostel, et dit a laditte Perrenelle: Je vous pry que vous foites
 45. tant que l'amour de monsieur le comte de Nevers et de moy soit aussi
 46. grant comme elle est de luy et de monsieur Guy vostre fils.

47. Item que lours appella liditz abbé de Vezeley ledit Guy Grimault, et
 48. demanderent a laditte dame se elle avoit nulles bonnes herbes, et elle
 49. dit oil, que elle en avoit de bonnes, qui avoient esté cueillies la
 50. veille de la Saint Jean, et ils li en demanderent; et elle en donna de
 51. quatre paires, cest a scavoir: jeuchet, ysope, mante et hermise, et dit
 52. que, en bouillant lesdites herbes, elle avoit dit telles paroles: Herbe
 53. je te cueille en l'honneur de la Vièrge Dame et dou Saint-Esprit, et te
 54. coniuere que lamour de mons. le comte de Nevers soit tousiours
 55. perpetuelle a mon fils.

56. Item que quand elle leur hot baillé ces herbes, elle leur dist: Allez et
 57. portez ces herbes par devers le Comte et li en donnez a manger deux fois
 58. ou trois.

59. Item que, avant qu'il se partissent, elle leur dist: Vees cy qui fera la
 60. besongne, et lours elle prit un gay et le prist entre ses mains, et
 61. lidits Guy li cōpa la teste et l'emporta.

62. Item que, en la presence dudit Guy, elle enterra le jay dessous le seaul
 63. de lhuys de la chambre ou elle gisoit, et mit le jay en un teest de pot,
 64. avec lesdittes herbes, et par dessus un drapel blanc.

65. Item laditte dame cognut que, quand madame la raine Jeanne hot oté les
 66. sceaux a l'abbé de Vezeley lidits abbez et Guys se partirent de Greil
 67. sur Saone et s'en vindrent à Lantilly, et entra ledit Guy premier et li
 68. dits abbez avecques deux moignes en sa compagnie, entrèrent en la
 69. chambre dessus le portaul, et prist ledit abbé un livret, et li moine,
 70. un pot de planc et commencerent a broyer herbes, et l'abbé lisoit et
 71. coniueroit, mes elle nentendoit pas le coniuement parceque les parolles
 72. estoient en latin, fort tout quelle oit qu'ils disoient: En dépit de la
 73. reine Jeanne, nous ferons tel broet que li contes de Flandres ne gerra
 74. point a la Comtesse, fors que par nostre volanté.

75. Item que lidits abbez mist ces herbes en pot ou elles furent broyees, en
 76. ses coffres, et estoit li pots couvert de ung couvercle destain et dit
 77. quelle mettroit bonne poine affere le premier enchantement quand l'amour
 78. de mons. le Conte, de l'abbé et dou dit Guy fust conioincte, et feroit
 79. tout ce que ly empeschement par quoy li Contes ne povet avoir affere a
 80. madame la Comtesse sa femme cesseroit.

81. Item que, depuis, laditte Perrenelle confessa que li empeschement que
82. comme [.....] ne povet affere a madame la Comtesse sa femme ne habiter
83. charnellement soit hotez et les choses bien mises a point, et qu'il
84. consent quelle donnast onques a monsr Artout Flotte, abbé de Vezelay, ne
85. quelque chose quelle deist onques lempeschement dessusdict ce ne fut
86. onques santtacion ne sa volenté que li empeschement durrast plus de
87. deux iours ou de trois, si comme elle disoit.

88. Item laditte Perrenelle confessa que l'abbez avoit pechié davoit tant
89. fait durer ledit empeschement, et que l'on l'amenaast a sa maison a
90. Lantilli, et elle feroit tant que li empeschement cesseroit, et que
91. messires li Contes auroit affere a madame la Comtesse sa femme
92. charnellement.

93. Item que elle fut menée en saditte maison, et li diist ben quelle
94. entendist en la besongne par quoy elle estoit venue; elle repondit
95. quelle estoit trop travaillée de chevochier, que l'on la laissast un
96. petit reposer, et quand elle seroit reposée, elle feroit tant que la
97. besongne de monsr le Conte et de madame la Comtesse se feroit.

98. Item que elle confessa telles parolles: Seigneurs ie palleray
99. premierement dou jay a qui mes fils copa la teste et l'emporta, et doit
100. estre li corps porry et toutes voyes querez sous ce seaul bien
101. emparfont, quar il i a bien quatre ans quil y fut mis environ deux pies
102. ou trois emparfont, et que la poudre que l'abbez li avoit baillée
103. enveloppée en un drapel lie de fillet blanc, y devoit estre, que l'abbé
104. ly avoit deffendu quelle ne lostaat iusques il li remandaast.

105. Item qu'elle confessa que puis qu'elle estoit venue et un po reposee,
106. elle n'avoit cessé jour et nuit comment li empeschement de monsr le
107. Comte et de madame la Comtesse sa femme fut hosté.

108. Item que, parce que auqun la pressoient quelle dissist la maniere de le
109. hoster, elle repondit: Je ne scay que vous volez; ne vous dotez que la
110. besongne ira bien, mes puis que enssit et quil voloient quelle leur
111. dist ce que elle avoit fait, et que deporter ne se voloient, elle
112. confessa qu'elle avoit appelé les ennemis qui li avoient aidé,
113. especialement a Balconbufs, et que onques fame ne fust si tormentee
114. quelle estoit.

115. Item que elle confessa en cette maniere: Il faut que messires li Conte
116. se aille baignier en une riviere corant contre le fil de l'eaul, son
117. membre en son poing, et enssit le face par trois foy, et veraymant, se
118. onques heust naturel, hot onques affere a fame charnellement, messires
119. le fera a madame, parmi ce que iay fait et dit.

120. Item que depuis elle fut pressée de enseignier la maniere de fere
121. l'empeschement et dou despecier.

122. Item que elle repondit: Seigneurs de maniere de fere, ne vous puet il
123. pas nontchaloir en disant quelle ne cuidoit pas que li empeschement
124. deust durer plus de deux iours ou de trois, et tout ce que avoit esté
125. fait avoit esté fait a le requeste de labbé.

126. Item que depuis il fut requis a laditte Perrenelle qu'elle leur dist la
 127. maniere dou depecier; apres aucune de difficulté, elle repondit en
 128. cette maniere: Jay appellé Monseigneur pour quinze fois, et dit quinze
 129. Pater noster et quinze Ave Maria, et pour quinze fois iay appellé
 130. Balconbufs, et ai dit: Va de par Dieu qui te conduye, et te doint bien
 131. habiter en ton solaz et en ton deduit, et autres parolles quelles ne
 132. voest pas dire.

133. Item elle leur montra le lieu ou li jay avoit esté enterrez, et lors
 134. ils quirent tant qu'ils trouvent en tout trois pies en parfond, un os et
 135. plusieurs plumes qui sembloient estre de col de oiseau.

136. Item en mut de costé, ils trouverent un drapelet et dou fil blanc, et
 137. lours elle leur dist qu'ils avoient tout trouvé et que ce estoit li
 138. drapelets que l'abbez li avoit baillié, et que la poudre estoit gaste
 139. et choite a terre.

140. Item que depuis, en la presence dou comte de Flandres, elle congnt les
 141. choses dessusdites, et li demanda lidis Conte se il convenoit qu'il
 142. entrast en l'eaul par trois fois en un jour ou en trois, et elle li
 143. respondi qu'il convenoit qu'il fust par trois iours continues et
 144. ensuivant l'un apres l'autre.

145. Item il li fut demandé se elle oseroit raconter ces choses par devant
 146. ledit abbé, elle respondi qu'oil et que elles estoient véritables, et
 147. se il estoit present, elle li dissist plus et pis qu'elle ne faisoit.

148. Item que a hoster et despecier ledit empeschement, le dimanche avant la
 149. Magdelaine, en la maison de Lantilly, elle commença a appeller de
 150. nuit, en voillant, les deables dont li noms s'ensuivent: Bauconbeuf,
 151. Barraban et Bertion, et ne viendrent pas en personnes mais en figures,
 152. et qu'ils hostessient l'empeschement en la maniere que promis ly
 153. avoient.

154. Item qu'elle confessa qu'elle n'auoit pas dit la maniere de
 155. l'invocation en trois iours, et que ung clerks, que lon appelloit
 156. maistre Guy de Guipi, ly avoit apris.

157. Item que, les choses dessusdites, elle persevera iusques à la mort, et
 158. n'est pas chose semblable qu'elle eust ensist encuse son fils se il ne
 159. fust verité et sur le point de la mort, quand elle fu pressée dou feu,
 160. elle dist: Delivrez moi de par deables, et ensist morust.

161. Item lidits Guy Grimaus et abbez portoient les sceaus dou dit Comte et
 162. seelerent lettres que lidits Contes volist et confessoit que lidits
 163. abbez et Guys avoient puissance de engagier, donner, vendre et alier
 164. la conté de Nevers et la baronnie de Donzy, et, en ce faisant, ils
 165. commetroient parjure, mauvestié et deception audit Comte leur seigneur,
 166. a qui ils avoient [...].

167. Item lidits Comtes avoit son grand seel et contreseel, lequel portoit
 168. Guillaume de Flavigny, ne nuls autres seaulx ne cuidoit avoir lidits
 169. Comtes, lesquels seaulx fit bailler lidits Comtes a mons. Guillaume

170. d'Auxonne, son chancelier, mes quant lidits Contes fut pris à Cortray,
171. l'on trova es coffres que lidits abbez et Grimault avoient esté metre
172. et garder un autre grand seel et contreseel esdits coffres, dont ils
173. pouvoient seeler, et enseelerent moult de letres, a desschue doudit
174. Conte.
175. Item firent lidits abbez et Guys Grimaus, et pourchacerent que lidits
176. Contes se obligea par lettres et autrement, a personnes esuelles
177. lidits Contes nestoit mie tenus par argent, que lidits abbez et Guy en
178. avoient par ainciz acquits grace des gens, plus que par la grace et
179. profit doudit Conte, et lesquelles personnes a cui fust obligié lidits
180. Contes seront bien declarees.
181. Item, pour decevoir ledit Conte et par courir leurs malvais faits et
182. leur malvaie volanté, lidits abbez et Guys aloignerent les amis doudit
183. Comte et mirent ledit Comte si mau de ses amis charnels que nus plus
184. ne povet; c'est assavoir la mere doudit Comte, la soeur doudit Comte,
185. ses oncles, ses cousins, la Comtesse mesme, la reine Jeanne, la
186. comtesse d'Arthois et tous ceux de son parantage.
187. Item deffendoient lidits abbez et Guys a toutes les gens doudit Comte
188. que en nulle maniere ne laissassent venir laditte Comtesse par devers
189. ledit Comte et les menaçoient se ils faisoient auqune.
190. Item lidits abbez et Guy se ralièrent au commun de Bruges contre les
191. gentilshommes, les bourgeois et contre hommes dou pais, et firent et
192. pourchasserent malicieusement telle dissension entre eux que le menus
193. communs se esmeut de telle maniere que li gens bourgeois de la ville
194. s'en allerent et fuirent dou pays, et li gentilshommes furent tuit tuez
195. et occis pourquoy contre les mescheifs et escandres en Flandres depuis
196. l'an 23 tant contre le roy de France, comme contre ledit Comte, et
197. est [.....].
198. Item lidits abbez et Grimaus vendirent le propre heritage dou dit
199. Comte, et nestoit mie mestier ni nécessité en Flandres dont ils eurent
200. quatorze cent livres paris, qu'ils mirent par devers eux.
201. Item li dits abbé et Grimaus ont heu plus de cinquante mille livres et
202. ont tenu autant de dommaiche audit Conte, pour sceler lettres de vente
203. de la terre dou dit Conte qu'il eut vendue, donné plusieurs libertez et
204. franchises en Flandres audesseu dudit Conte et a son grand dommaiche.
205. Item une provande vaquoit a Courtray, que lidits Conte de son droit
206. povet et devoit donner, lidis abbé et Guys Grimaus pourchacerent par
207. trois cents florins que Grimaus en hats que lediz Conte la donna a ung
208. clerc qui enssit avoit marchandé a eux si comme dessus est dit sans ce
209. que ledits Conte se hust riens de celle malvесе marchandise.
210. Item lidits abbez avoit singes cinq ou six en sa chambre environ li,
211. et quand il alloit par le pais, il les faisoit porter aveques li et les
212. fit venir en sa maison de Dornecy, et disoit lors que ce estoient
213. deables prins. Et toutes ces choses et malvestiez que lidis abbes ha
214. faites et en quoy persevere, et tous les secrez doudit abbe est
215. consentant lidis Guy Grimaus.

216. Item lidits abbes, et Guys furent à Cortray et vindrent audit abbé
 217. bourgeois de la ville qui voloient mal a un clerc de laditte ville de
 218. Cortray, et marchanderent audit abbé, et a une grande somme d'argent
 219. que l'abbez et lidits Grimaus heurent por fere morir ledit clerc, et
 220. lidits abbes manda ledit clerc que il venist paller a li; :liqueulx
 221. clerks vint assez toost en l'hostel doudit abbé, et aussitoost comme
 222. lidit clerc fust entrez audit hostel de labbe, li valet de l'abbé qui
 223. gardoit la porte, ferma laditte porte, et tantoost li, aveques autres
 224. des gens doudit abbé, prirent ledit clerc et celi clerc tuerent,
 225. occirent, et detrancherent, vehant et sachant ledit abbé et Grimault
 226. qui ce faisoient fere par argent, si comme dessus est dit.
227. Item depuis un vallet fut pris en Flandre appele Joiregneu, fils a la
 228. Laitondiere, liquels estoit vallet audit Guy Grimaus, et l'avoit servi
 229. l'espace de trois ans et plus, liqueulx conut et confessa, et y
 230. persevera jusques a la mort, que lidits abbé et Grimaux l'avoient
 231. envoyé en Flandres pour regarder la voye et la maniere et espier quand
 232. il pourroit empoisonner le comte et comtesse de Flandres, et lidits
 233. abbé et Grimaus li devoient bailler les poisons et baillerent audit
 234. vallet douze florins de Florence pour ses depens, et apres ce qu'il
 235. avoit fait celi office, li dit Joiregneus se devoet retourner par
 236. devers ledit abbé et Grimault, et lidit abbé ly avoient promis ly fere
 237. riche homme a tousiours, comme ledit Joignereus connut publiquement a
 238. la mort par devant tous.
239. Item que de toutes les choses dessus dittes est voix et commune
 240. renommée en la conté de Flandres, en la conté de Nevers et en la
 241. baronnie de Donzy.
242. Item que de toutes les mauvestiez dessus dittes et dautres qui ne sont
 243. pas escrites, et de si grand quantité que nombre y fault, ont esté et
 244. sont lidits abbes et Grimaux convaincus, et ce sera trouvé par
 245. prestres, par clerks, par chevaliers, escuiers et bourgeois, et par
 246. instruments et tabellionages suffisamment faits sur ce publiquement et
 247. notoirement.

LE CONFLIT DE 1447 A 1453 ENTRE GAND ET PHILIPPE LE BON. PROPAGANDE ET HISTORIOGRAPHIE.

door

Michèle POPULER ¹

Le conflit qui de 1447 à 1453 opposa la ville de Gand au duc de Bourgogne Philippe le Bon constitue un des épisodes les plus marquants du processus de centralisation engagé par les ducs de la maison de Valois au détriment de l'autonomie des grandes villes flamandes depuis la fin du XIVe siècle. A l'issue d'un affrontement armé de près d'un an et demi, il déboucha en effet sur la soumission à l'Etat central de la seule de ces grandes villes qui ait encore joui de son indépendance.

Dès le moment où le conflit eut pris un tour ouvert et aussi longtemps que tous les alliés potentiels n'eurent pas clairement choisi leur camp, soit d'août 1449 à septembre 1452, l'un et l'autre adversaires se livrèrent à des opérations de propagande, diffusant une interprétation sciemment biaisée de la réalité dans le but d'influencer en leur faveur les tierces parties à même de peser sur le cours ultérieur des événements.

Pour pouvoir correctement étudier cette propagande, il est évidemment nécessaire de disposer d'une connaissance des faits dont elle se sert qui soit dégagée de l'influence qu'elle a pu exercer sur la documentation. La littérature historique ayant jusqu'à présent toujours traité le conflit de 1447-1453 dans une optique autre que celle de la persuasion politique ², il était concevable qu'elle ait sur certains points pu être abusée par des sources tendancieuses. La première partie de cet article consistera donc en un ré-examen des étapes successives du conflit. On privilégiera celles d'entre elles que les discours des deux parties en présence mirent particulièrement à contribution.

On s'attachera ensuite aux différents aspects des propagandes gantoises et ducales. Nombre de documents strictement contemporains du conflit - tels que lettres, comptes-rendus d'allocutions et comptes urbains - permettent

(1) Aspirante FNRS (NFWO).

(2) Il faut citer: V. FRIS, *La défaite de Gand et L'abaissement politique de la cité*, in: *Histoire de Gand*, Bruxelles, 1913, p. 125-137; R. VAUGHAN, *The Ghent war: 1449-1453*, in: *Philip the Good. The Apogee of Burgundy*, Londres, 1970, p. 303-333; W. BLOCKMANS, *Ontsporing van het overleg: de opstanden. f. Gent 1447-1453*, in: *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 40, nr. 90), Brussel, 1978, p. 353-363; M. BOONE, *De Gentse oorlog (1449-1453) en de vrede van Gavere: vorstelijke strategie en overwinning*, in: *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Verhandelingen van de koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 52, nr. 133), p. 226-235.

de préciser quelles furent leurs cibles, leurs voies de diffusion et les argumentations dont elles firent usage³. On peut à ce stade de l'enquête avancer une première conclusion quant à la profondeur de leurs impacts respectifs; ce qui revient à tenter une explication de l'échec de l'une et du succès de l'autre puisque la ville se retrouva finalement dans un isolement presque complet tandis que le duc voyait se rallier à sa cause le reste de ses états.

Les récits que nous ont laissés les contemporains de la "guerre de Gand" viennent utilement compléter sinon corriger cette première conclusion. Oeuvres de représentants des milieux sociaux et géographiques les plus variés, ils fournissent en effet un témoignage de la manière dont les propagandes des deux protagonistes du conflit furent effectivement perçues par les populations. L'importance de leur apport leur vaut d'occuper une place prépondérante dans la présente étude.

Un ré-examen des faits

L'autonomie et la puissance du premier Membre de Flandre reposaient essentiellement sur certaines de ses coutumes, dont celle relative à la procédure régissant le renouvellement de ses dirigeants. Organisé chaque année, aux environs de la mi-août, celui-ci suivait en effet bien moins les prescriptions du privilège royal accordé en 1301 que les usages qui s'y étaient surimposés dans le courant de la seconde moitié du XIVe siècle et réduisaient à presque rien le droit de regard du prince territorial sur la composition du magistrat urbain: au lieu d'être choisis par un collège de huit électeurs représentant équitablement le comte et les échevins sortants, les nouveaux échevins étaient en pratique majoritairement désignés par le grand-doyen des tisserands et celui des "petits métiers"⁴. Ces derniers étaient élus par les assemblées des métiers pour une durée de deux ans, l'un à Pâques et l'autre à la mi-août⁵.

Cet état de chose ne fut pas contesté avant 1435⁶. Les ducs avaient été jusque là trop absorbés par la Guerre de Cent Ans ou par l'acquisition - rarement pacifique - de nouveaux territoires pour se préoccuper des libertés que pouvaient indûment s'arroger les Gantois. Philippe le Bon les toléra

(3) Partie intégrante de la démonstration dans laquelle s'insère nécessairement l'étude des chroniqueurs du conflit de 1447-1453 entreprise ici, ces trois points seront dans les pages qui suivent réduits à l'essentiel. Développés de façon détaillée, ils pourraient en effet faire l'objet d'un article à part entière.

(4) Cette question a été étudiée à fond par: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 33-48. Il faut noter que les commissaires délégués par le prince pour superviser l'élection étaient systématiquement gratifiés d'un don par les autorités de la ville (M. BOONE, *Dons et pots de vins, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne*, in: *Revue du Nord*, t. 70, 1988, p. 485). Ce fait n'est peut-être pas étranger à la facilité avec laquelle ils se plièrent à la coutume qui leur retirait presque tout pouvoir. A. DERVILLE a émis une semblable hypothèse pour le cas de Lille (*Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage. Essai sur les mécanismes de décision dans l'état bourguignon*, in: *Revue du Nord*, t. 56, 1974, p. 343 et n. 8).

(5) M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 45-46.

(6) *Ibidem*, p. 224-226.

par la suite une dizaine d'années encore, donnant provisoirement la préférence à une politique, plus souple, de contrôle informel des autorités de la ville ⁷.

Dans cette perspective, la personne des deux grands-doyens revêtait évidemment aux yeux du duc une importance décisive. Il n'est donc pas surprenant qu'il ait, en décembre 1446 ou dans les premiers jours de janvier 1447, convoqué devant lui un candidat au grand-décanat des métiers qu'il soupçonnait d'être hostile à sa politique, le grand-doyen des fripiers Daneel Sersanders, et lui ait fait comprendre qu'il souhaitait le voir renoncer à ses ambitions ⁸. C'est vraisemblablement à cette époque qu'il dut obtenir du même Sersanders ainsi que de ses partisans Lievin De Pottere et Lievin Sneevoet, respectivement doyen des fourreurs et des épiciers⁹, tous trois membres jugés influents du grand conseil de la cité, la promesse de soutenir auprès de cette assemblée son projet d'introduire en Flandre une taxe sur le sel similaire à la gabelle française ¹⁰.

Le grand conseil gantois, généralement désigné sous le nom de "Collace", réunissait les représentants des petits métiers, ceux de la draperie et

(7) W. BLOCKMANS (*Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw*, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (HMGOG)*, t. 41, 1987, p. 87) a montré qu'à partir de 1436, Philippe le Bon parvint à placer à la tête de l'administration gantoise bon nombre de partisans de sa politique. Significativement, ce sont "de ghene die 't regement van der ... stede ghehad hebben binnen XV oft XVI jaren herwaerts" que les Gantois chargèrent de tous les torts lorsqu'en janvier et février 1452, ils s'efforcèrent de justifier aux yeux de leur prince la conduite de la ville à présent jugée rebelle par celui-ci (cf. les instructions données le 10 janvier 1452 aux Membres de Flandre et la lettre adressée à la duchesse Isabelle de Portugal, ainsi sans doute qu'à son époux, le 5 février suivant. Ces deux documents sont reproduits dans: *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, éd. V. FRIS, t. 1, Gand, 1901, respectivement p. 253-261 - voir plus particulièrement les p. 253-256 - et p. 284-297).

(8) Cf. n. 15.

(9) V. FRIS (éd.), *Dagboek...*, t. 1, *Alphabetische Naamlijst*, p. 373 et 376.

(10) V. FRIS affirmait en 1903 (*Een strijd om het dekenschap te Gent in 1447*, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, t. 11, p. 87) que Philippe le Bon avait acheté les voix d'une majorité de doyens des "petits métiers" - dont Daneel Sersanders - et de jurés de la draperie. Dans son *Histoire de Gand*, parue dix ans plus tard (Bruxelles, 1913, p. 125), il ne faisait plus mention que de "quelques doyens des métiers". Les auteurs ultérieurs ont tous opté pour cette seconde - et plus prudente - version, quoiqu'ils se réfèrent toujours à l'article de 1903 (R. VAUGHAN, *Philip the Good...*, p. 307; W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 354; M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 225). Celui-ci étant, de même que l'*Histoire de Gand*, dépourvu de tout appareil critique, il a paru nécessaire de vérifier cette donnée. Il semblerait que, parmi la documentation relative au conflit de 1447-1453, seuls deux textes s'y rapportent: un mandement ducal du 4 juin 1451 et le compte-rendu d'un communiqué de Philippe le Bon transmis à la Collace, le 30 juillet 1451, par l'intermédiaire de députés de la ville. L'un et l'autre reproduits par l'auteur du *Dagboek* (t. 1, p. 105-112, 114-125, plus particulièrement p. 109-110 et 116), ils représentent vraisemblablement la source à laquelle V. FRIS a puisé son information. A les en croire, le duc se serait cependant contenté des promesses - bien sûr rétribuées ("... up welke eeden ende ghefloften ons alsoe ghedaen, wy de neerendstichede ende vervolghen daeromme daden doen..."), mandement ducal, éd. citée, p. 110) - de Sersanders, De Pottere et Sneevoet. En l'absence d'autres indications - les comptes de la Recette générale des finances pour les années 1446 et 1447 (anc. st.) ne font mention d'aucune largesse en faveur de membres de l'assemblée gantoise (ADN, B.1991, poste "Dons et recompensations", fos 161-200; B.1994, même poste, fos 146-177) -, il faut donc s'en tenir à ceci.

les membres de la bourgeoisie n'appartenant pas à ces deux catégories ou "poorterie". Il avait le droit de refuser au prince la levée d'un nouvel impôt. Chacun des trois groupes - ou plus précisément: "membres"¹¹ - y représentés détenait une seule voix; les décisions étaient prises à la majorité simple¹². Le membre de la poorterie étant traditionnellement plutôt favorable au pouvoir central¹³, il suffisait à ce dernier de s'assurer le consentement d'un autre membre - celui des petits métiers, par exemple - pour voir sa proposition presque à coup sûr entérinée.

Lorsqu'en janvier 1447, Philippe le Bon prit la peine de demander lui-même à la Collace de bien vouloir lui accorder la levée d'une taxe sur le sel, il était donc pratiquement certain d'obtenir une réponse positive. L'assemblée lui opposa cependant un refus catégorique¹⁴. Immédiatement ensuite, il convoqua à nouveau le doyen des fripiers, lequel s'était donc bien mal acquitté de sa mission et avait de surcroît poursuivi sa campagne en vue des prochaines élections, et lui enjoignit, expressément cette fois, de renoncer à briguer les fonctions de grand-doyen; en contrepartie, "hij hem naer sijnen staet wel voorsien soude van anderen staete ende officien"¹⁵.

(11) Sur cette division de la population gantoise en trois membres et son importance pour la stabilité interne de la ville, cf. e.a.: W. PREVENIER et M. BOONE, *Le rêve d'un Etat urbain*, in J. DECAVELE (dir.), *Gand. Apologie d'une ville rebelle*, Anvers, 1989, p. 81-82.

(12) L'origine et le fonctionnement de la Collace gantoise sont décrits dans: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 28-33. Le droit de refuser un impôt au prince que détenait cette assemblée reposait sur un acte accordé par Louis de Nevers en 1325 et confirmé par Philippe le Bon en 1433 (éd. dans: A.E. GHELDOLF, *Coutume de la ville de Gand*, t. 1, Bruxelles, 1868 (Recueil des Anciennes Coutumes de la Belgique), p. 512 et 613-614).

(13) H. VAN WERVEKE, *Gand. Esquisse d'histoire sociale*, Bruxelles, 1946, p. 52 et 60.

(14) V. FRIS a d'abord assigné à cet incident la date des 10 et 11 janvier 1447 (*Een strijd...*, p. 87) et ensuite celle du 12 janvier (*Histoire de Gand*, p. 125). L'une et l'autre sont fatalement erronées car le duc se trouvait alors soit à Maldegheem, soit à Bruges (H. VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467), et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Bruxelles, 1940 (Commission Royale d'Histoire, in 4°), p. 246); Le *Dagboek* - l'unique source connue qui ait trait à cet épisode - donne pour seule précision chronologique "anno XIIIc XLVI [anc. st.]" (t. 1, p. 57), ce qui correspond à la fourchette 17 avril 1446 - 8 avril 1447. Philippe le Bon n'effectua que trois séjours à Gand durant cette période: du 27 au 29 juin/4 juillet 1446, du 11 décembre au 5 janvier 1447 et du 17 au 20 de ce dernier mois (H. VANDER LINDEN, *Itinéraires...*, p. 240-247). Si l'on accepte l'indication, somme toute fort plausible, selon laquelle il aurait ensuite quitté la ville pour un assez long laps de temps (*Dagboek...*, t. 1, p. 68: "... de begheerte van den prince was... onseyt, daer omme dat den hertoghe gram was ende track uuter stede ende bleffer langher huute". Voir plus loin, n. 32 et 34, sur la durée de cette absence du duc), on arrive à la conclusion que la séance de la Collace où fut débattue la question de la gabelle dut avoir lieu soit entre les 27 juin et 4 juillet 1446, soit entre les 17 et 20 janvier 1447, la deuxième possibilité paraissant de loin la plus plausible: il est en effet peu vraisemblable qu'un an se soit écoulé entre le moment où le duc tenta d'obtenir l'accord de l'assemblée gantoise et celui où il réunit les Membres de Flandre (cf. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 252). Les comptes de la ville de Gand, et notamment le poste "Presenten ende ghiften", ne comportent malheureusement pas de notations permettant de corroborer cette déduction (SAG, série 400, n° 16 (mi-août 1446 - mi-août 1447), f° 307 r° ss).

(15) Les deux entrevues au cours desquelles le duc essaya de convaincre Sersanders de renoncer au grand-décanat sont rapportées par V. FRIS (*Een strijd...*, p. 85-87), qui ne précise pas la date de la première et place la seconde à la fin de décembre 1446. L'historien gantois s'est ici à l'évidence inspiré d'un passage de la *Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aantekenaars der XVIe en XVIIe eeuw* (éd. F. DE POTTER, Gand, 1885, p. 7-34 et plus particulièrement, p. 15-20) qui reprend la réponse faite par le duc, le 31 août 1449, aux

Loin d'être intimidé, Daneel Sersanders mit au contraire tout en oeuvre pour garantir son triomphe et, le 15 août 1447, obtint effectivement la charge tant convoitée¹⁶. Le projet de gabelle avait entretemps été soumis aux Membres de Flandre, quoique son rejet par la Collace ne lui laissât plus guère de chance d'être accepté par cette assemblée, où l'opinion des Gantois prévalait généralement¹⁷. Ce serait d'ailleurs parce que ces derniers avaient fini par refuser purement et simplement d'encore participer aux délibérations que la négociation du nouvel impôt fut abandonnée à la

députés envoyés par la ville au lendemain de l'annulation de l'élection scabinale; il en cite en effet de nombreux passages. Selon ce document, qui ne donne aucune indication chronologique précise, Philippe le Bon se serait tout d'abord borné à convoquer Sersanders et le grand-doyen des métiers alors en fonction, Pieter Hueribloc, pour leur signifier que le prochain grand-doyen devrait être "eenen notabelen man van den lede van de neeringhe", excluant ainsi à mots couverts la candidature du doyen des fripiers qui, avant de s'être acheté la franchise de ce métier, appartenait, de par sa famille, au membre de la pooterie. Outre le duc, Hueribloc et Sersanders, la seconde entrevue aurait également réuni De Potere, Sneevoet, trois partisans du grand-doyen et les plus hauts officiers du gouvernement - le chancelier et le président du Grand Conseil - de même que les principaux représentants du prince en Flandre - le souverain bailli et le président de la "Camere van den Raede". Ce dernier, prenant la parole au nom de Philippe le Bon, y aurait non seulement fait savoir "dat hij niet en wilde... dat hij, Daneel [Sersanders], hueverdeken ghemaect worde te halve ougste naestcommende", mais aurait également enjoint aux Gantois présents de s'accorder sur les noms de "drije ofte vier notabel persoonen van den lede van de neeringhe" et de les communiquer au duc "wel te tijd voor half ougste... omme te dier waerf ende sonder vermindertede van de costumien ende rechten van den zelven lede bij mijnen gheduchten heere den eenen daer uuyt ghecosen te sijne". L'acte ducal qui fut dressé à l'issue de cette confrontation a en fait été conservé. Il correspond en tous points aux données fournies par le discours du 31 août 1449 et est très précisément daté du "venredi vintiesme jour de janvier mil quatre cens quarante six [anc. st.]" (ADN, B. 1284/15836). La première entrevue ayant eu lieu à Gand "zekere tijt" avant la seconde (*Chronijcke...*, p. 17), il faut très vraisemblablement la situer entre le 11 décembre 1446 et le 5 janvier 1447, dates limites de l'unique séjour que le duc ait fait dans cette ville après la mi-août 1446 - le discours du 31 août 1449 précise que Hueribloc avait déjà entamée la seconde année de son mandat lorsque le duc convoqua Sersanders pour la première fois (*Ibidem*, p. 16) - et avant les 17-20 janvier 1447 (cf. ci-dessus, n. 14). Philippe le Bon tenta donc une première fois d'exercer un contrôle sur les futures élections au grand-décanat des métiers avant la séance de la Collace et s'y essaya une seconde fois après celle-ci. C'est erronément, et vraisemblablement sur base d'une mauvaise lecture de l'article de V. FRIS, que R. VAUGHAN (*Philip the Good...*, p. 310) présente l'intervention ducale comme une conséquence du refus de la taxe sur le sel par l'assemblée gantoise. Négligeant la première entrevue, W. BLOCKMANS (*De volksvertegenwoordiging...*, p. 354-355 et n. 257) défend lui-aussi cette interprétation. M. BOONE (*Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 225) ne se hasarde pas à préciser la succession des événements et, quoiqu'il se réfère à l'article de V. FRIS, situe en 1447 les manœuvres par lesquelles Philippe le Bon espérait écarter Sersanders des fonctions de grand-doyen.

(16) Selon le discours du 31 août 1449, Sersanders aurait, dès avant l'entrevue du 20 janvier 1447, promis de nombreux petits doyens de leur accorder "officien ende diensten van de stede" s'il était élu (*Chronijcke...*, p. 17-18). Ceci se trouve confirmé par l'acte ducal du 20 janvier 1447. Philippe le Bon y déclare en effet "nulles et de nulle valeur", les "grandes aliances et confederacions" que Sersanders et ses partisans, ainsi d'ailleurs que ceux du grand-doyen alors en fonction, avaient "fait[es], promis[es] et juré[es]... les ungs contre les autres ... pour... parvenir à leurs pretencions" (ADN, B. 1248/15836); ce qui implique bien que ces "aliances" aient réellement existé. Juste avant la mi-août, le doyen des fripiers aurait encore réuni la majorité des petits doyens et les aurait tenus enfermés jusqu'à la dernière minute, "omdat se niemant adverteren en souden contrarie van hem" (*Chronijcke...*, p. 20).

(17) W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 252.

fin d'août 1447, sans que le pouvoir central ait atteint ses objectifs¹⁸. On se doute cependant que Bruges, Ypres et le Franc n'avaient pas non plus envisagé avec plaisir de renoncer à leur principal moyen de pression sur le duc en lui accordant la perception d'une taxe "qui ne prendrait jamais fin"¹⁹.

En août 1449, il devint clair que la tolérance jusqu'alors manifestée par le pouvoir central à l'égard des coutumes gantoises avait désormais fait son temps. Contestant la validité de l'élection scabinale qui venait d'avoir lieu, Philippe le Bon exigea l'organisation d'élections anticipées qui se dérouleraient suivant une procédure présentée comme exceptionnelle, en fait conforme aux stipulations du privilège de 1301²⁰. Le magistrat ainsi élu, nécessairement bien plus favorable au pouvoir central que celui dont Sersanders avait en grande partie déterminé la composition, aurait dû entériner la suppression des coutumes portant préjudice au pouvoir ducal. Il n'en fit pourtant rien, n'ayant osé s'y résoudre sans l'accord d'une Collace bien sûr hostile à cette mesure²¹. Le statut quo par lequel se soldait l'opération n'était cependant qu'apparent: avant d'être bannis de Flandre par le duc en août 1451, Daneel Sersanders et ses amis eurent le temps de sensibiliser particulièrement la population au respect de ce qu'elle pouvait considérer comme ses droits²², de sorte que la moindre atteinte à ceux-ci suffirait bientôt à la mobiliser, avec une ampleur dépassant d'ailleurs de loin les besoins de la fraction oppositionnelle de la classe politique²³.

Au mois d'octobre 1451, le duc commit un abus de pouvoir flagrant en interdisant aux échevins de Gand de statuer sur le sort de certains de ses

(18) Le compte du Franc relatif à la séance de l'assemblée des Membres qui se tint à Bruges le 29 août 1447, précise que les députés y furent envoyés "omme te communicateerne up myns gheduchts heeren verzouc angaende den zoute ende was doe niet ghedaen mids dat die van Ghend niet en camen" (AGR, Chambre des Comptes, compte n° 42558, f° 42 v° - 43 r°). La question de la taxe sur le sel ne fut par la suite plus jamais à l'ordre du jour des réunions de l'assemblée des Membres (W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 355).

(19) Selon les mots du chroniqueur Jacques DU CLERCQ (*Mémoires*, éd. J.A.C. BUCHON, Paris, 1838 (Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France, vol. 8), p. 40):

(20) On trouvera une première relation de l'élection de 1449 et de son annulation dans le discours ducal du 31 août déjà cité (*Chronijcke...*, p. 10-15); la remontrance que les députés de la ville adressèrent à leur prince au mois de novembre 1449 (*Dagboek...*, t. 1, p. 70-80) en offre une seconde, évidemment quelque peu divergente. La procédure suivie lors du renouvellement anticipé est détaillée dans un mandement de Philippe le Bon du 8 mars 1450, destiné aux commissaires qui le représentèrent à cette occasion (éd. dans: V. FRIS, *Oorkonden betreffende den opstand van Gent tegen Philips den Goede (1450-1453)*, in: HMGOG, t. 4, 1901-1902, p. 58-64).

(21) Cf. *Dagboek...*, t. 1, p. 85-99.

(22) Ce que l'on sait de la campagne de propagande alors menée par les opposants au pouvoir central repose entièrement sur le discours de Philippe le Bon du 31 août 1449 (*Chronijcke...*, p. 12) et le mandement du même du 4 juin 1451 (*Dagboek...*, t. 1, p. 106 et 108-110), sources évidemment suspectes de partialité. On peut cependant leur accorder foi sur ce point. L'argumentation qu'elles prêtent à Sersanders et ses partisans est en effet étroitement similaire à celle qui apparaîtra plus tard dans des documents d'origine gantoise; le sérieux avec lequel le duc s'employa à contrer cette campagne de propagande interdit par ailleurs de mettre en doute son existence.

(23) Ce processus est clairement décrit dans: W. BLOCKMANS, *Revolutionnaire Mechanismen in Vlaanderen van de 13de tot de 16de eeuw*, in: *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, t. 19, 1974, p. 134-135.

partisans, cependant justiciables du tribunal de la ville. En signe de protestation, les métiers décrétèrent aussitôt une grève générale. Le bailli, sans lequel les échevins ne pouvaient se réunir, se trouva pris en tenailles entre les exigences d'une population qui se faisait menaçante et les ordres de son prince. Il résolut de quitter la ville, décision grave puisqu'elle y paralysait l'exercice de la justice légale. Les armes à la main, les habitants obtinrent alors des grands doyens la condamnation à mort et l'exécution des partisans ducaux. Ils devaient plus tard remédier à l'absence du bailli par l'élection d'un justicier, lui-même ensuite remplacé par trois "hooftmannen" qui prirent le commandement de la cité, y instaurèrent un régime de terreur et en organisèrent la défense, édictant dans ce but des ordonnances qui pouvaient même s'adresser à l'ensemble de la châtellenie²⁴. Du moment où le bailli eut abandonné son poste, les éléments gantois modérés, représentés entre autres par les autorités traditionnelles de la ville, tentèrent d'apaiser le conflit par la voie des négociations notamment grâce à l'entremise des Membres et Etats de Flandre. A présent ouvertement décidé à maîtriser ses sujets par la force (mais ce projet ne remontait-il pas à l'échec de l'initiative prise en août 1449?)²⁵, Philippe le Bon leur opposa jusqu'au bout une politique dilatoire qui lui laissait toutes les apparences du bon droit: il attendit plus d'un mois pour leur annoncer qu'il ne renverrait pas son bailli tant qu'ils n'auraient pas déposé les armes; ensuite sollicité de délivrer des saufs-conduits aux députés de la ville qui viendraient le trouver, il laissa s'écouler trois semaines avant de répondre qu'il n'engagerait pas de pourparlers avant que les "hooftmannen" n'aient été démis de leurs fonctions²⁶. Inévitables, les hostilités éclatèrent le 7 avril 1452; elles se concluraient, à la fin du mois de juillet 1453, par l'écrasement des rebelles, réduits à la signature d'un traité qui mettait définitivement fin à leur autonomie.

Les auteurs sont unanimes à considérer comme point de départ du conflit le refus de la taxe sur le sel par la Collace en janvier 1447²⁷; les derniers en date précisant que l'échec alors essuyé par sa politique de contrôle informel de la ville aurait déterminé le duc à tout tenter pour recouvrer sur

(24) V. FRIS, *Histoire de Gand*, p. 127-129. Cette partie de son exposé se fonde essentiellement - sinon uniquement - sur le *Dagboek...*, t. 1, p. 128-305 et la *Kronijk van Vlaenderen van 580 tot 1467*, éd. P. BLOMMAERT et C.P. SERRURE, t. 2, Gand, 1840 (Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen), p. 118-128.

(25) Philippe le Bon prit dès le début du mois de décembre 1451 la décision de soumettre Gand à un blocus; l'intervention des Membres de Flandre en retarda seule l'exécution jusqu'au 15 mars suivant (W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 358-369 et ID., *Handelingen van de Leden en van de Staaten van Vlaenderen 1419-1467*, en cours de publication, (CRH, in 4°), n° 1149 D). Sur le déroulement général des négociations: ID., *De volksvertegenwoordiging...*, p. 358-360.

(26) *Dagboek...*, t. 1, p. 178-179 et 274-276; *Kronijk...*, t. 2, p. 116-117; W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 359.

(27) V. FRIS, *Histoire de Gand*, p. 125-126; H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, t. 2, Bruxelles, 1903, p. 336-337; R. VAUGHAN, *Philip the Good...*, p. 306-307; W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 353-355; M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 225.

celle-ci une autorité formellement bien établie²⁸. Dans la mesure où ce renversement effectif de la politique ducale a pu être provoqué par un événement précis, c'est cependant à l'élection de Daneel Sersanders à la charge de grand-doyen des métiers en août 1447 qu'il faudrait en attribuer la responsabilité.

En effet, si l'attitude de l'assemblée gantoise, et plus particulièrement de certains de ses membres, dut fort déplaire au duc, le fait même qu'il ait ensuite encore essayé d'influencer le choix du futur grand-doyen des métiers montre qu'elle ne l'avait pas déterminé à renoncer aux procédés employés jusqu'alors. Tout au plus l'aura-t-elle confirmé dans l'idée que le doyen des fripiers ne comptait pas parmi ses plus ardents partisans et ainsi disposé à d'autant moins s'accomoder de son accession au pouvoir. Celle-ci se trouve par ailleurs plus logiquement à l'origine de l'intervention ducale d'août 1449 que l'opposition manifestée par la Collace au début de l'année 1447. D'une part parce qu'en reprenant en main la nomination des échevins Philippe le Bon ne s'assurait nullement la docilité de l'assemblée des trois membres²⁹. D'autre part, parce qu'on voit mal pourquoi il aurait postposé son intervention jusqu'en 1449 si vraiment celle-ci répondait aux événements de janvier 1447: il aurait dans ce cas pu agir dès le mois d'août de la même année ou - on peut le supposer n'avoir pas voulu nuire aux négociations, pourtant déjà fort compromises, alors en cours avec les Membres de Flandre³⁰ - du moins en 1448; l'annulation de l'élection scabinale de 1449 constituait par contre la meilleure réaction à l'échec de la tentative d'intimidation de Daneel Sersanders: arrivé à la fin de son mandat de grand-doyen, celui-ci se voyait ainsi écarté de la place qu'il s'était, selon l'usage alors en vigueur, réservé parmi les nouveaux échevins. Puisque, comme la règle le prescrivait, deux nouvelles magistratures devaient s'être écoulées avant qu'il ne puisse à nouveau accéder à une semblable dignité³¹, il se retrouvait par conséquent exclu de la vie politique jusqu'en août 1451. Il serait alors toujours temps pour le duc de recourir à une solution plus drastique et de décréter le bannissement du trop remuant leader de l'opposition gantoise.

Il faut en outre signaler que, contrairement à ce qui a été écrit, le rejet du nouvel impôt par la Collace ne détermina aucunement Philippe le Bon

(28) W. BLOCKMANS, *Corruptie, patronage, makelardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, t. 11, 1985, p. 242-243; M. BOONE, *Dons et pots-de-vins...*, p. 486.

(29) En 1537 encore, alors que le renouvellement du magistrat était réglé par les dispositions de la paix de Cadzand (1492), qui reprenaient en fait presque exactement celles du privilège de 1301 (W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 75), la Collace n'hésita pas à refuser une aide importante à Charles Quint (J. DECAVELÉ et P. VAN PETEGHEM, *Gand "absolument" domptée*, in: J. DECAVELÉ (dir.), *Gand. Apologie...*, p. 108).

(30) Il ne semble cependant pas avoir nourri de telles considérations: il fit libérer des prisonniers du Franc et confisquer les biens d'un bourgeois de Gand précisément à l'époque où les Membres discutaient de la taxe sur le sel (W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging...*, p. 355 et n. 259).

(31) On ne pouvait par ailleurs redevenir grand-doyen des métiers qu'après six ans d'inter-ruption, voir: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 46.

à ne plus mettre les pieds à Gand ³²; avant d'y revenir lors de sa Joyeuse Entrée de 1458, par laquelle il signifierait solennellement son pardon à la ville ³³, il y séjourna encore, avec quelques courtes interruptions, du 27 mai au 17 juillet 1447 ³⁴. Enfin, ce n'est qu'en octobre ou novembre de la même année qu'il fit déplacer le siège du Conseil de Flandre de Gand à Termonde ³⁵, geste par lequel il avait déjà démontré son mécontentement à la ville ³⁶. On ne peut évidemment exclure que, tout comme son absence prolongée, cette dernière mesure n'ait pas seulement été inspirée au duc par l'accession au pouvoir de son principal opposant mais également par le rôle qu'avaient joué les Gantois dans l'échec des négociations entreprises avec les Membres de Flandre au sujet de la taxe sur le sel. La chronologie des événements ne permet en tous cas pas de trancher sur ce point.

La propagande

Durant les deux années consécutives à août 1449, les leaders de l'opposition gantoise propagèrent parmi les habitants de la ville leur interprétation des événements jusqu'alors survenus. Ils y accusaient Philippe le Bon d'avoir enfreint les coutumes relatives au renouvellement du magistrat et, se posant en victimes de leur dévouement à la cause commune, prétendaient être en but à la rancune du duc pour lui avoir refusé l'imposition de la taxe sur le sel ³⁷.

Lorsqu'après le départ du bailli la situation se fut soudainement détériorée, la ville s'efforça d'obtenir l'appui d'autres communautés urbaines.

Aussi longtemps que l'affrontement armé ne leur parut pas inéluctable (c-à-d jusqu'à l'annonce du blocus), les Gantois se tinrent à un discours prudent, qui ne risquait pas trop de compromettre les chances de solution pacifiques du conflit: les irrégularités commises étaient une conséquence directe de l'absence absolument injustifiée du bailli, mais la responsabilité

(32) V. FRIS, *Een strijd...*, p. 87, et *Histoire de Gand*, p. 113; l'auteur se base sur le passage du *Dagboek* cité ci-dessus (n. 14), qui semble effectivement sous-entendre que le duc quitta la ville pour n'y plus revenir avant la fin du conflit. Cette inexactitude procède vraisemblablement d'une relation a posteriori de l'événement. En fait d'informations relatives à la séance de la Collace de janvier 1447, le chroniqueur gantois se borne en effet à reproduire le discours qui y fut prononcé au nom et en la présence de Philippe le Bon par le souverain bailli de Flandre et à commenter en quelques mots l'issue de l'assemblée (*Dagboek...*, t. 1, p. 57-68). Il passe ensuite immédiatement aux incidents d'août 1449, qu'il évoque de manière nettement plus détaillée. On peut donc supposer qu'il ne prit pas la plume avant cette époque, d'autant plus que, comme il le précise lui-même, une copie du discours ducal avait été communiquée à chacun des trois membres de la Collace: il lui était donc loisible de retranscrire précisément ce texte à plus de deux ans et demi de distance.

(33) E. DHANENS, *De Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1458 en de plastische kunsten te Gent*, in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, t. 48, Brussel, 1987, p. 55.

(34) H. VANDER LINDEN, *Itinéraires...*, p. 250-251.

(35) J. BUNTINX (*Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, Bruxelles, 1964, p. 10) situe simplement ce déménagement en 1447. V. FRIS (*Histoire de Gand*, p. 125) le considère comme consécutif à l'élection de Sersanders. Les comptes du Conseil montrent que celui-ci était encore à Gand le 16 octobre 1447 et se trouvait déjà à Termonde le 24 novembre suivant (AGR, Chambre des Comptes, compte n° 21815, f° 5 v°).

(36) W. PREVENIER et M. BOONE, *Le rêve...*, p. 99.

(37) Cf. n. 22.

de celle-ci n'incombait pas tant au duc - "want elc wel beseft dat noyt zulk voorstel ne quam uit zynen edelen ghedochte" - qu'à deux de ses conseillers d'origine gantoise, Pieter Baudins et Jooris De Bul, auxquels s'étaient acouinés d'anciens membres du gouvernement de la cité soucieux de détourner l'attention de leurs malversations. Ils firent part de ce point de vue aux autorités des villes de leur châtellenie ainsi qu'à celles des Membres de Flandre et de la cité de Liège, leur demandant la plupart du temps de le relayer auprès de leurs administrés³⁸.

Les hostilités entamées, les Gantois estimèrent nécessaire de recourir à une argumentation plus percutante, proche de celle qu'avaient déjà développée Sersanders et ses partisans: rageant de s'être vu refuser l'impôt sur le sel par la ville, Philippe le Bon lui aurait tout d'abord marqué son ressentiment en refusant d'encore y paraître. Toujours sous l'influence de ses mauvais conseillers, il aurait ensuite résolu de s'en venger; il s'en prit donc à ses privilèges, priva ses habitants du représentant de sa justice et, sourd à leurs supplications, leur déclara finalement la guerre après les avoir rendu rebelles malgré eux. Ainsi les Gantois payaient-ils seuls le prix d'un refus qui profitait à la Flandre tout entière et même aux autres pays du duc; il était par conséquent bien légitime qu'ils prétendissent à un soutien de leur part. Les premiers qu'ils essayèrent de rallier à cette thèse furent les magistrats de Tournai, des Membres de Flandre et des villes de la châtellenie, à la fin du mois de mars 1452³⁹. Devant le peu de succès rencontré par cette entreprise⁴⁰, ils se tournèrent vers les dirigeants des villes hollandaises, mais ceux-ci ne leur réservèrent pas un meilleur accueil⁴¹. Déses-

(38) Voir entre autres: la lettre envoyée à Courtrai fin novembre-début décembre 1451 (résumé de sa teneur en tête de la lettre de Philippe le Bon à la même ville en date du 10 décembre 1451, éd. L.P. GACHARD, *Analectes historiques*. V, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 2ème série, t. 9, 1857, p. 106-108. Le poste "messagiers ende boden [venus de l'extérieur]" des comptes de Courtrai (AGR, Chambre des Comptes, compte n° 33197 (1451), fos. 26 v° - 27 r°) ne comporte presque pas d'indications chronologiques et ne permet pas de préciser la date de réception de la lettre des "rebelles". Le poste "boden die ghesonden ende van buten incommen zijn" des comptes de Gand (SAG, série 400, n° 17 (août 1451 - août 1452), fos 173 ss.) est quant à lui tout aussi imprécis: les messages reçus sont en général seuls datés et le fait qu'ils ne soient de loin pas toujours consignés dans l'ordre chronologique n'autorise pas vraiment à en déduire les dates des messages envoyés dont les mentions sont intercalées. Si le contenu très succinct des notations fournies par cette source ne laisse pas non plus conclure à l'envoi d'une lettre similaire à celle que reçut Courtrai aux autres villes de la châtellenie, elle présente néanmoins l'intérêt d'attester la fréquence avec laquelle Gand s'adressait à ces dernières); la lettre à Liège du 8 décembre (*Dagboek...*, t. 1, p. 188-192); les instructions communiquées aux députés de Bruges, d'Ypres et du Franc le 10 janvier 1452 (*Ibidem*, p. 252-261), la lettre à Termonde du 20 janvier (*Ibid.*, p. 266-268; indication de l'envoi d'une lettre similaire aux autres villes du quartier de Gand dans la lettre du comte de Saint-Pol aux autorités gantoises en date du 1er février, *Ibid.*, p. 279).

(39) Lettre du 24 mars 1452 à Termonde, Alost, Ninove, Grammont, Audenarde et Courtrai (*Ibid.* p. 305-308), lettre du 27 mars aux trois Membres de Flandre - *Ibid.* p. 319-321), lettre envoyée fin mars à Tournai (cf. la réponse de cette dernière en date du 28 mars - *Ibid.* p. 329-331).

(40) Des villes de Flandre, seule Ninove publia la lettre des Gantois et s'affirma prête à prendre leur parti (cf. les réponses, s'échelonnant entre le 25 et le 31 mars, des petites villes du quartier de Gand - *Ibid.*, p. 308-318 - ainsi que la réponse de Bruges du 28 mars, cette dernière rendant également compte de la position d'Ypres et du Franc - *Ibid.*, p. 321-324).

(41) Lettre envoyée à Dordrecht entre les 7 et 25 avril (*Ibid.*, t. 2, p. 101-104), lettre reçue par Leyde le 22 avril d'après les comptes de cette dernière ville, cf. A. JONGKEES, *Holland*

perant alors d'obtenir la collaboration d'aucun pouvoir local, ils résolurent à la fois de s'adresser directement à la population de l'autre plus grande ville du comté et d'en référer au roi de France lui-même. Dans les derniers jours de mai, ils vinrent mettre le camp devant Bruges et demandèrent à parler aux habitants. Les autorités de la cité ayant gardé les portes de la cité obstinément fermées, ils n'eurent d'autre ressource que de s'en retourner bredouilles⁴². Charles VII, quant à lui, saisit l'occasion de s'immiscer dans les affaires de son trop puissant rival et dépêcha ses ambassadeurs auprès des deux belligérants. Une trêve de six semaines fut conclue et on organisa à Lille un "Parlement" où les représentants de l'une et l'autre partie défendirent longuement leur cause devant les ambassadeurs royaux. Plus sensibles à l'or du duc qu'à tout autre argument, ceux-ci rendirent, le 4 septembre 1452, une sentence à ce point favorable à Philippe le Bon qu'elle put servir de modèle au traité par la suite imposé aux vaincus⁴³.

L'issue du "Parlement de Lille" ôtait aux Gantois leur dernier espoir de s'adjoindre un allié; le recours à la propagande devenait désormais de part et d'autre inutile.

Le duc ne pouvait évidemment rester indifférent à la propagande gantoise. Il y répondit sur le champ: s'il se mêlait d'un peu près du gouvernement de la cité, ce n'était pas pour se venger d'un impôt refusé, mais bien parce qu'il estimait de son devoir de ne pas tolérer plus longtemps l'usage de coutumes abusives qui portaient préjudice à ses droits et au bien-être général de ses sujets. D'abord défendue devant les députés des seuls Membres de Flandre⁴⁴, cette argumentation fut très vite également portée à la connaissance des représentants des petites villes et châtellenies ainsi que des deux autres Etats du comté⁴⁵. Les uns comme les autres reçurent vraisem-

en de Gentse oorlog van 1452-1452, in: *Handelingen van het zeventiende vlaamse filologencongres*, Louvain, 1947, p. 64 et n. 5 - cet article a été réimprimé dans E. VAN DE WERFF e.a., *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. JONGKEES*, Hilversum, 1990, p. 48-51). Les seules mentions que les comptes de Gand fassent de l'envoi de messagers en Hollande datent également du mois d'avril 1452 (SAG, série 400, n° 7, f° 184 r° - "Item ghegheven den XIXsten dach in Aprille eenen bode ghesonden met brieven in Hollant ende Zeelant..." - et f° 185 v° - "Item ghegheven Symoen Uutenhove, messagier, van dat hem gheleent was omme te treckene in Hollandt ende in anderen plaetsen met brieven... den XVsten dach in Aprille...").

(42) Cet épisode est relaté dans une lettre des autorités brugeoises au duc en date du 29 mai (insérée dans: G. CHASTELLAIN, *Chronique*, éd. H. KERVYN DE LETTENHOVE, *Oeuvres de Georges Chastellain*, t. 2, p. 283-287) et par l'auteur brugeois de l'*Excellente Cronike van Vlaenderen* (éd. W. VORSTERMAN, Anvers, 1531, f° CXVIII v°, col. 1-2). Les Gantois avaient au préalable adressé une lettre aux doyens des métiers de Bruges (datée du 26 mai, celle-ci se trouve également reproduite dans G. CHASTELLAIN, *Chronique*, t. 2, p. 281-283; une copie d'un des originaux est conservée aux ADN, B. 17673, dossier "Villes").

(43) On trouvera l'aperçu le plus complet de l'action des ambassadeurs français et l'édition de leur sentence dans: M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne et Gand en 1452*, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, t. 156, 1990, p. 1-54.

(44) Discours ducal prononcé à Bruges le 31 août 1449 (*Chronijcke...*, p. 24-29).

(45) Assemblée des États de Flandre à Malines, du 25 au 31 janvier 1450 (cf. W. BLOCKMANS, *Handelingen...*, n° 1082). L'allocution prononcée à cette occasion par le représentant du duc n'a pas été conservée, mais un passage du mandement ducal du 4 juin 1451 confirme

blement mission d'en informer les populations de leur ressort ⁴⁶. On n'oublia pas non plus de prévenir le roi de France ⁴⁷.

Fin 1451 - début 1452, Philippe le Bon jugea nécessaire de justifier le départ de son bailli auprès des villes de Flandre de même qu'aux yeux de son suzerain. Il affirma donc que les Gantois avaient voulu contraindre l'officier ducal à prononcer un verdict de culpabilité à l'encontre d'innocents. Qu'ils se soient ensuite refusés à déposer les armes et à démettre les "hooftmannen" de leurs fonctions - conditions fort légitimement mises au rétablissement de la justice dans la cité - témoignait bien sûr d'une volonté de rébellion manifeste ⁴⁸.

Le dernier jour de mars 1452, le duc rendit publique sa décision de réduire les rebelles par la force. Il ne manqua pas à cette occasion d'exposer longuement les motifs qui le poussaient à agir de la sorte. Il se défendait une nouvelle fois d'avoir jamais tenu rancune à la ville de son refus de la taxe sur le sel et rappelait comment il avait en vain essayé d'obtenir des Gantois qu'ils respectent leurs privilèges. Il reconnaissait à présent dans l'obstination dont ils avaient alors fait preuve la première manifestation de cet appétit de puissance démesuré auquel ils donneraient plus tard libre cours: ne s'étaient-ils pas en effet rangés à l'autorité de trois "hooftmans" qui insultaient journellement à sa "haulteur et seigneurie" et prétendaient lui usurper jusqu'à la souveraineté du comté de Flandre? Les Gantois se conduisant en "gens qui point ne reconnaissent Dieu en ciel ne de prince en terre", il était bien compréhensible que le bailli eût quitté la ville et tout-à-fait juste que le duc lève contre celle-ci son armée ⁴⁹. Cette démonstration fut reprise par les délégués de Philippe le Bon au "Parlement de Lille" ⁵⁰.

On peut le constater, le discours officiel prend tout autant de libertés avec la réalité que celui des rebelles et n'apparaît ni plus ni moins convaincant que ce dernier. Il semble donc que l'argumentation à laquelle recoururent les Gantois n'ait en rien été responsable de l'échec de leur propagande.

Pour assurer la publicité de leurs points de vue respectifs, et le duc et la ville s'en remirent fort souvent au bon vouloir des autorités locales, or

sans équivoque la similitude de son contenu avec celui du discours du 31 août 1449 (*Dagboek...*, t. 1, p. 105).

(46) C'est une certitude en ce qui concerne les députés des Membres (cf. *Chronijcke...*, p. 32).

(47) G. DU FRESNE DE BEAUCOURT, *Histoire de Charles VIII*, t. 5, Paris, 1880, p. 229-230. et M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat*, p. 8-9.

(48) Cf. entre autres: la lettre aux Membres de novembre 1451 (W. BLOCKMANS, *Handelingen...*, n° 1339), la lettre à Courtrai du 10 décembre (éd. L.P. GACHARD, *Analectes...*, V, p. 106-107), l'ambassade de Jean de de Bourgogne, comte d'Etampes et cousin de Philippe le Bon, auprès des Membres en décembre (W. BLOCKMANS, *Handelingen...*, nos 1147-1148), l'allocution du duc aux députés des Membres en janvier 1452 (résumé dans une lettre de ces députés aux Gantois en date du 29 janvier - *Dagboek...* t. 1, p. 274-276), le compte-rendu des propos tenus au roi par les ambassadeurs ducaux en décembre 1451 (éd. Dom U. PLANCHER et Dom MERLE, *Histoire... de Bourgogne*, t. 4, p. CCIII).

(49) Lettre de placard adressée "à tous prelatz et aultres gens d'église, nobles, chevaliers escuiers, officiers, loix, bourgeois et communaultez de bonnes villes et autres noz subgez quelzconques de noz pais, terres et seigneuries..." (éd. L.P. GACHARD, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, t. 2, Bruxelles, 1834, p. 96-111).

(50) AGR. Chartes de Flandre, 1ère série, n° 2223.

celles-ci étaient généralement bien contrôlées par le pouvoir central⁵¹. Que les échevins d'Alost, Termonde et Courtrai aient hésité à se joindre à l'ambassade des Etats de la châtellenie invitée à Gand en novembre 1451, ou ne s'y soient même pas risqués sans avoir auparavant obtenu l'autorisation de leur prince, donne déjà la mesure de ce contrôle⁵². Il n'est donc pas surprenant que la plupart des magistrats urbains se soient dérobés aux injonctions des Gantois relatives à la publication de leurs messages - quand ils ne transmirent pas tout simplement leurs lettres à Philippe le Bon ou à ses représentants - et se soient fait les agents de la seule propagande ducal⁵³. La vision gantoise des événements ne bénéficia par conséquent presque jamais de la caution des pouvoirs locaux⁵⁴ et ne dut compter que sur la rumeur pour se faire connaître⁵⁵. Il est probable qu'elle ait de surcroît fréquemment rencontré l'inconvénient d'avoir été précédée de sa réfuta-

(51) Cf. W. BLOCKMANS, *De volkesvertegenwoordiging...*, p. 75-79, et H.P.H. JANSEN, *Holland-Zeeland 1433-1482*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 4, 1980, Haarlem, p. 274 et 280-281.

(52) W. BLOCKMANS, *Handelingen...*, nos 1141 Ad, 1143 Ab et c.

(53) Le 8 décembre 1451, les autorités de Courtrai firent, par l'intermédiaire d'un certain Perchevael van Yseghem, parvenir au duc la lettre que les Gantois venaient de leur envoyer (cf. la lettre de Philippe le Bon à Courtrai du 10 décembre, éd. L.P. GACHARD, *Analectes... V*, p. 106, et AGR, Chambre des Comptes, compte n° 33197 (Courtrai 1451-1452), f°22 r°). Le 6 janvier 1452, les rebelles adressèrent au magistrat d'Alost "eenen zeere fellen brief, hoe dat hemlieden grotelic verwonderde, dat men t'Aelst niet uutgheroupen en hadde diverssche ordonanchen ende voorbode, die zij gheordineert ende t'Aelst ghesonden hadden" (AGR, Chambre des Comptes, compte n° 31445 (Alost 1451-1452), f° 56 r°). Le 10 janvier, les députés de Bruges, d'Ypres et du Franc s'affirmèrent décidés à ne pas communiquer à leur "commuun" les instructions que leur avaient remises les Gantois (cf. ci-dessous n. 58). Dans sa lettre du 1er février, le comte de Saint-Pol rapporte à ces derniers que le duc lui a "fait monstrier le copies" des lettres qu'ils avaient peu de temps auparavant envoyées aux "bonnes villes" de leur quartier; celles-ci les avaient donc transmises à leur prince (*Dagboek...*, t. 1, p. 279). Enfin, la ville de Leyde transmit au Conseil de Hollande la lettre reçue le 22 avril (A.G. JONGKEES, *Holland en de Gentse oorlog...*, p. 64). Cf. aussi ci-dessus n. 39.

Il semble par contre avéré que le magistrat de la ville de Liège ait accepté d'assurer la diffusion de la propagande gantoise. La *Chronique* d'Adrien d'Oudenbosch, moine de Saint-Lambert de Liège et contemporain du conflit, rapporte en effet: "mittebanturque multae missivae de Gandavo ad Leodium" (éd. C. DE BORMAN, Liège, 1902 (Société des Bibliophiles Liégeois), p. 36), ce qui permet de supposer que ces lettres ne furent pas tenues secrètes. Il paraît d'autre part vraisemblable que les autorités de Tournai ne se soient pas davantage dérobées à la publication des lettres des Gantois. De passage dans cette ville au mois de juin 1452, les ambassadeurs du roi de France purent en tout cas noter que "ceulx de ladite commune de Tournay [seraient] bien joyeux que ceulx de Gand puissent bien subjuguier Monsieur de Bourgogne pour faire comme eulx et y a grant entendement entre eulx..." (cf. la lettre qu'il envoyèrent à Charles VII le 22 juin, éd. Dom U. PLANCHER et Dom MERLE, *Histoire... de Bourgogne*, t. 4, p. CCV-CCVII). Liège et Tournai n'appartenaient pas aux possessions de Philippe le Bon, mais leurs évêques étaient tous deux étroitement liés au pouvoir bourguignon: Jean de Heinsberg avait en 1434 conclu avec le duc un traité d'assistance mutuelle (P. HARSIN, *Liège entre France et Bourgogne au XVème siècle*, in: *Liège et Bourgogne. Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968*, Liège, 1972, p. 215-216) et Jean Chevrot était président de son conseil. On peut par conséquent présumer qu'ils veillèrent à tempérer l'enthousiasme de leurs sujets pour la cause gantoise.

(54) Ce qui dut la désavantager: la sociologie a mis en évidence le rôle des "local opinion leaders" dans la diffusion d'informations sur une large échelle (I.L. JANIS, *Persuasion*, in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12, [New York], 1968, p. 55-56).

(55) Un compte du Franc de Bruges du mois de décembre 1451 fait allusion à l'existence d'une semblable rumeur: le comte d'Etampes aurait à l'époque été envoyé auprès des ma-

tion⁵⁶, le duc s'étant dès le départ préoccupé de donner à ses propos la plus large audience possible. L'explication des degrés de réussite fort différents des deux propagandes réside sans doute pour une grande part dans les modalités de leur diffusion.

Une autre explication veut que l'état d'esprit préalable des populations ait joué en faveur du pouvoir central. Abandonnée à son sort lors de sa révolte des années 1436-38, Bruges n'aurait pas été fâchée de voir sa vieille rivale à son tour écrasée et les petites villes et châtelainies se seraient réjouies de l'occasion d'échapper à la domination du premier Membre de Flandre. L'émergence d'un "sentiment national bourguignon" aurait plus généralement contribué à rallier au duc l'ensemble de ses pays⁵⁷. Certaines indications laissent cependant penser que les habitants de la Flandre elle-même, la plus ancienne des possessions bourguignonnes de "par-deçà", n'éprouvaient à l'égard de leur prince qu'un sentiment de fidélité relativement restreint. Les députés de Bruges, d'Ypres et du Franc auxquels les dirigeants gantois avaient en janvier 1452 demandé d'informer leur "commuun" d'une justification particulièrement circonstanciée de la ville, répondirent "dat...t en docht hemlieden gheenen oorbuer haerlieder commuun daer up te vergaerne, want zij duchten dat daer mede zoude moghen in roere"⁵⁸. Le chroniqueur brugeois de l'*Excellente Cronike* précise quant à lui que si les autorités de Bruges maintinrent les portes closes lorsque les Gantois vinrent camper devant la ville, c'était "want menich quaet mensche wasser in Brugge; hadden si huyt ghemoghen, sy souden metten Ghentenaers ghealigiert hebben"⁵⁹. L'ampleur des précautions prises par le duc montrent d'ailleurs que lui-même n'excluait pas la possibilité d'un ralliement au moins partiel de l'opinion publique à la cause de ses adversaires.

Que la conduite de Gand vis-à-vis des autres villes ait pu lui attirer certaines inimitiés et que celles-ci aient contribué à disposer favorablement les habitants du comté à l'égard de leur prince ne doit sans doute pas être mis en question. On peut d'autre part supposer que le prestige et la puissance effective dont jouissait Philippe le Bon ne furent pas non plus étrangers à l'isolement de la cité rebelle - il est toujours préférable d'épouser le parti du plus fort. Il paraît cependant excessif de voir dans l'unanimité avec laquelle ses pays apportèrent au duc leur soutien la manifestation d'un hypothétique sentiment d'appartenance à la "nation bourguignonne". En dernière analyse, il s'agirait avant tout du résultat d'un encadrement efficace de la population.

gistrats de Bruges et du Franc "omme die te visenterene ende te informeerne dat zij zouden blijven in de obediencie van mijnen gheduchten heere, nietjeghenstaende den lueghenen die man hem daghelix anbrotche" (W. BLOCKMANS, *Handelingen...*, n° 1147).

(56) Une opinion rencontre en effet moins facilement l'adhésion d'une population déjà prévenue en sa défaveur (I.L. JANIS, *Persuasion*, p. 58-59).

(57) M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen...*, p. 228.

(58) *Dagboek...*, p. 252.

(59) Ed. citée, Anvers, 1531, f° CXVIII v°, col. 1.

Les chroniques

Les chroniques de contemporains du conflit qui ont été éditées représentent un échantillon suffisamment vaste pour qu'on puisse se dispenser de recourir aux récits restés manuscrits.

On passera successivement en revue les écrits de représentants de bourgeoisies urbaines, de personnages liés à la cour de Bourgogne ou à celle de France et de membres de communautés monastiques⁶⁰.

Le *Dagboek van Gent*⁶¹, oeuvre pour la période qui nous intéresse d'un membre de l'administration gantoise⁶², constitue davantage un recueil de documents officiels qu'une véritable source narrative. Son auteur ne propose pas ouvertement d'explication de l'origine du conflit, mais ce n'est assurément pas sans intention qu'il inaugure sa compilation par la retranscription du discours que prononça le représentant du duc lors de la Collace de janvier 1447⁶³.

Le texte composite connu sous le titre de *Kronijk van Vlaenderen* comprend une relation fort détaillée de l'épisode qui nous intéresse. L'auteur en est resté anonyme, mais il est pratiquement certain qu'il était gantois. Il résidait en tous cas à Gand lors de la phase aigüe du conflit et dut prendre note plus ou moins au jour le jour des événements alors survenus⁶⁴. Son évocation des prémisses de l'affrontement, sommaire et chronologiquement floue⁶⁵, trahit par contre une rédaction a posteriori, vraisemblablement contemporaine des premiers troubles sérieux. C'est sans surprise que l'on retrouve ici l'argumentation défendue par les rebelles. Rendu "zeere verstoet ende gram" par le refus de la taxe sur le sel Philippe le Bon s'absenta de la ville et, à l'instigation de certains de ses conseillers, "wart voerstelende ende soeckende veele diversche vonden up die van Gendt", leur reprochant entre autres d'outrepasser leurs privilèges. Après avoir bien sûr catégoriquement réfuté cette accusation, le chroniqueur passe au récit des tumultes de fin 1451⁶⁶, mais, fort curieusement, ne les présente pas comme une conséquence de l'absence du bailli. Il ne mentionne d'ailleurs celle-ci que de manière tout-à-fait incidente⁶⁷, ce qui laisse penser qu'il n'était sans doute pas des plus acharnés opposants au pouvoir central.

(60) Les chroniques qui ne présentaient pas la moindre trace de l'une ou l'autre propagande ou dont l'auteur échappait à toute identification n'ont pas été prises en considération. Il s'agit des œuvres suivantes A. D'OUDEBOSCH, *Chronique*, éd. citée; J. DE DADIZEELE, *Mémoires*, éd. Société d'Emulation de Bruges, Bruges, 1850; *Le livre des trahisons de France envers la maison de Bourgogne*, éd. H. KERVYN DE LETTENHOVE, *Chroniques relatives à l'histoire de Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne (textes français)*, Bruxelles, 1873 (CRH, in 4°), p. 1-258.

(61) Ce "journal" ne fut pas dès le départ rédigé parallèlement aux événements: cf. ci-dessus, n. 32.

(62) V. FRIS, *Ontleding van drie vlaamsche kronijken*, in: *HMGOG*, t. 3, 1898, p. 162-163.

(63) *Dagboek...*, t. 1, p. 57-68.

(64) V. FRIS, *Onderzoek der bronnen van den opstand der Gentenaars tegen Philips den Goede (1449-1453)*, in: *HMGOG*, t. 8, 1900, p. 240-241.

(65) Elle tient en deux courtes pages. Les indications chronologiques s'y réduisent à: "in 't jaer M.CCC. ende L. oft daer omtrent", "Te deser tijdt", "In deser tijdt" (t. 2, p. 111-113).

(66) *Kronijk...*, p. 113 ss.

(67) *Ibid.*, p. 115: "Up den selven dach [= 16 novembre 1451], soe worden ter marct ghecoren IIII personen, omme daer uut te makene eenen rechtere in de steede van den bail-

Etroitement apparentée à la *Kronijk van Vlaenderen*, l'*Excellente Cronike van Vlaenderen* offre néanmoins une narration originale en ce qui concerne les années 1440-1467. L'identité de son auteur est également inconnue, mais il s'agit très probablement d'un bourgeois de Bruges⁶⁸. Selon lui, le duc fit un jour savoir aux Gantois qu'il ne mettrait plus les pieds dans leur ville s'ils ne renonçaient à s'opposer au nouvel impôt sur le sel. Ils comprirent alors "dat hem die prinche over den hals wilde ende al bi quaden rade" et, sans qu'ait été prise à leur encontre aucune autre mesure discriminatoire, choisirent de se révolter. Non dépourvu d'imagination, le chroniqueur affirme par ailleurs que Philippe le Bon avait décidé de lever la gabelle en Flandre pour punir les habitants du comté d'avoir, alors qu'il séjournait à l'étranger, tenu à son endroit des propos malveillants⁶⁹.

Autre oeuvre collective, la *Chronique dite des Pays-Bas, de France, d'Angleterre et de Tournai* inclut elle aussi un journal de la guerre de Gand, assurément dû à la plume d'un bourgeois de la cité épiscopale⁷⁰. Celui-ci rapporte l'échec qu'essuya le duc lorsqu'il voulut introduire en Flandre "aucune malletolte supz le sel" et assigne à cet incident le rôle de détonateur du conflit sans pour autant faire porter la responsabilité de celui-ci à l'un des adversaires plutôt qu'à l'autre: "Et ainsi grande indignation et mal-talent sourdi entre ledit Phillippe et ceulx dudit Flandres et espécialement entre lui et la commune de Gand"⁷¹. Il est possible que l'auteur ait opté pour cette position de relative neutralité parce-qu'il avait eu connaissance des versions contradictoires qui circulaient alors et ne s'était résolu à trancher en faveur d'aucune d'entre elles. La suite de son récit rappelle en tous cas tantôt le discours officiel⁷² et tantôt celui des rebelles⁷³.

Ce que l'on sait de la biographie de Jacques Du Clercq (1420 - après 1467), le dernier des chroniqueurs urbains envisagés ici, tient en peu de lignes. Fils d'un avocat et conseiller du duc de Bourgogne "en les châtellenies

Li"; p. 116: "s' Donresdags daer nar [= 18 novembre 1451], soe swoer Lievin Willemedts te sine rechter tot der comsten van eenen bailli, gesonden sijnde van den prinche".

(68) V. FRIS, *Ontleding...*, p. 148-152. Le plus ancien des manuscrits qui contiennent ce passage date de 1485-90; il y est suivi d'une chronique des règnes de Charles le Téméraire et Marie de Bourgogne due au rhétoricien brugeois A. DE ROOVERE, mort en 1482 (*Ibid.*, p. 139, 150-151). Celui-ci ayant sans doute conçu son oeuvre comme la continuation du passage relatif aux années 1440-1467, on peut supposer que ce dernier vit le jour au plus tard à la fin des années 1470.

(69) *Excellente Cronike...*, éd. citée, f° CXVIII r°, col. 2 - v°, col. 1.

(70) V. FRIS, *Onderzoek...*, p. 234-235. Pas plus que le *Dagboek* ou la *Kronijk*, la *Chronique des Pays-Bas* ne donne une relation des premières années du conflit qui puisse être considérée comme ayant été rédigée sur le champ: les notations chronologiques précises ne commencent qu'avec les incidents de fin 1451 (éd. J.-J. DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandiae*, t. 3, Bruxelles, 1856 (CRH, in 4°), p. 470 et 478).

(71) *Ibid.*, p. 470.

(72) *Ibid.*, p. 478: "...déposèrent ceulx de la ville de Gand les officiers qui estoient ordonnés en la dite ville de par leur seigneur et prince, et firent III capitaines... et avoient iceulx capitaines pouvoir de faire justice volluntaire [= arbitraire, F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tout ses dialectes, du IXe au XVe siècle*, t. 8, Paris, 1938, p. 297]..."

(73) *Ibid.*: "... II hommes estans en la court du duc Philippe, leur seigneur, le ung nommé Pierre Bavain et le aultre Pière de Vos [le chroniqueur a bien sûr déformé le nom de Pieter Baudins et confondu avec un autre celui de Jooris de Bul], lesquelz avoient esté cause de tout le discort qui estoit entre ledit duc et les communes de Flandres".

de Lille, Douai et Orchies", il détenait la seigneurie de Beauvoir en Artois mais semble avoir passé le plus clair de son temps à Arras, où il était propriétaire d'une maison ⁷⁴. Rédigées "en manière de passer le temps" ⁷⁵, ses *Mémoires* font en fait de fréquents emprunts à d'autres chroniques. Le compte-rendu qu'il donne du conflit de 1447-1453 serait pourtant entièrement de son cru ⁷⁶. On y retrouve à nouveau l'écho du principal argument des Gantois. Ceux-ci auraient refusé l'imposition de la taxe sur le sel parce-qu'elle était par trop contraire aux intérêts du comté et auraient ensuite eu l'impression d'avoir perdu les bonnes grâces de leur prince. Ils auraient alors décidé de se soustraire à son autorité et, après avoir exécuté ses officiers, auraient nommé à leur place trois "hoysguemans, quy vault autant à dire en françois: souverains hommes de la ville". En omettant de préciser si la disgrâce de la ville était ou non réelle, Du Clercq met certes en cause le bien-fondé de la révolte gantoise mais il laisse également plâner un doute sur la conduite du duc. Il déplore toutefois ouvertement que Gand soit tombée aux mains de "gents de moindre estat" ⁷⁷.

Bâtard d'un gros seigneur de la région lilloise, Jean de Wavrin (1394/1400-1472/1475) embrassa d'abord la carrière des armes. De retour à la vie civile en 1437, il s'établit à Lille mais n'en quitta pas pour autant le service du duc de Bourgogne, pour lequel il remplit dès lors diverses tâches administratives et missions diplomatiques. En 1453, il s'occupa d'obtenir de la ville où il résidait qu'elle fournisse des pièces d'artillerie aux troupes ducales; rien n'indique cependant qu'il ait été davantage mêlé à la répression de la révolte gantoise. Il finit conseiller et chambellan de Philippe le Bon ⁷⁸. Son *Recueil des croniques et anchiennes istories de la Grant Bretagne*, composé dans le but de suppléer à l'absence d'oeuvre d'ensemble dans l'historiographie insulaire ⁷⁹, englobe en fait l'histoire de France et de nos régions et comprend une relation de la guerre de Gand. Sans doute rédigée dans les années 1460 ⁸⁰, celle-ci s'inspire directement du passage

(74) Les données que l'on possède actuellement se limitent en fait à celles qu'il a bien voulu nous livrer dans son oeuvre. J.A.C. BUCHON en faisait l'inventaire en tête de son édition des *Mémoires (Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France)*, vol. 8, Paris, 1838, p. IX-X). La notice biographique la plus récente ne contient pas d'informations complémentaires qui soient étayées (J. DECOSTER, *Jacques Du Clercq*, in: M. PREVOST et R. D'AMAT (dir.), *Dictionnaire de biographie française*, vol. 11, Paris, 1967, col. 1266-1267).

(75) *Préface aux Mémoires*, éd. citée, p. 1, col. 2.

(76) J. STENGERS, *Sur trois chroniqueurs. Note sur les rapports entre la continuation anonyme de Monstrelet, les "Mémoires" de Jacques du Clercq et les "Chroniques d'Angleterre" de Jean de Wavrin*, in: *Annales de Bourgogne*, t. 18, 1946, p. 128-129. On ne sait à quelle époque Du Clercq s'attela à la rédaction de ses *Mémoires*, mais son récit de la guerre de Gand fut certainement rédigé avec un certain recul, sans quoi il n'aurait pas commis l'erreur de situer en 1451 les négociations ayant trait à la taxe sur le sel (éd. citée, p. 39-40).

(77) *Ibid.*, p. 39-40, 42.

(78) Un article récent d'A. NABER (*Jean de Wavrin, un bibliophile du quinzième siècle*, in: *Revue du Nord*, t. 69, 1987, p. 281-293) fait le point sur la biographie de ce chroniqueur.

(79) *Recueil...*, éd. W. HARDY, vol. 1, Londres, 1864 (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*), p. 2.

(80) La relation de la guerre de Gand est incluse dans le livre II du sixième volume du *Recueil...*, or Wavrin aurait achevé le cinquième volume en 1461 ou peu après et le livre IV du volume suivant en février 1469 (W. HARDY (éd.), *Recueil...*, p. XLIV-XLV, CLIV et CXCI).

correspondant des *Mémoires* de Du Clercq⁸¹. Il est difficilement concevable que Wavrin n'ait pas disposé de sources d'information propres quant aux causes du conflit. On peut donc supposer que s'il a repris l'explication donnée par son confrère d'Arras - en se retranchant derrière l'autorité de ce dernier il est vrai -⁸², c'est qu'elle n'était pas complètement étrangère à son opinion personnelle.

Olivier de la Marche (1422/1429 - 1502) naquit dans une famille de la petite noblesse bourguignonne et fut élevé à la cour des ducs. Il y restera toute son existence attaché. Conseiller de Charles le Téméraire dès l'avènement de celui-ci, il joua pour lui le rôle d'ambassadeur et l'accompagna dans la plupart de ses campagnes. Après le désastre de Nancy, il se mit à la disposition de ses successeurs, Marie de Bourgogne et son époux Maximilien d'Autriche. On le chargea de l'instruction du jeune Philippe le Beau⁸³. Ses *Mémoires*, qu'il avait commencé à composer vers 1467/73, avec l'intention de venir en aide à Chastellain, le chroniqueur officiel du régime⁸⁴, devinrent alors le principal instrument de sa pédagogie⁸⁵. Contrairement à Du Clercq, dont les *Mémoires* ne méritent guère de porter ce nom, la Marche ne relate que les événements auxquels il a lui-même pris part⁸⁶, la guerre de Gand figurant en bonne place parmi ceux-ci puisqu'il y trouva l'occasion de livrer ses premiers combats. Son récit s'ouvre lui aussi sur le rejet de la gabelle par les Gantois mais - trait nouveau - le présente comme une conséquence de l'extraordinaire puissance que la pros-

(81) Une mauvaise lecture patente de Du Clercq par Wavrin a permis à J. STENGERS (*Sur trois chroniqueurs...*, p. 129) d'affirmer que c'était bien le second qui avait copié le premier et non l'inverse. Il existe cependant une preuve plus convaincante de cette filiation. L'édition de W. HARDY se base sur un seul manuscrit, le 6748-6759 de l'ancien fonds français de la Bibliothèque Nationale, mais il existe d'autres exemplaires, plus ou moins complets, de l'œuvre de Wavrin (cf. W. HARDY (éd.), *Recueil...*, vol. 1, p. XVI et CLVIII-CLIX; J. STENGERS, *op. cit.*, p. 127, n. 1 et 3; le *Catalogue de la section des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Bruxelles*, qui fait mention d'un exemplaire dédié à Edouard IV et conservé au British Museum). L'un d'entre eux, le 6762 de l'anc. f. fr. de la B.N., connu sous le nom de "Continuation anonyme de Monstrelet" depuis son édition à la suite de la chronique de ce dernier aux XVIème et XVIIème siècles, explicite à deux reprises l'emprunt fait à Du Clercq, et ce, précisément à l'occasion du récit de la révolte gantoise (*Chronique d'Enguerran de Monstrelet, gentilhomme iadis demeurant à Cambrai...*, Paris, 1572, t. 2, vol. 3 - il s'agit de la première édition de la "Continuation anonyme"; cf. J. STENGERS, *op. cit.*, p. 123 - f° 34 v°: "Oudit an selon le chroniqueur d'Arras..."; et f° 40 v°: "En ce pas icy dit le Croniqueur d'Arras..."). J. STENGERS (*op. cit.*, p. 126-127) avait vu dans ces deux mentions des "références très claires aux Chroniques de Wavrin" et donc la preuve que la "Continuation anonyme" ne pouvait être de ce dernier. Ce point de vue est évidemment erroné puisque c'est Du Clercq et non Wavrin qui demeurait à Arras).

(82) Les passages qu'introduisent les allusions à Du Clercq citées en n. 81, sont en effet ceux qui décrivent les causes du conflit.

(83) Cf. H. STEIN, *Etude biographique, littéraire et bibliographique sur Olivier de la Marche*, Bruxelles, 1888 (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, série in 4°, vol. 49), p. 7-100; et H. BEAUNE et J. D'ARBAUMONT (éd.), *Mémoires d'Olivier de la Marche*, t. 4, Paris, 1889 (Société de l'Histoire de France), p. I-LXXXVIII.

(84) *Préface aux Mémoires*, éd. citée, t. 1, p. 184-185.

(85) Il y adjoignit alors une longue *Introduction* (*Ibid.*, p. 7-181).

(86) Il l'affirme à deux reprises dans sa *Préface* (*Ibid.*, p. 183-184 et 187) et, du moins en ce qui concerne la guerre de Gand, semble s'être effectivement conformé à ce principe (V. FRIS, *Onderzoek...*, p. 228).

périté due au gouvernement pacifique de Philippe le Bon leur aurait permis d'acquérir. Leur attitude apparaît par conséquent doublement condamnable: ils avaient assurément les moyens de payer cette taxe et c'est à celui auquel ils étaient redevables de leur opulence qu'ils la refusèrent. Il était donc bien normal que le duc ait éprouvé un certain ressentiment à leur égard; il ne l'aurait du reste pas exprimé autrement qu'en s'absentant de la ville. La rébellion des Gantois, qui "sous ombre de leurs privilèges, firent loy et établirent bourgmaistre et eschevins à la ville de Gand, sans y appeler le prince ou ses officiers" et créèrent ensuite un "houlman" auquel ils obéirent "comme si ce feust leur seigneur naturel"⁸⁷, ne bénéficia ainsi d'aucune circonstance atténuante et semble n'être due qu'à cet orgueil et ce mépris de l'autorité du prince qui les avait déjà fait s'opposer à la perception de la taxe sur le sel.

La relation du conflit de 1447-1453 que renferme le manuscrit n° 16881 de la Bibliothèque Royale de Bruxelles, fut édité au siècle passé sous le titre de *Livre III* de la *Chronique* de Georges Chastellain⁸⁸. Cette attribution est traditionnellement acceptée⁸⁹, mais la critique textuelle récente l'a rejetée⁹⁰. On ne peut par contre pas exclure qu'il s'agisse d'un fragment de la *Chronique* de Jean Lefèvre (1395/6-1468), seigneur de Saint-Remy et roi d'armes de la Toison d'Or depuis la création de l'ordre⁹¹. Quoi qu'il en soit, on se trouve presque à coup sûr en présence de l'oeuvre d'un personnage étroitement lié au pouvoir ducal⁹² et personnellement impliqué dans la répression de la révolte⁹³. Il considère que les "grant orgueil et

(87) *Mémoires*, éd. citée, t. 2, p. 211-213 et 228.

(88) Ed. H. KERVYN DE LETTENHOVE, *Oeuvres de Georges Chastellain*, t. 2, Bruxelles, 1863, p. 221-390.

(89) Cf. notamment: V. FRIS, *Onderzoek...*, p. 215-220; L. HOMMEL, *Chastellain*, coll. Notre Passé, Bruxelles, [1945], p. 75; R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 305; M. BOONE, *Genet en de Bourgondische hertogen...*, p. 231.

(90) J.-C. DELCLOS, *Le témoignage de Georges Chastellain, historiographe de Philippe le Bon et Charles de Téméraire*, Genève, 1980 (Publications romanes et françaises, CLV), p. IX. Dans l'*Introduction* au tome VIII de son édition des *Oeuvres de Georges Chastellain*, (Bruxelles, 1866, p. VI-XIV), H. KERVYN DE LETTENHOVE lui-même avait déjà mis en cause cette attribution, tant il est vrai que les preuves sur lesquelles elle repose sont peu solides (cf. B. RENARD, *Quelques observations à propos de quatorze chapitres inédits de Georges Chastellain*, in: *Trésor national. Recueil historique, littéraire, scientifique, artistique, commercial et industriel*, t. 1, Bruxelles, 1842, p. 91-99).

(91) Cette hypothèse a été avancée par H. KERVYN DE LETTENHOVE (*Ibidem*). Sur Jean Lefèvre, voir F. MORAND (éd.), *Chronique de Jean Lefèvre, seigneur de Saint-Remy*, vol. 2, Paris, 1881, p. IX-LXIII. Les manuscrits connus de la *Chronique*, qui datent tous du XVIème siècle, s'arrêtent en 1435/6 (*Ibid.*, vol. 1, p. I-VIII et vol. 2, p. I-IV et XLVII). Or Lefèvre annonçait dans son *Introduction* qu'il poursuivrait son récit jusqu'en 1460 (*Chronique*, éd. citée, vol. 1, p. 7). Comme son *Prologue* paraît avoir été rédigé après l'achèvement de l'oeuvre (*Ibid.*, p. 2 et 4), on peut supposer qu'il avait bien atteint l'objectif fixé au départ. Il n'est donc pas impossible que le texte du ms. 16881 appartienne à la partie perdue de la *Chronique* du roi d'armes de la Toison d'Or. Voir également: M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat...*, p. 5, note 11 de l'introduction.

(92) Outre le fait que le point de vue à partir duquel il relate les péripéties de l'affrontement soit à l'évidence celui d'un membre de l'aristocratie bourguignonne, on peut noter qu'il reproduit textuellement la lettre des autorités brugeoises au duc du 29 mai 1452 et la cédule présentée à ce dernier par les marchands étrangers de Bruges le 4 juin suivant, deux documents qui ne durent assurément pas circuler entre toutes les mains (*Chronique*, éd. citée, t. 2, p. 334-340, 378-381).

(93) Le chroniqueur ne dit jamais explicitement avoir été témoin des faits qu'il rapporte, mais il emploie à plusieurs reprises des formules qui semblent indiquer qu'il l'aurait pourtant

présomption" des Gantois les conduisirent à se rebeller contre le duc simplement parce que celui-ci leur avait adressé "aucunes demandes" non autrement spécifiées et ne fait nulle mention d'un sentiment d'irritation qu'aurait alors éprouvé Philippe le Bon, ni, a fortiori, de mesures de rétorsion par lesquelles cette irritation se serait traduite⁹⁴. L'écho du discours gantois devient ici à peine perceptible, mais l'argumentation officielle n'en est pas pour autant réellement évoquée.

D'origine henuyère, Mathieu d'Escouchy (ca. 1420 - ca. 1482) passa vingt années de sa vie - de 1446 à 1465 - à Péronne, l'une de ces villes de la Somme que Charles VII avait cédées à Philippe le Bon en 1435, tout en y conservant un droit de regard sur l'exercice de la justice. Il aurait fort bien connu le comte d'Etampes, cousin du duc et son lieutenant pour les territoires nouvellement acquis. Il était d'autre part lié à la couronne de France: il fut prévôt de Péronne de 1450 à 1453 et, lorsqu'il eut quitté cette ville, poursuivit en d'autres lieux sa carrière d'officier de la justice royale⁹⁵. Sa *Chronique*, rédigée entre 1453 et 1465⁹⁶, se conclut d'ailleurs par la mort du souverain français. Les péripéties de la révolte gantoise y sont longuement retracées. C'est paradoxalement le moins "bourguignon" des chroniqueurs généralement désignés par cette épithète qui reproduit la version officielle des événements avec le plus de fidélité. Mathieu d'Escouchy fait en effet remonter l'origine du conflit aux abus perpétrés de longue date par les Gantois à l'encontre de leurs privilèges. Il relate ensuite comment Philippe le Bon se serait en vain efforcé de remédier à cette situation, préjudiciable à ses intérêts autant qu'à ceux du reste de la Flandre, et comment les "hosmans" finirent par prendre le pouvoir à Gand, contraignant les officiers ducaux à quitter la ville. Enfin, il détaille les exactions que commirent les *hoofmannen* et ne manque pas de signaler qu'ils auraient été jusqu'à prendre le titre de "seigneurs de Gand"⁹⁷. Il est clair que le prévôt de Péronne dut avoir connaissance de la lettre de placard publiée par le duc le 31 mars 1452⁹⁸.

bien été (cf. *Ibid.*, p. 244-245, 303-305 et 326: "il sembloit à le veoir", "horreur estoit à le voir", "qui ne les aurait vu", "c'estoit grand pitié à les voir"; cf. aussi p. 365, 368 et 372).

(94) *Ibid.*, p. 221-223.

(95) Cf. G. DU FRESNE DE BEAUCOURT (éd.), *Chronique de Mathieu d'Escouchy*, t. 1, Paris, 1863 (Société de l'Histoire de France), p. I-XXVII. A propos des relations de Mathieu d'Escouchy avec le comte d'Etampes, voir également: V. FRIS, *Onderzoek...*, p. 233.

(96) D'Escouchy se veut le continuateur de Monstrelet (*Prologue* à sa *Chronique*, éd. citée, t. 1, p. 2-3). On peut donc supposer qu'il ne commença pas à rédiger avant la mort de celui-ci, survenue en 1453 (L. DOUËT D'ARCQ (éd.), *La Chronique d'Enguerran de Monstrelet*, t. 1, Paris, 1857, p. II-IV). Pour ce qui est du terminus ad quem, voir: G. DU FRESNE DE BEAUCOURT (éd.), *op. cit.*, t. 1, p. XXXIX-XL.

(97) *Chronique*, éd. citée, t. 1, p. 369-372.

(98) La formulation même qu'adopte le chroniqueur n'est pas sans rappeler celle de l'acte ducal:

Acte du 31 mars 1452 (éd. citée en n. 49)
 "... l'indignacion que avons conceue à l'encontre de ceulz de Gand... procede... des grandes entreprinsez, excez et abuz que lesdits de Gand ont fait par long temps... ou préjudice de nous... et ou préjudice de noz subgez de Flandres..." (p. 98).

Chronique (éd. citée)

"... la ville de Gand... par cy devant et de long temps, a... fait et commis plusieurs fautes et abus, tant au préjudice du peuple de ladite comté ["de Flandres"], comme au préjudice et desplaisir d'icellui duc". (p. 369).

Gilles le Bouvier (1386-1455?) entra au service du futur Charles VII en 1418. Nommé roi d'armes de Berry deux ans plus tard (d'où son surnom de "héraut Berry"), il devint premier roi d'armes de France en 1451. Il avait la confiance du souverain et remplit pour lui de nombreuses missions⁹⁹. Ses *Chroniques du roi Charles VII* évoquent brièvement le conflit qui dévasta la France au milieu du XVe siècle: "Cel an [= 1451] meut grant guerre ... entre ceulx de la ville de Gand, et monseigneur de Bourgogne leur seigneur, pour ce qu'il vouloit mectre sus en la dicte ville la gabelle du sel et dura longuement la guerre, et y ot plusieurs gens morts d'un costé et d'autre, et grant partie du pays brulé"¹⁰⁰. Tout comme le chroniqueur de Tournai, Berry n'accable ni ne disculpe aucun des deux adversaires. On peut penser qu'il traduisait le sentiment de Charles VII; celui-ci ne portait guère Philippe le Bon dans son coeur mais ne devait pas non plus éprouver beaucoup de sympathie pour des sujets aussi turbulents que les Gantois. Le mémorialiste officiel des rois de France, le moine de l'abbaye de Saint-Denis Jean Chartier (ca. 1390-1464), a d'ailleurs repris ce passage de l'oeuvre du héraut sans y apporter d'autre modification que l'ajout de quelques mots soulignant discrètement le droit du duc à lever un impôt sur la ville et les motifs qu'avaient cette dernière de s'y opposer. Le discours reste tout aussi balancé¹⁰¹.

La figure de Thomas Basin (1412-1491) se détache nettement du lot des chroniqueurs de son époque. Licencié des universités de Louvain et de Pavie, il dut à l'entourage du pape Eugène IV le coup d'envoi à sa carrière.

"... ilz [= les "hooftmans"] ont..., sous ombre de justice, ... fait gehiner de bons et notables bourgeois... et les aucuns d'eulx mectre à mort... Et, pour ce que aucuns bourgeois de nostredite ville, non voulans suy les traces d'eulx..., se sont absentez, ilz les ont baniz et... ont les biens de pluseurs d'iceulx absentez qu'ilz ont peu trouver et apprehender..., prins, vendus et adenirez, et autrement en disposé à leurs volentez..." (p. 106-107).

"... et par leurs lettres, où ilz se escripvent dessus, comme princes, ..." (p. 107).

"Et semblablement de aucuns des habitans d'icelle ["ville de Gand"], qui aucune fois parloient de leurs [=des "hosmans"] faultes et desrisions, et ceulx qui [= qu'ils ?] pooient tenir les aucuns gehinez par tyrannie, iceux faire executer à mort, soubz ombre de justice, les autres banir de leur ville, prendre et apprehender leurs biens comme confisqueiz et d'iceulx en dispozer à leur plaisir". (p. 371-372).

"Et en leurs lettres missibles et publications s'escripvoient les seigneurs de Gand... (p. 371-372).

(99) Cf. M.-H.J. POMMEROL, *Introduction* à H. COUTEAULT et L. CELIER (éd.), *Les chroniques du roi Charles VII par Gilles le Bouvier dit le héraut Berry*, Paris, 1979 (Société de l'Histoire de France), p. XXIX-XXXVIII.

(100) *Chroniques...*, éd. citée, p. 383.

(101) "En ce mesme an [= 1451] se meut grande division et guerre ... entre Monseigneur le duc de Bourgogne et ceulx de la ville de Gand, pour ce que le duc, comme leur seigneur, vouloit mettre en icelle ville gabelle de sel: ce que oncques n'avoit esté veu et n'avoit point encore esté comme disoient les habitans d'icelle ville. Et dura longuement..." (J. CHARTIER, *Chronique de Charles VII, roi de France*, éd. A. VALLET DE VIRIVILLE, t. 2, Paris, 1858, p. 324). Les emprunts de Chartier à la *Chronique* du héraut Berry sont en fait chose fréquente (M. PREVOST, *Jean Chartier*, in: M. PREVOST et R. D'AMAT (dir.), *Dictionnaire de Biographie française*, t. 8, Paris, 1956, col. 672-673).

Il était devenu évêque-comte de Lisieux lorsque les Français entreprirent de reconquérir la Normandie. Ayant rendu avec enthousiasme sa ville aux troupes de Charles VII, il compta bientôt parmi les conseillers de celui-ci. L'avènement de Louis XI, avec lequel il était brouillé, marqua le signal de sa chute. De révolte ouverte en soumission provisoire, il finit par choisir l'exil et s'en vint finir ses jours à Utrecht¹⁰². Il employa ses loisirs forcés à retracer par écrit les règnes des deux souverains qu'il avait connus, mu par le souci de rétablir pour la postérité une vérité corrompue par trop d' "adulateurs vains et menteurs"¹⁰³. Son *Histoire de Charles VII*, rédigée entre 1471 et 1472¹⁰⁴, contient une description de la guerre de Gand succincte mais précise et très nettement orientée en faveur du pouvoir ducal. Il est cependant le seul des auteurs examinés jusqu'ici à faire remarquer que les deux adversaires défendirent chacun une version différente de l'origine du conflit. Il expose l'une et l'autre fort correctement¹⁰⁵ et, considérant que Philippe le Bon n'imposa pas la taxe sur le sel aux Gantois lorsqu'il les eut vaincus et que le reste de la Flandre ne leur apporta pas son soutien, conclut au peu de vraisemblance de l'explication proposée par ceux-ci. Il ne cautionne par pour autant la thèse soutenue par le duc et laisse la porte ouverte à une troisième possibilité¹⁰⁶. Cette attitude critique relativement exceptionnelle pour l'époque n'est pas nécessairement celle qu'adopta Basin au moment des faits et semble plutôt résulter de la confrontation a posteriori de témoignages contradictoires.

Ce n'est sans doute pas par hasard qu'on retrouve cette même sensibilité aux opinions divergentes chez le moine de Saint-Jacques de Liège Corneille Zantfliet (fin XIVe - 1462?)¹⁰⁷. La composition de son *Chronicon* qui remonte à l'origine du monde, avait en effet dû le familiariser avec le maniement de sources multiples et pas toujours bien accordées. Après avoir relaté l'exécution des militants pro-ducaux qui avaient été incarcérés en octobre 1451 et auxquels on reprochait d'avoir tenté un coup de force contre la ville quelques mois plus tôt, il fait part au lecteur de sa perplexité quant

(102) Cf. C. SAMARAN (éd.), *Thomas Basin. Histoire de Charles VII*, Paris, 1933, p. V-X; et B. GUENEE, *Entre l'Eglise et l'Etat. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age*, Paris, 1987, p. 301-435.

(103) *Prefatio aux Historiae de rebus a Karolo VII° Francorum rege et suo tempore in Gallia gestis*, éd. citée, p. 2-5.

(104) C. SAMARAN (éd.), *op. cit.*, p. XVI.

(105) "Aiebant nempe ipsi Gandenses... quod, cum... Philippus gabellam salis in Flandria de novo imponere voluisset, ... ipsi soli, pro patrie libertate tuenda, ausi fuerant illi obstitere novitati; pro qua causa infensus idem princeps, eis certa que pretendebant habere privilegia propria... infringere inchoavit. Cui resistere molientes, cum legacionibus eumdem principem infllectere ad suam voluntatem minime potuissent, in manifestam apertamque rebellionem venerunt. Alii vero e diverso negabant prorsus quod idem princeps novum illud... gabellam salis ... a Flandrensibus pecierit...; sed solummodo quia abusus quos plurimos sub privilegiorum pretextu iidem Gandenses contra... publicam tocius patrie utilitatem exercebant, boni princeps fungens officio, in melius corrigere... studeret, in illam rebellionem temere prorupisse..." (*Historiae...*, éd. citée, p. 204).

(106) *Ibid.*, p. 204-206.

(107) Cf. J.-N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, t. 1, Louvain, 1765, p. 226.

aux causes qu'il faudrait assigner à cet incident déterminant pour la suite des événements: "... multis vertitur in dubium. Affirmant nonnulli causam vel originem factionis fuisse salinam vel tributum salis, quod dux Burgundiae a Gandensibus exigebat, qui tamen in hanc nullis viis aut modis... poterunt solvendam induci; aliis alias origines et causas hujus rei assignantibus". Moins confiant dans son jugement que Thomas Basin, il laisse à Dieu le soin de trancher ("Sed Dominus solus novit corda filiorum hominum")¹⁰⁸. Qu'il ait choisi d'explicitement la version gantoise tendrait cependant à indiquer que celle-ci lui avait paru la plus convaincante.

Rédigée entre novembre 1462 et février de l'année suivante, la *Chronique rimée de l'abbaye de Floreffe* se présente comme un divertissement conçu à l'intention de l'abbé Lucas van Eyck. Elle mêle à l'histoire de l'abbaye la relation de nombreux "faits divers" destinés à soutenir l'intérêt du dédicataire. Son auteur (il s'agirait peut-être du chanoine de Floreffe Henri d'Opprebaix)¹⁰⁹ ne s'embarasse certes guère de donner une explication de la révolte gantoise, mais les termes dont il use pour en introduire le récit montre déjà qu'il se range aux côtés du pouvoir ducal: "En l'an quatorse cens chinquante-deux/ G'esmut le hustin moult crueux/ Dedens Flandres, le pays bon:/ Car Sautois firent rebellion/ Contre leur prinche droiturier"¹¹⁰.

Dernier auteur de l'échantillon, Adrien de But (ca. 1435-1488) était issu de la petite noblesse flamande et membre de la communauté cistercienne des Dunes. Il rédigea entre 1468 et 1478, vraisemblablement avec la collaboration de l'ancien abbé de Royaumont Gilles de Roye, une continuation de la chronique du monastère (ou *Chronodromon*) pour les années 1430-1470¹¹¹. La guerre de Gand y est bien sûr décrite, en grande partie sur base de documents plus anciens¹¹². Gilles de Roye mort, Adrien de But poursuivit seul ses recherches; il en consigna les résultats en marge d'un exemplaire de l'oeuvre commune auquel il donna le nom de *Raparium*¹¹³. On y trouve deux nouvelles relations des préliminaires du con-

(108) *Chronicon*, éd. E. MARTENE et U. DURAND, *Veterum scriptorum et monumentarum historicarum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio*, t. 5, Paris, 1729, col. 476-477.

(109) Cf. F.A.T. DE REIFFENBERG, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, t. 8, Bruxelles, 1848, p. XXVII-XXX.

(110) *Chronique...*, éd. F.A.T. DE REIFFENBERG, *op. cit.*, p. 165. "Droiturier" signifie ici "légitime" (cf. F. GODEFROY, *Dictionnaire...*, t. 4, 1885, p. 533).

(111) Cf. H. KERVYN DE LETTENHOVE (éd.), *Chroniques relatives... (textes latins)*, Bruxelles, 1870, p. II-XV.

(112) Il paraît en effet extrêmement probable que les différentes "hystorias" dont de But confronte les données afin de préciser le nombre des victimes du conflit aient également été mises à contribution dans nombre d'autres cas, même si, à une exception près, le reste du texte n'en fait nulle mention (*Chronodromon*, éd. H. KERVYN DE LETTENHOVE, *op. cit.*, p. 346 et 343). Les sources utilisées par l'auteur n'ont pas pu être identifiées. Les informations qu'il y a puisées et les indications qu'il donne à leur sujet ne laissent établir de parallèle avec aucune des chroniques examinées ici. Le catalogue de la bibliothèque de l'abbaye des Dunes ne mentionne d'autre part pas d'ouvrages dont il eût pu se servir (M.T. ISAAC (éd.), *Les livres manuscrits de l'abbaye des Dunes d'après le catalogue du XVIIe siècle*, Aubeil, 1984, p. 1-484 et, plus particulièrement, p. 269-310 - "Historici sacri et prophani" - et p. 445-484 - "Humanistae et vulgares libri"). Il ne fut, il est vrai, rédigé qu'après la destruction d'une bonne partie de la bibliothèque par les iconoclastes, en 1566 (H. KERVYN DE LETTENHOVE (éd.), *op. cit.*, p. III-IV).

(113) *Ibid.*, p. XV.

flit, sans doute péchées dans des sources narratives qui avaient jusque là échappé aux investigations. La version du *Chronodromon* et celles du *Raparium* débutent toutes trois par l'épisode du refus de la gabelle. Elles divergent ensuite quelque peu. Selon la première, Philippe le Bon, indigné, aurait alors voulu réduire les privilèges des Gantois et ceux-ci auraient immédiatement pris les armes pour les défendre ¹¹⁴. Les deux autres versions rapportent quant à elles que le duc aurait riposté en interdisant que l'on procède au renouvellement du magistrat, ce qui privait la ville de justice. Se substituant aux échevins, le grand-doyen des tisserands aurait néanmoins fait exécuter deux personnes (les événements d'août 1449 et de novembre 1451 sont ici amalgamés). Perçue par le pouvoir central comme un acte de rébellion, cette décision aurait bientôt entraîné l'ouverture des hostilités ¹¹⁵. Si de But était à l'époque de celles-ci trop jeune pour y avoir en aucune manière participé, trois de ses proches combattirent cependant dans les rangs de l'armée ducal ¹¹⁶. Il paraît donc à première vue surprenant qu'il se soit toujours fait l'écho du discours des rebelles, mais cela tient sans doute au fait que les chroniques dont il se servit aient généralement été orientées dans ce sens. Comme on peut supposer qu'elles furent pour la plupart récoltées en Flandre, il est permis d'y voir un indice de la bonne réception de la propagande gantoise dans le comté.

Conclusions

Il faut tout d'abord noter qu'aucun des témoignages retenus ne peut être affirmé indemne de l'influence de l'une ou l'autre propagande, puisque tous sont au moins postérieurs aux débuts de la bataille idéologique que se livrèrent la ville et son prince.

Curieusement, seuls Mathieu d'Escouchy et Thomas Basin ont reproduit avec exactitude le discours ducal. L'immense majorité des chroniqueurs, proches ou non du pouvoir central, se sont au contraire fait l'écho du discours des rebelles. Rares sont cependant ceux qui lui ont été fidèles, qu'ils le donnent pour une certitude (Adrien de But, l'auteur de la *Kronijk van Vlaenderen* et, si l'on veut, celui du *Dagboek*) ou le mettent en balance avec un autre point de vue (Thomas Basin et Corneille Zantfliet): la plupart l'édulcorent (les auteurs de l'*Excellente Cronike* et de la *Chronique des Pays-Bas*, Berry et Chartier) ou le dénaturent (Du Clercq, Wavrin, La Marche et l'auteur du ms. 16881) à un point tel qu'il ne justifie plus guère l'attitude des Gantois ou tourne même à leur désavantage. S'il reste indubitable que le discours de ces derniers dut convaincre peu de monde (sinon peut-être en Flandre) et en persuader encore moins de se porter à leur secours, il apparaît d'autre part que le simple bouche-à-oreille dut suffire à lui assurer une large diffusion. "Ces nouvelles-là volent à raz-de-terre" ¹¹⁷.

(114) *Chronodromon*, éd. citée, p. 327.

(115) *Ibid.*, p. 315-316.

(116) *Ibid.*, p. 341 et 343.

(117) Marguerite YOURCENAR, *L'œuvre au noir*.

On l'aura constaté, la propagande gantoise, réfléchi par les écrits des chroniqueurs, a marqué l'historiographie jusqu'à nos jours. La démarche suivie par R. VAUGHAN illustre particulièrement bien ce phénomène: il conclut en faveur de la thèse assignant un rôle déterminant au refus de la taxe sur le sel, parce que récits d'origine "bourguignonne" et flamande - en fait ici bien moins indépendants les uns des autres qu'il ne paraît à première vue - concordent sur ce point ¹¹⁸. L'étude du cas particulier que constitue le conflit de 1447-1453 en fait clairement la preuve: il peut s'avérer fort utile de confronter les données fournies par les sources narratives avec les débats d'idées dont leurs auteurs furent les contemporains.

(118) *Philip the Good...*, p. 306-310.

HET MAUSOLEUM VAN ISABELLA VAN OOSTENRIJK († 1526) IN DE GENTSE SINT-PIETERS ABDIJKERK

door

R.A.C. VAN DRIESSCHE

Isabella of Elisabeth van Oostenrijk, jongste zuster van Keizer Karel V, werd vermoedelijk op 18 juli 1501 te Brussel geboren ¹. Samen met de andere kinderen van Filips de Schone werd ze opgevoed aan het Hof van haar tante, Margareta van Oostenrijk. Op veertienjarige leeftijd werd Isabella uitgehuwelijkt aan Christiaan II, Koning van Denemarken, Zweden en Noorwegen. Filips van Bourgondië, de latere bisschop van Utrecht, scheepte op 14 juli 1515 te Veere in met de bruid op weg naar haar nieuw vaderland ².

Haar huwelijk én haar drievoudige kroon brachten Isabella echter weinig vreugde. In 1523 brak tegen haar losbandige en wispelturige echtgenoot een revolutie uit zodat het gezin zijn heil zocht in de vlucht. De zwerftocht van de onfortuinlijke Isabella eindigde te Zwijnaarde in het kasteel van de Sint-Pietersabdij waar ze op 19 januari 1526, amper 25 jaar oud, ter ziele ging. Ze liet een zoon, Jan, die kort nadien overleed, en twee dochters, Dorothea en Christine, achter. Met grote luister werd ze te Gent voor het hoogaltaar in de Sint-Pieters abdijkerk begraven.

Cornelis de Schepper, humanist, diplomaat en vertrouweling van het Deens Huis, stelde in ronkend latijn haar grafschrift op ³. Christiaan II zal nu al het mogelijke doen om - aan zijn zo jong ontslapen gade een waardig grafmonument te bezorgen.

Steunend op de autoriteit van Marcus van Vaernewyck (1518-1569), werd dit monument tot circa 1920 unaniem beschouwd als zijnde van de hand van de Mechelaar Jan de Heere die zich te Gent had gevestigd ⁴. P. Bergmans leverde echter het bewijs dat de uitvoering werd toevertrouwd

(1) Over de juiste geboortedag van Isabella bestaat er betwisting. Volgende data worden opgegeven: J.F. WILLEMS, *Isabella van Oostenrijk, Belgisch Museum voor de Nederduitse Taalen Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, II, Gent 1838, p. 196: 18 juli; PH. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Les églises de Gand*, II, Gent 1858, p. 237: 16 juli; E. VARENBERGH, *Elisabeth ou Isabelle d'Autriche, Biographie Nationale*, VI, Brussel 1878, p. 544: 18 juli; V. VAN DER HAEGHEN, *Exhumation des cendres d'Isabelle d'Autriche, Messager des sciences historiques*, Gent 1886, p. 19: 19 juli; M. DERUELLE, *Het grafmonument van Isabella van Oostenrijk te Gent, Kunst IV*, Gent 1933, p. 130: 18 juli; G. DE BOOM, *Destins tragiques des Habsbourg au XVIe siècle, Ysabeau d'Autriche et Don Carlos*, Brussel 1946, p. 9: 17 juli.

(2) J. DUVERGER, *Jacopo de Barbari en Jan Gossart bij Filips van Bourgondië te Souburg (1515), Mélanges Hulin de Loo*, Brussel-Parijs 1931, p. 8.

(3) M. VAN VAERNEWYCK, *Die warachtighe Historie... van Carolus de Vijfste*, Gent 1564, f° 0r° - O iij r°: Ch. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand 1814-1816*, aanhangsel, pp. 182-188; J.F. WILLEMS, *o.c.*, p. 231; E. DE BUSSCHER, *L'Abbaye de Saint-Pierre à Gand*, Gent 1847, pp. 68-69.

(4) M.J. ONGHENA, *Jan de Heere, Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel 1966, kol. 294-305.

aan het duo Jan de Smytere en M. de Smet. De ontdekking van Bergmans werd later bevestigd en gestaafd met documenten uit het Rijksarchief van Kopenhagen ⁵.

Het oudst bekende kontrakt werd op 9 februari 1526 gesloten tussen de koning en Willem Dedelinc die belast werd met de uitvoering van de latoenen grafplaat volgens "t uurtwijzen van der gheschrifte" (patroon) van de beroemde schilder Jan van Mabuse. Toen ontving Dedelinc een eerste betaling ⁶. Volgens Duverger zou Jan Gossart van Mabuse het huwelijkskonvooi vergezeld hebben. Mabuse werkte later trouwens samen met Jacopo de Barbari aan de decoratie van de bisschopsresidentie van Filips van Bourgondië te Souburg op het eiland Walcheren. Ook Adolf van Bourgondië, neef van Filips en mecenas van Mabuse zou van het gezelschap deel hebben uitgemaakt ⁷.

Het volgend kontrakt, gesloten op 14 februari 1526, tussen de vorst en Jan de Smytere gaat over de albasten omlijsting die, eveneens naar het patroon van Mabuse, een "werck van anticaigen" (renaissance) moest worden ⁸.

De uitvoering van de opdracht bleef achterwege zodat de koning op 9 juni 1526 bij Margareta van Oostenrijk ging aankloppen om borg te willen staan voor de uitgaven ⁹. Er kwam inderdaad geen schot in het werk. De Smytere had in Antwerpen wel albast besteld maar kon het materiaal niet krijgen. Tot dan, op 7 september, het verschuldigd bedrag was toegezegd ¹⁰.

Op 20 september 1526 verklaarde De Smytere, beeldsnijder te Gent, dat hij 300 Rijnsgulden aan provisie had ontvangen voor het te maken graf-schrift ¹¹ en op 6 maart 1527 schrijft Hans Mikkelsen aan zijn broodheer Christiaan II over de uitbetaling aan Jan Gossart van Mabuse en aan de steenhouwers van Gent ¹². Dat de Smytere aan de tombe liet werken door Matheus de Smet weet men uit de betaling van 5 maart 1528 ¹³.

Sedert de dood van Isabella waren er nu reeds vele maanden verlopen zonder dat het werk vorderde. Glarbo meent daaruit te mogen besluiten

(5) P. BERGMANS, Jean de Smytere, *Biographie Nationale*, XXII, Brussel, 1914-20, kol. 886-887; H. GLARBO, Droning Elisabeths Gravmaele i Gent, *Kunstmuseets Aarskrift*, XIII-XV, Kopenhagen 1929-1930, pp. 67-69.

(6) H. GLARBO, *o.c.*, p. 74; cf. R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen* 59; D.1-2. Met dank aan het R.A. Kopenhagen dat ons de foto's van de originele documenten heeft bezorgd.

(7) J. DUVERGER, *o.c.*, *l.c.*; M. DERUELLE, *De St.-Pietersabdij te Gent*, Gent 1933, pp. 96, 99, 100.

(8) M. DERUELLE, *o.c.*, p. 100 (leest verkeerdelijk "antiraige"); R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, nr. 61; cfr. H. Glarbo, *o.c.*, p. 61; M. Deruelle, *o.c.*, pp. 100-101.

(9) R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, p. 75.

(10) H. GLARBO, *o.c.*, p. 75; R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papier 65/1526; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 101.

(11) H. GLARBO, *o.c.*, pp. 75-76; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 101; R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papier 262/1528.

(12) H. GLARBO, *o.c.*, p. 78.

(13) M. DERUELLE, *o.c.*, p. 97 (De Smet moest zijn eigen werk "beteren"); S.A. Gent, *Jaarregister Keure, 1527-1528*, fo 128.

dat De Smytere zich aan afpersing zou bezondigd hebben¹⁴. Gezien de benarde financiële toestand van de vorst zijn we eerder geneigd te geloven dat er wegens geldgebrek getalmd werd met de uitvoering van het grafmonument van de koningin. Wat er ook moge gebeurd zijn, De Smytere heeft op 13 juni 1528 nogmaals 100 gulden ontvangen¹⁵.

In het kontrakt van 14 februari 1526 tussen Christiaan II en Jan de Smytere staat dat bij het voortijdig overlijden van De Smytere, zijn "cnapé" Jan de Heere het monument moet voltooiën¹⁶. We zijn van oordeel dat de leertijd van De Heere toen zo goed als beëindigd zal geweest zijn. De talentvolle "cnapé" had in die tijd trouwplannen of was misschien reeds gehuwd met Anna, de dochter van zijn meester. De Smytere is overleden vóór 6 augustus 1528 (cf. *infra*). Het praalgraf van Isabella van Oostenrijk is dan ook het oudst bekende belangrijke werk van Jan de Heere.

Hans Mikkelsen schreef op 17 juni 1528 aan de koning dat alles klaar was om de tombe op te stellen maar dat dit niet kon gebeuren omdat Mabuse, belast met de "visitering", zou overleden zijn¹⁷. Dit klopt niet met de werkelijkheid. Inderdaad uit een brief die abt Gerard van Cuelsbroeck op 6 augustus 1528 aan de koning schreef blijkt dat Mabuse niet overleden was, wèl daarentegen Jan de Smytere¹⁸. Mabuse bleef trouwens tot aan het einde van zijn dagen (1 oktober 1532) in dienst van Mencia de Mendoza, gade van Hendrik III van Nassau te Breda¹⁹.

Op 14 augustus 1528 meldde de abt aan de koning die toen te Antwerpen verbleef, de ontvangst van 150 gulden ter voltooiing van het grafmonument²⁰. Uit die gelden betaalde de abt twee dagen later aan Dedelinc 6 ponden groot als provisie voor het grafschrift²¹.

Het geduld van Koning Christiaan II was ondertussen blijkbaar ten einde, want, op 20 augustus daaropvolgend meldde hij de prelaat dat hij over enkele dagen persoonlijk naar Gent zou komen om er te spreken met Mabuse en met de meester die in Zeeland werkzaam was²². Dat het hier meester Jan de Heere betreft blijkt uit het antwoord van de prelaat (25 augustus 1528); hij had van Mabuse, vanuit Middelburg, bericht ontvangen dat er niet verder aan het monument kon gewerkt worden zolang De Heere te Mechelen zwaar ziek te bed lag²³.

(14) H. GLARBO, *o.c.*, p. 75.

(15) H. GLARBO, *o.c.*, pp. 75-76; A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papir 262/1528.

(16) H. GLARBO, *o.c.*, p. 74; M. DERUELLE, *o.c.*, pp. 100-101; R.A. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, nr. 61.

(17) M.J. ONGHENA, Jan Dheere, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel 1966, kol. 924; H. GLARBO, *o.c.*, p. 76; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 103 (stelt verkeerdelijk dat De Heere met de zuster van De Smytere getrouwd was).

(18) H. GLARBO, *o.c.*, p. 77; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 102.

(19) E. DHANENS, Gossaert (genaamd Mabuse), *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel 1987, XII, kol. 319-320.

(20) H. GLARBO, *o.c.*, p. 76; A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papir 113/1528.

(21) H. GLARBO, *o.c.*, A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papir 56/1528; 55/1528.

(22) A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 102 maar zonder juiste bronvermelding; R.A. Gent, Varia III, autographes des personnages remarquables.

(23) H. GLARBO, *o.c.*, p. 77; M. DERUELLE, *o.c.*, p. 103 (uit die brief blijkt nochtans niet dat De Heere het werk zou laten bezichtigen); A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*, papir 114/1528).

Schipper Gillis de Bucq heeft in oktober 1528 het laatste albast ontscheept. Enkele maanden later, nl. op 2 februari 1529, werd aan de zuidzijde van het koor het grafschrift gemonteerd daar waar "tgheschrift ende epitaphum altooes gehanghen heeft". Het verving blijkbaar een geschilderd dito dat, onmiddellijk of kort na de begrafenis van de koningin, was aangebracht. Het is mogelijk dat de afbeelding hiervan identiek was aan de afbeelding voorkomend op de keerzijde van de tekening van de koperen grafplaat (afb. 2).

In een brief van 25 maart 1529 waarin abt van Cuelsbroeck rekenschap gaf aan Christiaan II van de gelden die hij onlangs van de koning ontvangen had ter voltooiing van het grafmonument, sprak hij zijn oprechte bewondering uit voor het inmiddels voltooide mausoleum ²⁴.

Dank zij de goedwil van enkele gematigde personen ontsnapte het mausoleum aan de beeldenstorm die in 1566 als een lawine over onze gewesten trok. De Gentse patriciër Marcus van Vaernewyc - tijdgenoot van de feiten - heeft ons hierover enkele détails nagelaten ²⁵. Gedurende de tweede beeldenstorm die in augustus 1578 Gent zwaar teisterde ging dit unicum van onze vroegrenaissance beeldhouwkunst voor altijd verloren ²⁶.

Tijdens de bouw van de barokkerk onder Albrecht en Isabella werden het gebeente van de koningin en van haar zoon Jan in een voorlopig graf geplaatst (19 januari 1600). Pas op 16 april 1652 werden de gebeenten door abt Antonius Engrand processiegewijs in een nieuwe tombe bijgezet ²⁷.

Op bevel van Keizerin Maria-Theresia werd het graf in 1764 opnieuw geopend. Op verzoek van minister graaf de Cobenzl, gedateerd 3 juli 1764, gericht aan abt Sieger werd toen om een tekening verzocht ²⁸. Dit belangrijk document blijft tot op heden onvindbaar.

In november 1796 werd de lodenbus, bevattend het proces - verbaal van hoger vermelde *translatio*, door de Franse soldateska geroofd. Uit de koperen grafplaat werden toen wetenschappelijke instrumenten gemaakt. Of het hier al dan niet ging om de oorspronkelijke grafplaat blijft een open vraag ²⁹.

De eerste pastoor van O.L.Vrouw-Sint-Pieters parochie, gewezen monnik van de St.-Pietersabdij, Emiel Malingié, verzamelde in 1814 piëteitsvol opnieuw het gebeente ³⁰.

(24) A.R. Kopenhagen, Münchener Samlingen, nrs. 126, 232, papier 111/1528; S.A. Gent, Atlas Goetghebuere, afzonderlijke bundel A. van Wijnendaele.

(25) M. VAN VAERNEWYC, *De Historie van Belgis...*, Gent 1574, IVe, kap. XLVIII, fol. 199v^o; M. DERUELLE, o.c., pp. 91-93; M. VAN VAERNEWYC, *Van die beroerliche tyden in die Nederlanden en voornaemlyc in Ghendt*, I, Gent 1566, pp. 130-131, 149.

(26) J. VAN DEN VIVERE, *Chronycke van Ghendt*, uitgave F. de Potter, Gent 1885, p. 272; B. DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen...*, II, Gent 1871, pp. 42-44, 49-50, 93.

(27) E. MALINGIÉ, *Livre de jours (13 aug. 1779-1793)*, I, Gent, Univ. bibl. hs. B.G. 11201, p. 69; J.F. WILLEMS, Isabella van Oostenrijk, *Belgisch Museum*, 1838, pp. 234-235.

(28) E. MALINGIÉ, o.c., p. 18; R.A. Gent, Fonds St.-Pietersabdij, 2de reeks, nr. 100.

(29) J.F. LAVAL, *Verzaemeling van echte en andere stukken betrekkelijk de stad Gend*, II, Gent 1833, p. 31; V. VANDER HAEGHEN, *Exhumation des cendres d'Isabelle d'Autriche*, *Messenger des sciences historiques*, Gent 1886, pp. 26-27.

(30) E. MALINGIÉ, o.c., pp. 276-277; J.F. WILLEMS, o.c., pp. 233-236.

In 1851 stelde Kervyn de Volkaersbeke dat het de hoogste tijd was om de restanten van het mausoleum voor definitieve teloorgang te vrijwaren. In 1858 herhaalde hij "qu'il devient urgent de restaurer la trop modeste tombe de cette malheureuse reine"³¹.

Het stoffelijk overschot van Isabella en van haar zoon Jan werden in 1883 ontgraven. Naar Denemarken verscheept werden ze op 10 oktober van dat jaar in de St.-Knudskerk te Odense ter aarde besteld. Aan de hand van de akwarellen van Aerent van Wijnendaele zou dan een nieuw mausoleum worden gebouwd. Gezien de hoge kosten, inherent aan zulk projekt, bleef dit plan evenwel in de lade steken³².

Uit de archiefbronnen blijkt dat het mausoleum bestond uit drie welomschreven gedeelten : (1) het grafschrift, (2) de albasten omlijsting en (3) de tombe. Ontwerper was de geniale Gossaert van Mabuse. Uitvoerders : Willem Dedelinc, Jan de Smytere, M. de Smet en Jan de Heere.

Om enig idee te hebben over de vorm en het uitzicht van het in 1578 vernielde grafmonument verwijzen wij naar enkele bestaande afbeeldingen. De oudst bewaard gebleven tekeningen zijn de akwarellen van meester Aerent van Wijnendaele. Ze stammen uit circa 1560 en worden bewaard in de Atlas Goetghebuer op het Stadsarchief te Gent. Het betreft hier 1°- een tekening met het epitaaf (afb.1), uitgevoerd in bruine inkt, en op een blad papier geplakt. Goetghebuer schreef erbij "Arent van Wijnendaele, stedschilder, del. 1560"; 2°- op de versozijde staat het gekleurd ruitvormig blazoën van Isabella gehouden door twee gevleugelde engelen; in iedere hoek van het vierkantig, door een lijst omgeven blad, ziet men nog een gekroond wapenschild. Onderaan dit blad is de tombe afgebeeld verborgen onder een zwart fluwelen deken versierd met een gouden laken kruis zoals dit op de hoogdagen gebruikelijk was (afb. 2). De originele tekening die Van Wijnendaele van de tombe moet gemaakt hebben ontbreekt in deze collectie.

In 1768, meer dan twee eeuwen later, werd een kopie van deze tekening gemaakt door Jean-Baptist Weemaes. Deze zou nu in het British Museum te Londen berusten. Een andere kopie bevindt zich in hoger geciteerde Atlas (afb. 3) met een tekst die aansluit bij vorige beschrijvingen³³.

Een andere tekening, in hoger geciteerde Atlas, geeft ons een beeld van het mausoleum dat in 1652 in de barokkerk werd opgericht (afb. 4).

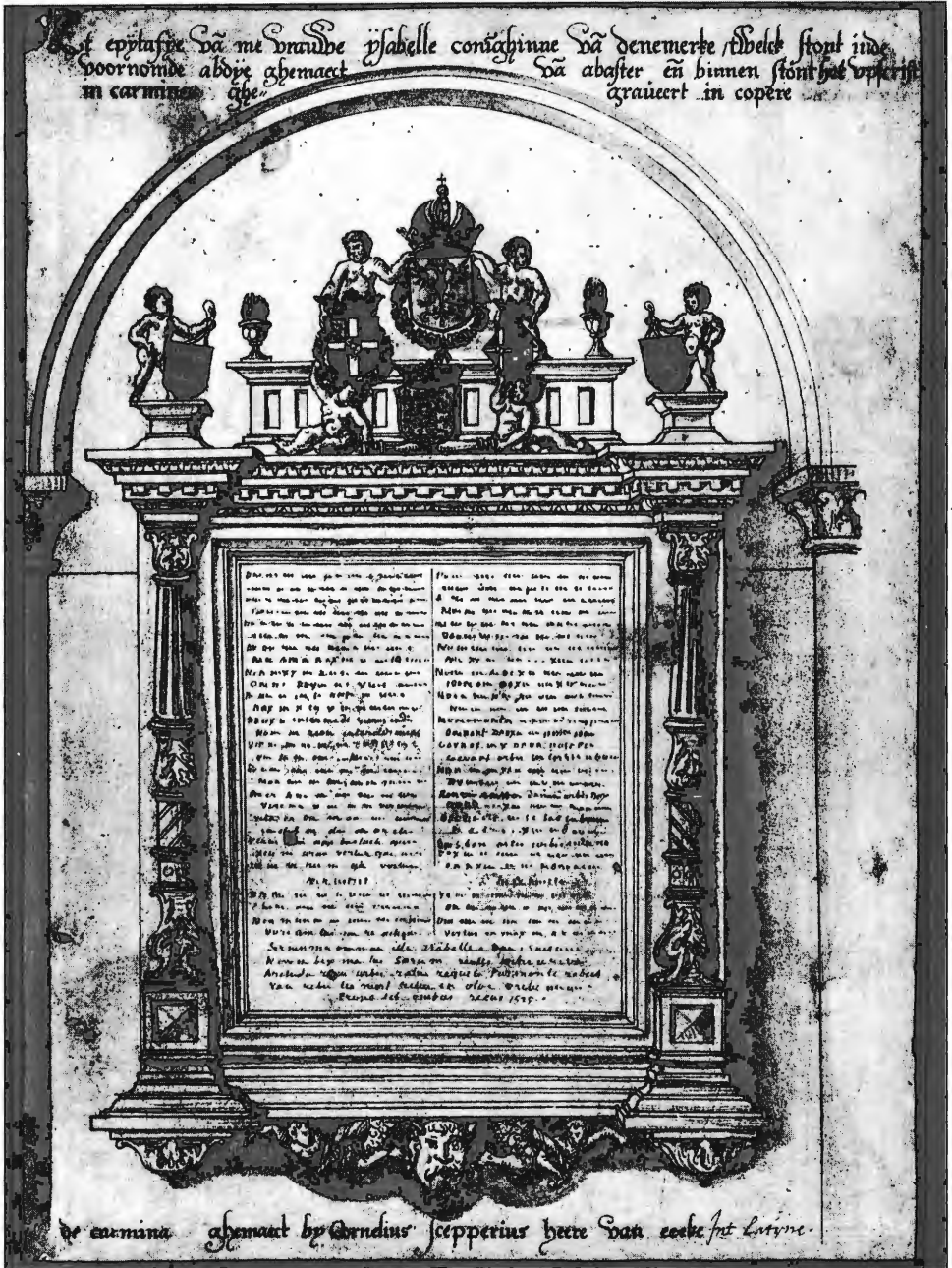
In zijn boek "Die waerachtighe geschiedenis van Carolus de Vijfste" publiceerde Marcus van Vaernewijc in 1564 een gravure van de tombe (afb. 5). Volgens Kervyn de Volkaersbeke was dit de enige bekende afbeelding van vóór de Beeldenstormen. Deze afbeelding zou Aerent van Wijnendaele tot voorbeeld hebben gediend³⁴. Wij zijn echter van oordeel dat juist het omgekeerde is gebeurd.

(31) PH. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, Rapport sur l'état des monuments historiques et artistiques de la ville de Gand, *Messenger des Sciences Historiques*, Gent 1851, p. 322; IDÈM, *Les églises de Gand*, II, Gent 1858, p. 240.

(32) V. VANDER HAEGHEN, o.c., pp. 105-106; M. DERUELLE, o.c., p. 105.

(33) A.R. Kopenhagen, *Münchersamlingen*; S.A. Gent, atlas Goetghebuer, l.c.

(34) Ph. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Les églises de Gand*, II, Gent 1858, pp. 218, 232.

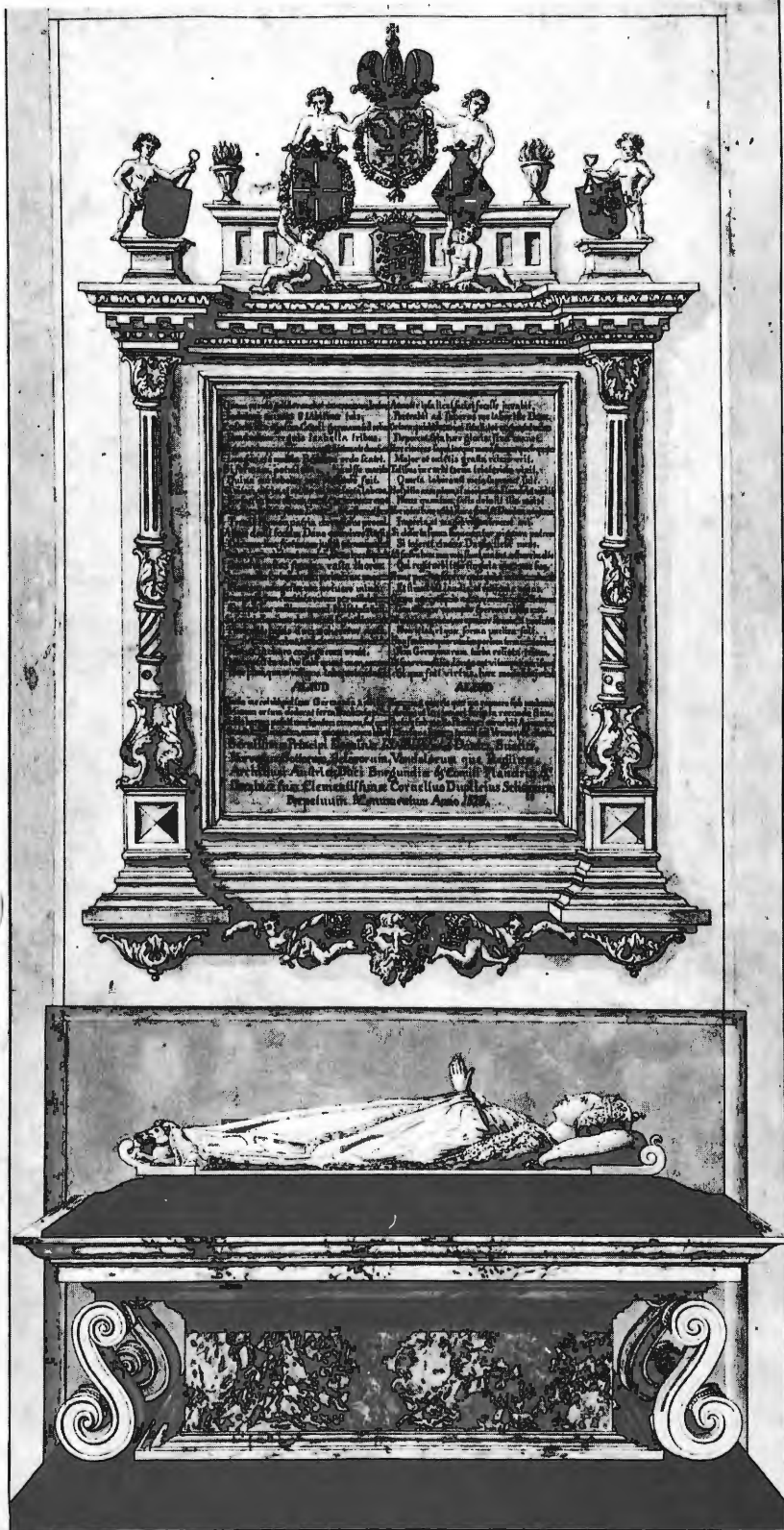
Afb. 1 - Arend van Wynendaele, Epitaf Isabella van Oostenrijk, S.A.G., Atlas Goetghebuur.

*Deſe tombe was alijt bedecht vopſooghe dachen met een ſwart pelde
met een gouden laken crucijcs het pelde ſwart fluſſoel.*

Afb. 2 - Arend van Wynendaele, Verso van afbeelding 1.

Afb. 3 - Copy van de tekeningen van het grafmonument van Isabella van Oostenrijk, S.A.G., Atlas Goetghebeuer.

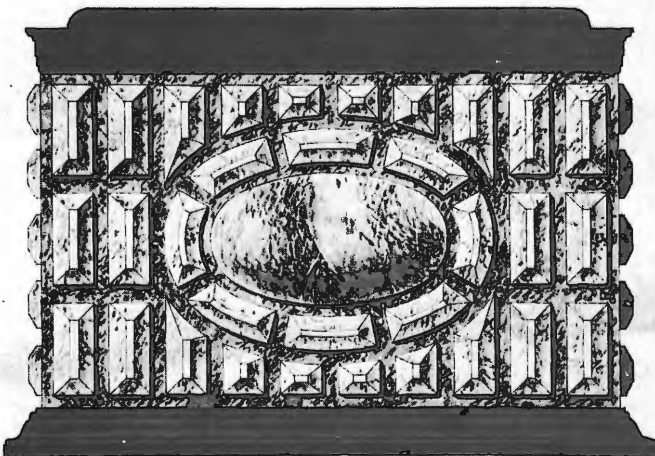
De Tombe en Epitaphie van Mevrouw ISABELLE Coninginne van Denemerken & de welke stont in de kereke der Abdye van Sinte Pieters gemaeckt van Albaster, en binnen stont het opschrift in dese Latynsche Carmina gegraveert op een Kopere Plaece en gemackt door den Edelen heer Cornelius Duplicius Scepperus Heere van Kecke alwaer hy is begraven en tol op heelen syne waepenen en epitaphium noch gesien wordt.

Gravé par D. B. 1702

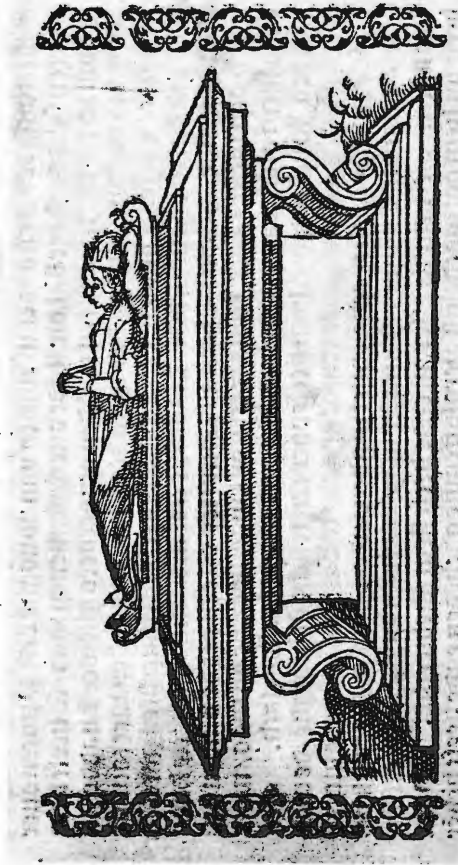

Epitaphie van vrou Isabelle Coninginne van Denemerken en zuster van Keyser Carolus den vyfden, uten lalyne in't vlaemisch vertaelt by M. jo: van deVivere, voor den lykdiens op den xv february 1525, in sinte Pieters Kerckie te Ghendt, alwaer zy voor den hooghen autær begraven leght.

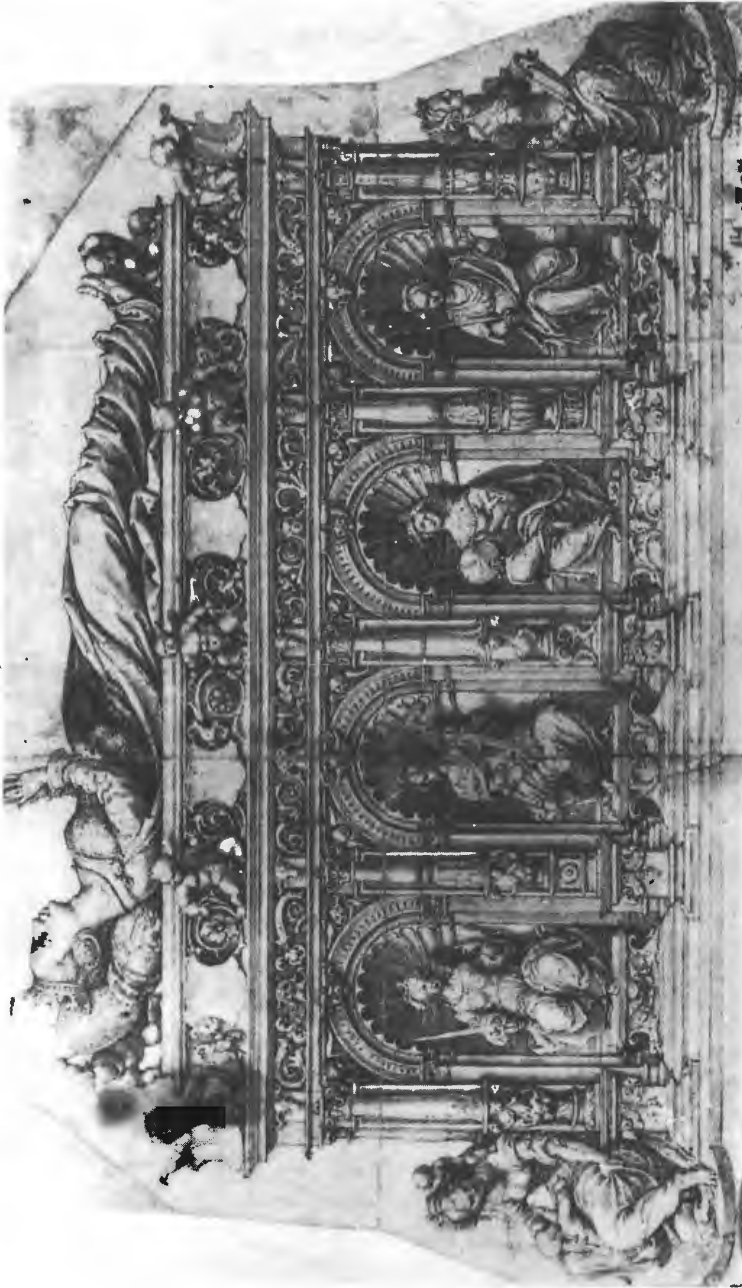

De tombe van de Coninginne Isabelle welke in de nieuwe gebauwde Abdye kerke van Sinte Pieters te Ghendt geplacets is int jaer 1652, deszelfs loode kiste en de geene van haeren zoon Jan, met zes schriften op perkement wierden er wytgerooft door de Fransche revolutionnaires in 1793, de overblyfsels wierden met zorge erzaemeld in deze tombe den 24 maye 1814.

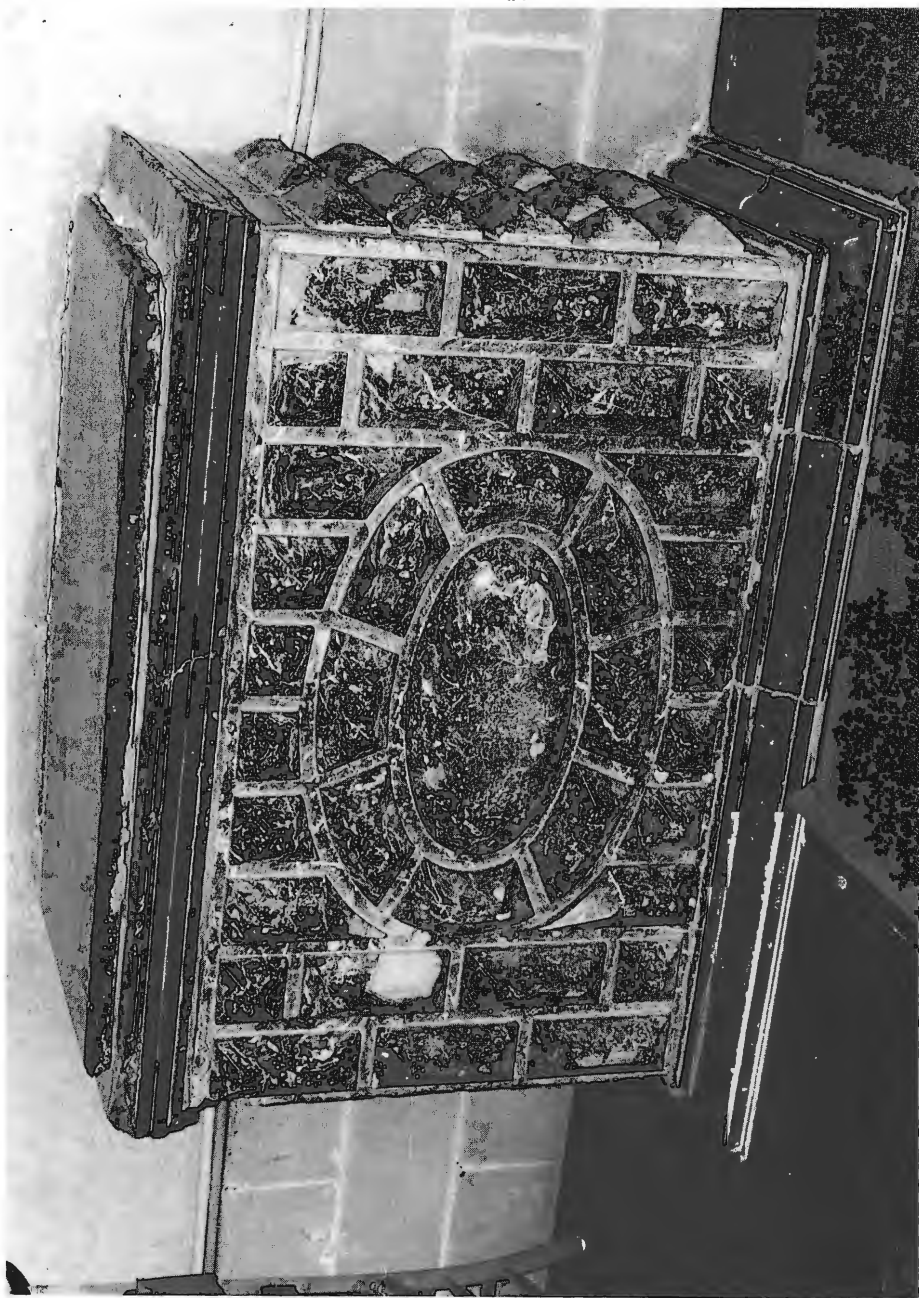
Afb. 4 - Tekening van het grafmonument van Isabella van Oostenrijk 17e eeuwse toestand, S.A.G., Atlas Goetghebuer.

Afb. 5 - Gravure van de graftombe naar akwarel van A. van Wynendaele, Marcus van Vaernewyck, *Die Waerachtighe Geschiedenisse van Carolus de Vijfste*, Gent, 1564, p. O.j.v^o.

Afb. 6 - Vermoedelijk ontwerp van Mabuse voor het mausoleum van Isabella van Oostenrijk, Prentenkabinet Berlijn.

Afb. 7 - Huidige tombe van Isabella van Oostenrijk in de O.L. Vrouw-St-Pieterskerk te Gent.

Het epitaaf versierd met de kwartieren van Isabella, zonder de weelderige omlijsting, werd eveneens opgenomen in de grafschriftenverzameling Van Huerne die nog vóór de tweede Beeldenstorm werd samengesteld ³⁵.

Te oordelen naar de tekeningen (afb. 1,3) is de analogie met andere bekende werken van Jan de Heere overduidelijk ³⁶. De sokkel bestond uit een zwart-marmeren sterk geprofileerd lijstwerk waarboven de rood-marmeren tombe was aangebracht. Samen met vier zware albasten voluten - twee aan het hoofd - en twee aan het voeteinde - schraagde dit onderstel een flink uitkragende dekplaat. Het albasten beeld van de koningin rustte op een soort slede.

De houding is nog gotiserend: de handen devoot in gebed gevouwen, het hoofd getooid met de koningskroon, op een kussen aan de voeten de traditionele hazewind. Het lichaam is gehuld in een rijkelijk versierde mantel (afb. 3).

Volgens het kontrakt werd het grafschrift - op zwarte grond en in reliëf - op een latoenenplaat geslagen (afb. 1). De albasten omlijsting is een weelderig voorbeeld van vroegrenaissancekunst.

Aan weerskanten werd het epitaaf geflankeerd door een sierlijk kandelaberzuiltje, waarvan de schacht alternerend voorzien was van schuine en verticale groeven, lijstwerk en akantusbladeren. De zuiltjes eindigden op gekoppelde saterpoten die neerkwamen op een vierkantig voetstuk; voorzien van een diamantkop steunden zij op het basislijstwerk. In het midden van dit lijstwerk stond een saterkop geflankeerd door zwevende putti en hoornen van overvloed en daarnaast, in de as van de zuiltjes, een akantusblad.

Als dekstuk fungeerde een entablement samengesteld uit drie welgescheiden lijsten voorzien met eier-tand-en bladlijstwerk. Dit dekstuk was getooid met een soort edikel en zes blazoenhoudende putti. Dit alles was gevat onder een triomfboog met gladde zuilen en akantuskapitelen.

Uitgevoerd in de meest uitgelezen bonte-marmers werd de sobere compositie van de tombe enigszins gemilderd door de vier zware voluten die, in zekere mate, als vroege voorlopers van de barok mogen bestempeld worden. Daarentegen vertoont het lijstwerk van het epitaaf alle kenmerken van de typisch rijke vroegrenaissance vormentaal.

Wij mogen niet nalaten de aandacht te vestigen op de anonieme pentekening (afb. 6) uit het Berlijnse Prentenkabinet ³⁷. Het gaat hier om een rijkelijk opgevat grafmonument waarvan de onderbouw omziet is met allegorische vrouwenfiguren en met als gisant een jonge vorstelijke vrouw. Die tekening wordt door sommige kunsthistorici beschouwd als het ontwerp dat Mabuse zou gemaakt hebben voor het grafmonument van Isabel-

(35) Grafschriften Van Huerne 16-17e eeuw, verzameling Baron Gilles de Pélichy: cfr. E. RENDERS, *Hubert van Eyck, personnage de légende*, Parijs-Brussel 1933, afb. 2 en 3.

(36) M.J. ONGHENA, o.c., kol. 296.

(37) P. CLEMEN, *Lanceloot Bondeel und die Anfänge der Renaissance in Brügge*, Belgische Kunstdenkmäler, München 1923, II, p. 5, afb. 3; H. PAUWELS, H.R. HOËTINK en S. HERZOG, *Tentoonstellingscatalogus Jan Gossaert genaamd Mabuse*, Rotterdam-Brugge 1965, pp. 329-30; M. VANROOSE, *De Beeldhouwkunst van de 16de eeuw, Gent, Duizend Jaar Kunst en Cultuur*, I, Gent 1975, pp. 475-476.

la van Oostenrijk. Wegens de overdadige weelderigheid, en de daaraan verbonden uitgaven, zou dit project geen doorgang hebben gevonden. De vrij eenvoudige opvatting van het uitgevoerd mausoleum (de tombe) zoals we die kennen uit de bewaard gebleven tekeningen strookt inderdaad niet met de exuberante vormtaal van Mabuse waarmee de Berlijnse prent stylistisch nauwe verwantschap vertoont.

Sedert 1810³⁸ is aan de graffombe van 1652 (afb. 4) - zoals die nu nog in de O.L.Vrouw-Sint-Pieterskerk staat (afb. 7) - niets veranderd. De opstaande wanden uit rood marmer zijn bezet met diamantkoppen. Het voetstuk en de dekplaat werden uitgevoerd in zwart-marmer met terugwijkend lijstwerk³⁹. Zoals aan het grafmonument van Philibert van Savoie en Margareta van Oostenrijk te Brou, waarvan het definitief ontwerp werd toevertrouwd aan Jan van Room en het beeldhouwwerk o.m. aan Gillis van Belle, Conrat en Thomas Mijt, hebben ook hier meerdere kunstenaars samengewerkt⁴⁰.

Als men in overweging neemt dat de rol van De Smijtere, De Smet, De Heere en Dedelinc zich beperkte tot de uitvoering van het ontwerp van Mabuse, is het, ons inziens, van weinig belang om zich verder te buigen over de taakverdeling van die meesters.

Voor de kunstvisie van De Heere én de ontplooiing van het Italianisme in de Lage Landen daarentegen moet de samenwerking én vooral het contact met Mabuse, die op het slot van Souburg met Jacobo de Barbari had gewerkt, van doorslaggevend belang zijn geweest. Voornamelijk in de omlijsting van het grafschrift was de stijl in harmonie met die van de decoratieve architecturen die in de schilderijen van Mabuse veelvuldig voorkwamen. Zijn modellen bezaten volume en streefden in de uitbeelding van de personen het plastisch-sculpturale na. Karel van Mander roemde Mabuse trouwens als de eerste Nederlandse Romanist, die in zijn vaderland niet enkel de Italiaanse vormtaal maar tevens de voorstelling van het naakt en de mythologische taferelen invoerde⁴¹.

In de rij van de vorstelijke praalgraven, zoals dit van Engelbert III van Nassau te Breda, van Willem de Croy te Heverlee (1528), van Antoon de Lalaing te Hoogstraten (vóór 1540) en van De Merode te Geel (1554), nam dit van Isabella van Oostenrijk in de Gentse St.-Pieterskerk dan ook een belangrijke plaats in.

(38) Archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Gent; C. PIOT, *Rapport à Mr. le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815*, Brussel 1883, pp. 193-208.

(39) R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische en kunsthistorische studie*. Mij Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent 1980, p. 162.

(40) J. DUVERGER, *Bijdrage en documenten tot de Kunstgeschiedenis*, 2e reeks, *Vorstelijke grafmonumenten uit het begin der XVIe eeuw*, Gent 1941, pp. 19-23; D. ROGGEN en S. LEURS, *Vroegrenaissance bouw- en beeldhouwkunst, Geschiedenis van de Vlaamse Kunst I*, Antwerpen z.j., p. 512.

(41) J. GABRIELS, *De vroeg renaissance in de schilderkunst, Geschiedenis van de Vlaamse Kunst, I*, Antwerpen, z.j, p. 453.

KOOPLIEDEN UIT ISERLOHN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN TIJDENS DE ACHTTIENDE EEUW

door

Wilfried REININGHAUS ¹

De handels- en nijverheidsstad Iserlohn

In de loop van de achttiende eeuw gold de stad Iserlohn bij alle reizigers, die het graafschap Mark in het zuiden van Westfalen bezochten, als de rijkste en meest welvarende stad in de regio. Dit niettegenstaande het feit dat de omstreeks het jaar 1800 ongeveer 4000 inwoners tellende stad ver van de grote verkeersaders gelegen was. Sedert de middeleeuwen beruste de welvaart er op productie en verkoop van ijzerdraad en van de op basis daarvan aangemaakte kleine ijzerwaren. Na 1720 werd deze traditionele nijverheid aangevuld met de productie van voorwerpen in messing (een legering van koper en zink), gestimuleerd door het voorkomen van zinkerts in de nabijheid van de stad. Omstreeks 1740 kwamen als manufactuur ingerichte zijde- en bandfluweelweverijen de metaalnijverheid aanvullen. De drijvende kracht achter de afzet van de standaardproductie en bij het inplanten van de nieuwe nijverheden was de locale elite van kooplieden. Sinds de zestiende eeuw beheerste deze het openbare leven in Iserlohn. Doorheen de achttiende eeuw zijn ononderbroken een vijftigtal koopliedenvennootschappen of bedrijven op individuele basis aanwijsbaar. Geen enkele andere stad in Westfalen kende op dat ogenblik een vergelijkbaar aantal kooplui in verhouding tot de volledige bevolking ².

De belangrijkste afzetmarkt voor Iserlohn waren, tijdens de dertigjarige oorlog, de Noordelijke Nederlanden, met Amsterdam als draaischijf. Aan het einde van de zeventiende eeuw breidden de kooplui uit Iserlohn hun actieradius uit. Dank zij het heropleven van de jaarmarkten in Frankfurt am Main, Leipzig, Naumburg en Braunschweig vonden ze aansluiting bij de intern-Duitse handelsstromen. Ze zorgden tevens voor de link tussen de jaarmarkten en hun handelsrelaties in de Nederlanden : waren aangekocht op de Duitse jaarmarkten werden door hun toedoen in de Nederlanden verkocht, terwijl ze import uit de Nederlanden op de jaarmarkten aanboden. Deze handelstroom liep over Iserlohn en vulde de regionale afzet van de in het graafschap Mark geproduceerde goederen aan ³.

(1) Vertaling: Marc Boone.

(2) Dit artikel ontstond als onderdeel van een geplande monografie over de stad Iserlohn en zijn kooplieden in de periode 1650 - 1820. Eerdere onderzoeksresultaten treft men aan in verschillende artikels in: G. BETTGE (ed.), *Iserlohn-Lexikon*, Iserlohn, 1987; en in W. REININGHAUS, Stammlisten zu Iserlohner Kaufmannsfamilien im 18. Jahrhundert, in: *Beiträge zur westfälischen Familienforschung*, 45, 1987, pp. 7-90.

(3) Zie de bekende karakterisering van de handel vanuit Iserlohn bij W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, band 2/1, München-Leipzig, 1919, p. 584.

Kaart van het graafschap Mark uit Stephanie Reekers: Statistische Darstelling der Gewerblichen Wirtschaft Westfalens um 1800.

Kooplui uit Iserlohn in Antwerpen en Gent.

Reeds omstreeks 1700 deden kooplui uit Iserlohn de Zuidelijke Nederlanden tijdens hun handelsreizen aan. Ze voerden laken en kant in en verkochten het op jaarmarkten en markten tot zelfs in Kleve-Mark. Een in 1726 afgekondigd Pruisisch verbod om nog langer Brabantse sierwaren en textiel in de westelijke provinciën van Pruisen in te voeren, zou wel eens

tegen de Iserlohner kooplui gericht kunnen geweest zijn⁴. Mercantilistisch geïnspireerde bezwaren verhinderden in 1723 het voornemen van de koopman Johann Diedrich Schmidt om in Iserlohn een fabriek voor wollen stoffen op te richten en om daarvoor arbeiders uit Brabant in te schakelen⁵. Deze Schmidt moet een buitengewoon kenner van de textielnijverheid in de Zuidelijke Nederlanden geweest zijn. Op 12 mei 1705 had hij zich namelijk als 'Jan Dirk Smidt', 'koopmann' uit 'Yserlijn' in het Antwerpse poorterboek laten registreren. Daarmee was Schmidt een der vijf kooplui uit Iserlohn die aldaar reeds voor 1712 burgerrechten verwierven. Tot 1795 zouden er nog veertien volgen. De plaats Iserlohn raakte er zo door bekend, dat in 1776 Friedrich Hülsenbeck uit de Enneperstrasse zich onder de plaats van herkomst Iserlohn "Duitsland" in Antwerpen vestigde⁶. Of dit aantal vestigingen in Antwerpen uitzonderlijk hoog was, dan wel als gemiddeld te beschouwen voor Vlaanderen en Brabant, kan niet worden uitgemaakt. In elk geval lijkt het grote aantal kooplui uit Iserlohn met burgerrechten in de Scheldestad uitzonderlijk geweest te zijn. In Gent immers, waar dit gemakkelijk kan worden nagetrokken, verwierf geen enkele Iserlohner het poorterschap, ook al lag uitgerekend daar het aantal vestigingen hoog⁷. De plaats van Antwerpen in de overzeese handel tijdens de achttiende eeuw is niet te onderschatten, ook al kende de stad enige terugval vergeleken met de door een sterkere nijverheid gekenmerkte steden Gent en Brussel. Tot in de vroege negentiende eeuw trok de havenstad aan de Schelde telkens opnieuw vreemde, protestantse kooplui aan. Omstreeks 1830, zo stelde F. Prims, waren in de Antwerpse groothandel "naar getal als naar betekenis de vreemden ... overheerschend". Tot de meest vermogende groothandelaren mogen Johannes Schmidt en Thomée & Cie gerekend worden. Beide bedrijfsvoerders waren omstreeks 1810 uit Iserlohn ingeweken⁸.

Het beeld dat de naaiaaldenfabrikant Peter Eberhard Müllensiefen uit Iserlohn aan zijn reis naar België in de herfst van 1800 overhield van de verschijning der Antwerpse kooplui was weinig flatteus: "louter karikaturen, mannen met hangbuikjes..., wandelende biertonnen met verhitte tronies". Müllensiefen verrichtte dan ook geen zaken met hen en verkocht

(4) J.J. SCOTTI, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen in dem Herzogthum Cleve und in der Grafschaft Mark*, Düsseldorf, 1826, Dl. 2, nr. 1012.

(5) Zentrales Staatsarchiv Merseburg (verder: ZSTAM), Rep. 34 Iserlohn 106.

(6) Gebaseerd op Stadsarchief Antwerpen (verder: SAA), poortersboeken 1609-1712, 1712-1795. Werden verder nog aangetroffen: 1705: Caspar Angelkort, Gerhard Basse; 1706: Johann Diedrich Schmidt; 1711: Johann Diedrich Schmiemann, Johann Hermann Basse; 1720: Johann Caspar Schmidt; 1757: Johann Melchior Kissing, Johann Arnold Lodewig, Diedrich Hermann Schmidt; 1763: Johann Hermann Kissing, Johannes Quincke; 1769: Gerhard en Johann Friedrich Lodewig; 1776: Johann Stephan Kissing; 1778: Johann Hermann Düsing, Johann Hermann Schmidt; 1787: Johann Wilhelm Geck; 1788: Heinrich Wilhelm Thomee, Johann Karl Angelkort.

(7) J. DECAVELE e.a. (ed.), *Poorters en buitenpoorters van Gent 1477-1492, 1542-1796*, Gent, 1983, passim.

(8) L. MICHELSEN, De Handel, in: *Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, Antwerpen, 1952, pp. 94-122; F. PRIMIS, De Antwerpsche groothandel in 1830, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 20, 1929, pp. 242-243 (vermelding van Thomee en Schmidt). Uitvoerige informatie over beiden in: SAA, bevolkingsregister en contemporaine adresboekjes.

nauwelijks naaanaalden. Wat in zoverre verrassend is omdat hij er toch meerdere landgenoten had aangetroffen, "die daar, net als Kissing in Brussel, belangrijke handelszaken beheerden"⁹. In welke handelswaar dreven deze landgenoten dan wel handel? Een antwoord op deze vraag wordt geleverd door de uitvoerige, zij het niet zonder kritische ingesteldheid te benutten, Gentse adresboekjes, de zogenaamde "Wegwijzer van Gent"¹⁰. Tussen 1787 en 1814 vermelden ze meerdere kooplui, die wij als afkomstig uit Iserlohn kunnen herkennen. Aldus is van 1787 tot 1794 de firma Kissing Söhne ("Kesseng Zoonen") in Gent aanwezig. Ze verhandelde in het huis de "Grote sterre" op de Koornmarkt allerlei Duitse, Engelse en Hollandse waren, in het bijzonder ook wijn van Rijn en Moesel. In 1794 stelden H.D. Quade & Co. hun zaak aan de Sint-Michielsbrug voor het publiek open. Het kon er Engelse, Franse en Duitse stoffen, kousen en kleingoed ("merceryen") kopen. In hetzelfde jaar werd de zaak van (Johann Hermann?) Schmidt aangeduid met de vermelding die naderhand voor alle Iserlohner kooplui in Gent zou gelden: "magazyn in alle duydschen goeder". Ondertussen hadden zich nog vier kooplui uit Iserlohn in Gent laten vertegenwoordigen. Hun "magazinen" moeten de handelszaken geweest zijn die Müllensiefen vermeldde.

In de jaren na 1790 was naar alle waarschijnlijkheid de handel uit Iserlohn met Brabant en Vlaanderen reeds over zijn hoogtepunt heen. Toch blijven de Gentse wegwijzers uit deze jaren belangrijke inlichtingen leveren. Vermoedelijk bezaten de kooplui uit Iserlohn verschillende zaken in de onderscheiden steden. De in Gent vermelde firma Kissing Söhne werd bijvoorbeeld nadrukkelijk voorgesteld als afkomstig uit Antwerpen. Ook Johann Hermann Schmidt kan met Antwerpen worden in verband gebracht. Van Quade is bekend dat hij in 1783 lid werd van de schuttersgilde in Oudenaarde. Hij betrok er, naast zijn woning in Gent, een verblijf¹¹. Het paspoort van Gottfried Cappel bevatte in 1800 stempels uit Gent, Brussel en Antwerpen. Bij zijn overlijden in 1808 bevonden de te inventari-

(9) F. VON OPPELN-BRONIKOWSKI (ed.), *Ein deutsches Bürgerleben vor 100 Jahren*, Leipzig, 1931, p. 190.

(10) De handelsfirma Kissing in: *Nieuwen almanach... ofte den getrouwen wegwijzer der Stad Gent*, Gent, 1787 (in leeszaal van het Gentse stadsarchief), pp. 78; 1788, p. 78; 1781, p. 57; 1790, p. 76; 1791, p. 42; 1792, p. 46; 1793, p. 44; 1794, p. 44; de firma H.D. Quade & co., Schmidt, in: *ibidem*, 1794, p. 44; 1795, p. 68; 1796, p. 68; 1797, p. 37; 1798, p. 34; de firma Gebr. Rentzing, in: *ibidem*, 1798, p. 34; de firma Quincke, in: *ibidem*, 1798, p. 34 (in het hotel Hemelryk). Het *Magazine mit allen deutschen Waren* bevat volgende vermeldingen: 1799, p. 15 (Rentzing, Quincke, Quade, Schmidt); 1800, p. 23; 1801, p. 17 (met nieuwe vermelding van G.G. Cappel & Co.); 1802, p. 50; 1803, p. 85; 1804, p. 90; 1805, p. 83; 1806, p. 82; 1807, p. 85; 1808, p. 93; 1809, p. 95; 1810, p. 108; 1811, p. 101 (enkel nog Quade en Schmidt); 1813, p. 104: Quade, Schmidt en de gebr. Cappel in Lokeren. Kritische bemerkingen aangaande de wegwijzer: H. COPPEJANS-DESMEDT, *De Gentse vlasindustrie vanaf het einde van de XVIII eeuw tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven (1838)*, in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., 22, 1968, pp. 189-191.

(11) J. MERTENS, *De Oudenaardsche schutterij van St.-Hermes in de 19de eeuw*. Den teeloegang van een aloude bukschuttersgilde, in: *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 22, 1985, p. 96. Met dank aan Jef Mertens, Hechtel-Eksel, voor de verwijzing.

seren goederen zich niet in Iserlohn maar in Brabant en op de "handelsplaatsen"¹². Uitgerekend hij vermeldde in correspondentie met zijn oom, een Pruisisch ambtenaar belast met toezicht op de ertswinning, hoe kooplui uit Iserlohn bij de handel met de Zuidelijke Nederlanden tussen de jaarbeurssteden Frankfurt am Main en Leipzig enerzijds en Brabant en Vlaanderen anderzijds af- en aanpendelden. De in Iserlohn achtergebleven verwanten bleven daarbij vaak geruime tijd zonder nieuws¹³. De aankopen op de jaarmarkten waren ook voor de verkopers aldaar tot een vast terugkerende post uitgegroeid. Wanneer in 1771 de kooplui uit Iserlohn op de Paasmarkt in Leipzig geen lijnwaad uit Lausitz opkochten, betekende dit een aanzienlijk verlies voor de producenten uit Lausitz¹⁴.

De rijke kooplui Lürmann en Kissing in Gent

Enkele kooplieden uit Iserlohn of onmiddellijke omgeving brachten het in het huidige België voor 1771 tot een aanzienlijke rijkdom. Een in 1771 opgesteld overzicht van de belangrijkste groothandelaren in de Oostenrijkse Nederlanden vermeldt onder Gent de namen "Kessingh" en "Melchior Lürmann & Co.". De eerste vermelding slaat op Johann Hermann Kissing & Co., die tussen 1768 en 1801 bij de gebroeders Bethmann uit Frankfurt met zetel in Iserlohn of Antwerpen genoteerd stond. Kissing, aldus werd in 1771 uit Gent gemeld, hield aldaar "un magazin fixe de toute sorte des marchandises et denrées, qu'il tire directement notamment des foires de Leypsic, Francfort et autres d'Almagne". Tot de door hem verhandelde waren werden katoendoeken, mousseline, kousen, "jolités et autres denrées et manufactures" gerekend. Ze werden onder andere naar Brugge, Ieper, Kortrijk, Brabant en Henegouwen verzonden. De omzet van Kissings zaak werd op 150 tot 160.000 fl. geschat.

Het profiel van de firma van (Johann) Melchior Lürmann was grondig verschillend hiervan. Ze kocht haar goederen niet alleen op de jaarbeurzen in, maar bevoorradde zich ook in Sheffield, London en in andere Engelse steden. Naast bedrukte of beschilderde mousselinen dreef Lürmann handel in vele diverse goederen, "quoiqu'il est impossible d'individuer et calculer les qualités et quantités de chaque espèce". De omvangrijke verzendingen gebeurden uit Gent naar diverse bestemmingen in Brabant, Henegouwen en Vlaanderen. De jaarlijkse omzet beliep ten minste 200.000 fl.¹⁵

(12) Stadsarchief Iserlohn, Kleine Erwerbungen B 33 (nalatenschap Cappel).

(13) Stadsarchief (verder StA) Schwelm Wupp. 59, p. 127, 193, zie ook de zorgen die een lid van de Iserlohner familie Geck zich maakte tijdens de Brabantse onlusten van 1795: Staatsarchiv Münster (verder: STAMS), Grafschaft Mark, Gerichte III 10,7 deel 28, fol. 185 e.v.

(14) Staatsarchiv Dresden, Loc. 11463, fol. 44v.

(15) Algemeen Rijksarchief (Brussel), verder: ARA, Conseil de Finances, nr. 1627b, zie ook: H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot de goeude burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria Terezia*, Brussel, 1952, p. 197; IDEM, De groothandel in de Zuidelijke Nederlanden in 1771, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, 6, 1957, pp. 47-65.

De gehele familie Quincke verbleef kennelijk in Vlaanderen, in 1811 besprak Müllensiefen immers met de "verlichte familie Quincke uit Gent" de plannen om het graafschap Mark bij Frankrijk in te lijven ¹⁶.

De handelswaar

Bij de huidige stand van het onderzoek staat vast dat de kooplieden uit Iserlohn in Brabant en Vlaanderen niet zozeer met de import van metaalproducten uit hun geboortestreek, maar eerder met in Duitsland opgekochte textielwaren begaan waren. Omgekeerd brachten ze de hoog aangeschreven Brabantse lakens dan weer op de Duitse markt. Metaalwaren uit het graafschap Mark duiken erg zelden als exportgoederen naar de Zuidelijke Nederlanden in de bronnen op. Het leidt evenwel geen twijfel dat zowel ijzerdraad als gebruiksklare goederen uit metaal daarheen geëxporteerd werden ¹⁷. Na 1785 kwam ook garen uit de Iserlohner blekerijen de lijst van exportgoederen aanvullen. Een veelzijdige handelonderneming als deze van Johannes Rupe & Co. leverde slechts aan een beperkt aantal klanten, die zelf als tussenhandelaars fungeerden. De belangrijkste waren Cruenaer in Kortrijk en Joan Van Paemel in Gent ¹⁸. Ten gevolge van de onlusten in de jaren 1790 kwam de export van fijn garen naar België in het gedrang. Pas na de eeuwwisseling voerde het handelshuis uit Iserlohn zijn activiteiten op. Het deed daarbij een beroep op de diensten van de in Antwerpen woonachtige handelsreiziger Johannes Meininghaus, die van Antwerpen uit klanten in Turnhout, Lokeren, Sint-Niklaas, Brugge, Gent en zelfs tot in Rijsel aandeed. Hij bood garenmonsters aan, die voerlui hem onmiddellijk na het sluiten van de blekerijen in augustus/september in Antwerpen brachten ¹⁹.

Het blijft voorlopig onduidelijk of de Zuidelijke Nederlanden ook als tussenstation fungeerden voor de handel naar Frankrijk of Spanje. Er zijn weinig argumenten om aan te nemen dat dit het geval was: de bewaard gebleven bedrijfsboekhouding bevat immers weinig aanduidingen in deze zin. Alleen merinowol werd duidelijk met Oostende en Leuven als tussen-depot uit Spanje of Frankrijk betrokken ²⁰. Voor de Spanjehandel gaf men in Iserlohn de voorkeur aan de haven van Amsterdam, een aanzienlijk deel van de handel op Engeland verliep over de Vlaamse kusthavens, wat ook door informatie uit Gent wordt bevestigd. Johann Friedrich Quincke & Co. golden aldaar immers als de specialisten voor invoer uit Engeland ²¹.

(16) E. LÜLFF, *Landrat Peter Eberhard Müllensiefen im Dienste der Öffentlichkeit*, Hemer, 1963, p. 21.

(17) STAMS, KDK Hamm 53, fol. 66.

(18) StA Schwelm Wupp. Bfkip. 1788/90, p. 843, 76, p. 391, 91, 868; Stadtarchiv Dortmund Best. 351 nr. 834 (1787 verblijf bij Cruenaer in Kortrijk).

(19) StA Schwelm Wupp. 74, pp. 78-80, 313 e.v., 479 e.v., 573, e.a.

(20) StA Schwelm Wupp. 76, p. 617; Bfkip. 1788/90, p. 1015: wolaankoop bij de gebroeders Sedze in Oléron, transport over Leuven. In 1808 transporteerde F. Van Drooghenbroock uit Brussel vingerhoeden en draad uit messing in opdracht van de firma Rupe naar Lyon en Barcelona en verder, StA Schwelm 11, 299.

(21) StA Schwelm Wupp. 2, p. 250.

De firma's Romberg en Basse

In tegenstelling tot de Kissings, Lürmanns en Quinke's bouwden de kooplieden uit de families Romberg en Basse hun handelsrelaties met Iserlohn in belangrijke mate af, ten gunste van hun engagementen in de Oostenrijkse Nederlanden. In het kader van deze studie kunnen niet alle lotgevallen van Friedrich Romberg aan bod komen. Hij werd in 1729 als zoon van een houtrechter in Sundwig geboren en bracht het tot baron en kasteelheer in Machelen bij Brussel²². De eerste jaren van zijn activiteiten als koopman dienen hier echter wel ter sprake te komen, zijn beroepsloopbaan ving namelijk aan - naar traditie - bij een Kissing in Iserlohn. Indien hij bij de firma Johann Heinrich Kissing & Co. in de leer ging, zal hij daar al wel erg precieze kennis over de handel met de Zuidelijke Nederlanden opgedaan hebben. Een tweede luik van zijn opleiding genoot hij in de Augsburgse textielsector, waar hij eveneens met de aldaar groeiende manufacturen van Johann Heinrich Schüle kon kennismaken. Zowel met Schüle als met de stad Augsburg onderhield Romberg nadien contact²³. Hij kwam tenandere waarschijnlijk uit Augsburg toen hij zich in 1755 als koopman in Brussel vestigde. Toch zou hij nog tot in 1758 in de boekhouding van de Gebroeders Bethmann in Frankfurt als een koopman uit Iserlohn geboekstaafd staan. Het grootboek van de firma Bethmann uit deze jaren laat toe de expansie van de ondernemingen van Romberg in te schatten²⁴. Pas na zijn huwelijk in 1759 met Sophie Luise Huyssen uit Essen werd Brussel definitief de hoofdzetel van zijn bedrijf. Er weze overigens op geattendeerd dat zijn echtgenote een verwante was van de uit Iserlohn afstammende Augsburgse koopman Johann Diedrich Helcke. Op hetzelfde ogenblik nam Romberg zijn drie jaar jongere broer Christian in de firma op. In 1762 vermeldde de Brusselse "Almanach des Négocians" volgend overzicht van goederen die via Romberg te verkrijgen waren: "Marchandises de Silesie, de Saxe & Perses, mousselins, etoffe de soye et laine"²⁵. Tijdens de eerste jaren van zijn optreden als onafhankelijk han-

(22) Vgl. J. VAN HOUTTE, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Gent, 1920, pp. 353 e.v.; J. LEFÈVRE, *Etude sur le commerce de la Belgique avec l'Espagne au XVIIIe siècle*, Brussel, 1922, pp. 92 e.v.; M. BRAEKMAN, L'église protestante de Bruxelles sous l'Ancien Régime, in: *Cahiers Bruxellois*, VII, 1962, pp. 194 e.v.; F. THESEE, *Négociants bordelais et colons de Saint-Dominique. Liaisons d'habitations. La maison Henry Romberg, Bapst et Co., 1783-1793*, Parijs, 1972, pp. 21-26 (met uitvoerige verdere literatuur); P. MOURÉAUX, Le grand commerce à Bruxelles en 1771, in: *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 4, 1977, pp. 33-48. De regionale geschiedschrijving uit het graafschap Mark heeft zich herhaaldelijk over de figuur van Romberg gebogen: R. ALTHAUS, Johann Bernhard Friedrich Romberg. Das seltsame Schicksal eines Sauerländer, in: *Der Märker*, 3, 1954, p. 88; A. EBBINGHAUS, *Sundwig. Wohnsitz der Rombergs im 18. Jahrhundert*, in: *Der Schlüssel* [Hemer], 23, 1976, pp. 88-92; H. TREUDE, Die Rombergs aus Sundwig, bedeutende Kaufleute und Kolonisten, in: *ibidem*, pp. 52-61; F.W. WULFERT, Zwei merkwürdige Brüder aus Sundwig (ca. 1850), in: *ibidem*, pp. 62 e.v.

(23) Brussel, Koninklijke bibliotheek Albert I, handschriftenafdeling: F. ROMBERG, *Mémoire des faits*, Brussel, 1810, p. IX.

(24) Stadsarchief Frankfurt, Gebr. Bethmann, 3.6, fol. 232, 304.

(25) Stadsarchief Brussel, Almanach des Négocians contenant le Tableau par ordre alphabétique des bonnes maisons de commerce des principales places de l'Europe..., Brussel, 1762, p. 50.

delaar volgde Romberg aldus het patroon dat voor hem andere kooplieden uit Iserlohn, die zich in de Zuidelijke Nederlanden hadden gevestigd, hadden aangehouden : hij dreef hoofdzakelijk handel in textiel. In de loop der jaren 1760 bracht zijn speculatieve geest hem er meer en meer toe het keurslijf van de textielhandel af te werpen. Hij bouwde namelijk een groot-schalige transportketen op, waarbij hij zich steunde op de bekende wagenvoerder Altenvoerde uit het graafschap Mark. In zijn tot in overzeese gebieden reikende handelsaktiviteit beconcurrerde hij evenwel ook de producten uit zijn vaderland, het graafschap Mark. Romberg zorgde namelijk ook voor de afzet van de Oostenrijkse zeismederij²⁶. De contacten met Hemer en Iserlohn werden weliswaar niet afgebroken, maar ze verloren op één uitzondering na zogoed als alle bedrijfseconomisch belang. Romberg bleef namelijk behoeftige landgenoten ondersteunen, of het nu ging om de zonen van de failliete Johann Diedrich Lürmann, of om de inwoners van het afgebrande stadje Hemer. Nog in 1790 verzochten inwoners uit Iserlohn hem tussen te komen ten gunste van een verwand in het Oostenrijks leger²⁷. Het enige project van commerciële aard in zijn streek van afkomst bestond in de oprichting van de "Stephanopel"-blekerij in een dal nabij Hemer. Het schip op de gevel van het daartoe opgetrokken gebouw, genaamd "Zum Kap der Guten Hoffnung", had waarschijnlijk betrekking op de faam van de koopman Romberg²⁸. In 1780 namen de gebroeders Romberg een katoenmanufactuur in Brussel over. Naderhand werd het bedrijf op zijn beurt overgenomen door de gebroeders Basse, die het tot een betekenisvol textielbedrijf uitbouwden. Ook de Basse's waren uit het Westen van Duitsland afkomstig, meer bepaald uit de Essener tak van een uit Iserlohn stammend geslacht, ze hadden evenwel hun betrekkingen met hun streek van herkomst afgebroken²⁹.

De gevolgen van de Franse revolutie

De Franse revolutie deinde uit naar de Oostenrijkse Nederlanden en vormde op het eerste gezicht een bedreiging voor de kooplui en hun handelsaktiviteiten. Reeds de onlusten aan het einde van 1789 hadden bange vermoedens doen ontstaan, of zoals Johannes Rupe & Co. aan een Franse

(26) E. DÖSELER, *Süderländische Geschichtsquellen und Forschungen*, dl. 3, Werdohl, 1958, p. 194, nr. 478 (aangaande de door Johann Peter Altenvoerde voor rekening van Romberg uitgevoerde geldtransporten); ARA, Brussel, Chanc. aut. Pays-Bas, nr. 651, fol. 11v-12v, (leveringen van de ijzer- en staalcompagnie Klagenfurt in de Nederlanden door bemiddeling van Romberg).

(27) RÖMBERG, *Mémoire*, p. 3; StA Schwelm Wupp. 90, p. 37.

(28) STAMS KDK, Hamm nr. 402. Aangaande het "Zum Kap der guten Hoffnung", zie: U. BARTH e.a., *Kunst- und Geschichtsdenkmäler in Märkische Kreis*, Balve, 1984, p. 195 e.v.

(29) Zie P. SCHOLLIERS - VAN DEN EECKHOUT, Een vertegenwoordiger van het opkomend industriekapitalisme: Frederic Basse, van katoendrukker tot beheerder van N.V.'s, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 7, 1976, p. 473-491; W. REININGHAUS, *Stammlisten*, p. 19.

handelspartner meedeelden : “Les troubles de Brabant nous ont causé d'inquietudes pour vos laines, cependant comme les circonstances y ont pris une autre tournure, la plupart des troupes de l'Empereur ayant évacué le pays de Brabant, nous estimons que le calme y regnera”³⁰. De periode tussen de zomer van 1792 en 1795 moet voor de kooplui die handel op Vlaanderen of Brabant dreven een moeilijke tijd geweest zijn. Op 15 december 1792 - het Franse leger was België binnengetrokken - luidt het in een brief uit Iserlohn, gericht aan een te Aken gevestigd uitvoerder, “dat wij omwille van de huidige onzekere tijden...in een staat van niet geringe onrust verkeren”³¹. Het thema van de onzekere tijd zou nog lang geldig blijven. In 1793/94 kwamen de textielmanufacturen in Gent en Brussel tot stilstand. Dit bleek erg nadelig uit te draaien voor de blekerijen in Iserlohn en voor de garenhandel en -spinnerijen in Minden-Ravensberg, die met hun ruw garen bleven zitten. In Iserlohn groeide de garenberg in de stapelhuizen aan. “Wij...bemerken nergens mogelijkheden tot afzet, in Brabant is alles nog erg onrustig, en aan het op gang brengen van de fabrieken wordt zeker niet gedacht”. Voor Vlaanderen gold hetzelfde : door de oorlog waren “veele arbeiders weerklos”³².

In 1794 bereikten een lange tijd geen berichten over wat zich in België afspeelde Iserlohn, zodat “zij die zich hier bevinden in onzekerheid verkeren aangaande hun verwanten aldaar”³³. Tussendoor keerde Gottfried Cappel in september 1794 voor enkele dagen naar Iserlohn terug. Hij stelde er niet alleen zijn familie, maar de hele koopliedenstand gerust : “Cappel, dewelke gisteren over Holland uit Brabant is aangekomen, bevestigt het reeds bekende bericht dat de Franssen zich zeer goed en gedisciplineerd gedragen in Brabant. Elkeen in dat land kan ongestraft zijn zaken behartigen en enkel de onzekerheid aangaande het lot van zijn alhier verblijvende familie was de aanleiding de reis hierheen te ondernemen”³⁴. Cappel lepelde de Iserlohn's echter valse hoop in. In de feiten zou het conflict tussen de Franssen en de buitenlandse handelaren nog scherper worden, zoals negen kooplui uit Iserlohn op 1 mei 1795, in een uitvoerig memorandum waarin ze op de recente gebeurtenissen terugblikten, aan het Pruisisch Generaldirektorium lieten weten³⁵. In de loop van de zomer van 1794 hadden de Iserlohn's “verschillende waren, dewelke wij in de Oostenrijkse Nederlanden in voorraad hadden, en waarvoor wij de gebruikelijke taksen zoals het hoorde betaald hadden met de bedoeling de goederen in de heersende onzekerheid zeker te behouden, naar Holland verstuurd”. “Van de toenmalige regeringen in Brabant en in de Verenigde Provinciën” was

(30) StA Schwelm Wupp. Bf.kpb. 1788/90, p. 1015.

(31) StA Schwelm Wupp. 91, p. 926.

(32) StA Schwelm Wupp. 90, pp. 717 en 1074 (Rupe aan Venghaus & Schloemann in Neuenkirchen, respectievelijk aan Joan Van Paemel in Gent).

(33) StA Schwelm Wupp. 59, p. 39.

(34) StA Schwelm Wupp. 59, p. 193.

(35) De tekst van dit memorandum, waaruit de volgende citaten komen: ZSTAM GD Cleve LXXXI, nr. 13, Bd., fol. 56-60, ondertekend door: Thomee & Angelkort, Johann Heinrich Kissing, gebroeders Rentzing, Quade & Co., Stephan Kissing, Johann Hermann Kissing & Comp., G.G. Cappel, Johann Friedrich Quincke & Comp., Johannes Schmidt, J.W. Geck.

RIJKSUNIVERSITEIT – GENT

**SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUEWEN**

Blandijnberg 2 – 9000 GENT

de verzekering verkregen dat voor de goederen niet andermaal doeanerechten verschuldigd waren, maar dat "deze waren zonder verdere betalingen of taxatie vrij naar de plaats van eerste bestemming zouden kunnen gebracht worden". De Fransen trokken echter een streep door deze rekening. Ze namen de naar Holland verstuurde goederen in beslag en verplichtten de handelaren tot bijkomende betalingen. De Iserlohniers vonden het bijzonder erg dat ze bij deze gelegenheid verplicht werden Franse assignaten te aanvaarden. Toen de Fransen in de Oostenrijkse Nederlanden binnenvielen, hadden enkele achtergebleven kooplieden "onder voorwaarde van betaling in baar geld verschillende waren onderweg verkocht en zich daarbij naar de dan geldige koers van het Brabantse Courant gericht". Uitstaande vorderingen dienden echter, op Frans bevel, in de waardeloze assignaten verricht te worden. Dit ging regelrecht in tegen een basisprincipe van de Iserlohnier handel: "De in het groot handelende koopman..., die zijn waar met baar geld in den vreemde gekocht heeft en die met baar geld in toekomstige transacties andermaal nieuwe waar in den vreemde moet inkopen,...zou op korte termijn alle activiteit moeten staken, indien hij zich met dergelijk papiergeld in de plaats van baar geld diende tevreden te stellen". Het voornemen van de kooplui uit Iserlohn om niet langer producten uit Brabant en Vlaanderen te kopen, maar voortaan enkel "pruisische" goederen te verhandelen, was in dit perspectief niet houdbaar. Het was enkel de merkantillistisch redenerende Pruisische bureaucratie naar de mond praten. De Pruisische diplomaten zouden overigens na de Vrede van Basel bij het Nationaal Convent in Parijs ten gunste van de handelgenootschappen uit Iserlohn tussenkomen "omwille van de zekerheid aangaande hun persoon en aangaande hun zich in handen van Franse troepen bevindend handelsvermogen". Op het ogenblik dat de Iserlohniers hun verzoekschrift indienden waren de ernstigste storingen van het handelsverkeer reeds achter de rug, zonder dat de kooplui enige vervanging voor hun in beslag genomen waar verkregen hadden ³⁶.

Een uitvloeisel van de handelsbetrekkingen tussen Iserlohn en Gent was de overdracht van technologie inzake het bedrukken van katoen. Zoals bekend beleefde de Gentse textielsector aan het einde van de 18de eeuw een spectaculaire opbloei. De katoendrukkerijen kenmerkten zich door een kapitaalsconcentratie, die voor de mechanisatie van het spinnen en weven werd ingezet ³⁷. De reeds vermelde handelaarsfamilie Quincke, die tussen Iserlohn en Gent pendelde, nam het initiatief om in 1806 het bedrukken van katoen zoals dat in Gent gebeurde, in de omgeving van Iserlohn, in Letmathe, in te voeren. 1806 was een belangrijk jaar. De firma Johannes Quincke & Co. diende omwille van de gevoerde douanepolitiek de handel met de Zuidelijke Nederlanden definitief op te geven, zoals ook een bandfluweelfabriek in Dülken ten Westen van de Rijn, en ze zocht derhalve

(36) Zie R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondissement du Brabant sous l'occupation française 1794-1795. Aspects administratifs et économiques*, Brussel, 1964, passim.

(37) Zie H. COPPEJANS - DESMEDT, Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw. Evolutie naar een 'moderne' grootstad, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1986, pp. 581 e.v.

naar nieuwe terreinen om haar activiteiten te ontplooiën. Reeds in 1806 werden in Lethmate ketels geïnstalleerd³⁸. Mogelijks trad de katoenfabrikant Geraard Van Der Waerde, die in het voormalig Augustijnenklooster in Gent samen met Constantijn Devos een fabriek beheerde, als makelaar op. Hij was in alle geval tot 10 maart 1811 vennoot in de onderneming van Quincke³⁹. De katoendrukkerij in Letmathe bleef tot die datum succesvol, nadien bleek het bedrijf niet langer leefbaar, nadat de Fransen de verdere export naar Holland en Noordwestduitsland verhinderd hadden. In 1815 legde Quincke de boeken neer⁴⁰.

De katoendrukkerij in Letmathe was een laat voorbeeld van hoe Iserlohn en omgeving uit de handelbetrekkingen met Vlaanderen en Brabant voordeel konden halen. De driehoekshandel tussen het huidige België, de Duitse jaarbeurssteden en Iserlohn verschafte aan een deel van de kooplui uit Iserlohn de basis van hun aanzienlijke welstand. Iserlohn profiteerde aldus mee van de merkwaardige economische conjunctuur die de Oostenrijkse Nederlanden in de achttiende eeuw kenmerkte.

(38) ZSTAM GD Mark Tit. CLX nr. 9, fol. 3.

(39) STAMS, Notar Krupp (Iserlohn) I 103. Over Van Der Waerde en Devos, zie: H. COPPEJANS - DESMEDT, *art. cit.*, p. 584.

(40) ZSTAMS Rep. 120 D VIII F. 2 nr. 1, fol. 7-8v.

HET PROSTITUTIONEEL KADER TE GENT IN DE PERIODE 1910 - 1932

door

Colette VAN HOOREWEGHE

1. Inleiding

In dit artikel zullen wij trachten een beeld te scheppen van de prostitutie-structuren te Gent in de vroege twintigste eeuw. Prostitutie is allerm minst een nieuw fenomeen, maar de taboesfeer die rond dit maatschappelijk verschijnsel hangt, maakt de studie ervan niet gemakkelijk. Voor wat de periode van de 1ste wereldoorlog aangaat, is er echter heel wat administratief materiaal in verband met de prostitutie terug te vinden. Voor Gent waren vooral het stadsarchief en het archief van het OCMW van groot belang bij ons onderzoek. In dit artikel zullen wij ons, gezien het korte bestek ervan, dan ook voornamelijk toespitsen op de oorlogsprikelen en de directe weerslag ervan op de daaropvolgende jaren ¹.

Het blijft evenwel noodzakelijk een korte voorgeschiedenis en enkele juridische aspecten te berde te brengen, voor een beter begrip van de situatie. Om de prostitutie in ons land aan banden te leggen, was namelijk, tijdens de Napoleontische periode, een systeem van reglementering ingevoerd. Het basispostulaat van deze reglementering was dat de prostitutie een onuitroeibaar én noodzakelijk fenomeen was, dat bijdroeg tot orde en rust in de maatschappij. Parent - Duchâtelet, de belangrijkste theoreticus van dit systeem, legde de nadruk op het gesloten circuit waarbinnen de publieke vrouw zich diende te bewegen. Want hoe noodzakelijk de prostitutie ook was, het zou te gevaarlijk zijn die zomaar haar beloop te laten. Vandaar de organisatie van vier gesloten plaatsen, die onder een voortdurende controle van de administratie zouden staan, nl. het getolereerde bordeel (*maison de tolérance*), het dispensarium, de gevangenis en de refuge ².

Dit systeem van geslotenheid werd door heel wat landen van Europa overgenomen en zou tot in de 20ste eeuw zijn stempel drukken op de prostitutie-structuren. De angstpsychose ten aanzien van het prostitutie-kader was nauw verbonden met de voortdurende dreiging van de venerische ziektes. Zeker na de eerste wereldoorlog, toen deze ziektes een nooit gekend peil bereikten, zorgde de 'syfilofobie' voor een verstrenging

(1) Voor een uitgebreide bespreking van onze onderzoeksresultaten, zie : C. VAN HOOREWEGHE, *Prostitutie te Gent tussen 1910 en 1932. 1. juridische en socio-demografische studie. 2. biografisch repertorium van de prostituees*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1988-89, 215 en 142 pp.

(2) A. CORBIN, *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux 19e et 20e siècles*, Paris, 1978, pp. 15-25.

van de reglementering van de prostitutie en werd ook de publieke opinie zich voor het eerst terdege bewust van het prostitutieprobleem³.

2. De juridische achtergrond tot WO. 1

Door toepassing van artikel 96 van de Gemeentewet, had de stedelijke autoriteit alle macht in handen om soeverein reglementen i.v.m. de prostitutie uit te vaardigen⁴. In Gent kwam het eerste 'règlement sur la prostitution' in 1809 tot stand. Het behelsde de inschrijving van de prostituees in een bijzonder politieregister en een geneeskundig onderzoek om de tien dagen. In 1828 werd het reglement reeds aan een eerste wijziging blootgesteld⁵. Maar de belangrijkste verordening was wel deze van 1850, die mits een aantal minieme aanpassingen in 1871 en 1889, van kracht zou blijven tot 1919⁶. Volgens dit reglement kon niemand een 'huis' openen, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het college van burgemeester en schepenen⁷. De bordelen dienden trouwens aan een aantal voorwaarden te voldoen. Zo mochten zij maar één uitgang naar de straat hebben, geen 'gemeenschap hebben' met aanpalende woningen en geen 'geheime kabinetten' bevatten. De deuren moesten degelijk gesloten kunnen worden, net zoals de vensters die daarenboven nog uit mat glas dienden te bestaan. Geen enkele prostituee mocht zich aan de voorbijgangers tonen of hen tot de ontucht aansporen. De bordeeluitbaters mochten verder geen klandestiene vrouwen, d.w.z. niet ingeschreven prostituees, te werk stellen. En de opening van een geheim bordeel of RDV-huis was ten strengste verboden.

De gezondheidsdienst stond onder de hoede van vier geneesheren, die de ingeschreven prostituees minstens tweemaal in de week moesten onderzoeken. De bordeeluitbater zelf diende de 'gezondheidsstaat' van de inwonende vrouwen nauwkeurig te volgen en de geneesheer bij sporen van ziekte te verwittigen.

Aanvankelijk werden de zieke vrouwen overgebracht naar de ziekenzaal van de gevangenis, maar vanaf 1871 maakte men meer en meer gebruik van

(3) *Ibid.*, p. 453.

(4) Artikel 96 van de Gemeentewet van 30 maart 1836, gewijzigd door artikel 19 van de wet van 30 maart 1887 luidde als volgt:

"Au collège de bourgmestre et échevins appartient la surveillance des personnes et des lieux notoirement livrés à la débauche. Il prend à cet effet les mesures propres à assurer la sûreté, la moralité et la tranquillité publiques. Le conseil fait à ce sujet tels règlements qu'il juge nécessaires et utiles."

Uit: *Bull. Off. des Lois et Arrêts royaux de la Belgique*, deel XIII, 1836, n° 136, p. 327.

(5) M. VAN WESEMAEL, *Lichte vrouwen te Gent in de 19e eeuw en hun publiciteit*, Oost-vlaamse Zanten, LII, 1977, 1, pp. 17-18.

(6) *Stad Gent, Reglement op de ontucht, 21 december 1850 - 14 april 1871 - 7 december 1889*, Gent, 1905.

(7) Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen de daadwerkelijke bordelen en de zogenaamde 'Rendez-vous huizen' (RDV-huizen). In deze laatstgenoemde etablissementen kon men kamers per uur of per nacht huren. De prostituees verbleven er dus niet permanent, zoals in de bordelen wel het geval was.

het burgerlijk hospitaal (de Bijloke), hetgeen bij de directie vaak heel wat protest uitlokte. De stad was echter van oordeel dat de Bijloke betere sanitaire mogelijkheden bood dan de gevangenis ⁸. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog bood dit hospitaal dan ook plaats aan een zeer beperkt aantal zieke prostituees ⁹.

3. De situatie tijdens WO.1

Met het uitbreken van de oorlog zou een eind komen aan de eerder laks te noemen houding van de overheid en politiediensten tegenover de prostitutie. De komst van de Duitse troepen bracht inderdaad een hele omme-zwaai binnen de zedendienst teweeg. Op 11 februari 1915 vaardigde de opperbevelhebber van het 4de leger, Albrecht von Würtemberg, een besluit uit ten einde de venerische ziektes te bestrijden ¹⁰. Volgens deze verordening diende in elke drankgelegenheid een lijst uit te hangen, met daarop de namen van alle officiële prostituees, alsook deze van de gewone serveersters en 'verdachte' meisjes. Deze vrouwen werden dan verplicht zich tweemaal in de week bij de dokter van dienst aan te melden. De bedoeling was (officieel althans) om de zieke vrouwen in een of ander etablissement af te zonderen, totdat zij genezen waren. In praktijk echter kwam het er op neer dat de meeste vrouwen gedurende de hele oorlogsperiode van de ene naar de andere instelling verhuisden, ongeacht het feit of zij nu ziek waren ¹¹. Het bleek namelijk niet de bedoeling van de Duitse bezetter de genezing van de prostituees te bewerkstelligen, maar wel de opsluiting van die klasse van vrouwen, die de fysieke en morele toestand van de soldaten zou kunnen ondermijnen.

In de 2de helft van 1914 verbleven zo'n 22 Gentse prostituees in het burgerlijk hospitaal. Hun aantal zou echter in het eerste trimester van 1915 oplopen tot 75 en tot 178 in juli van datzelfde jaar ¹². Dat niet alle meisjes het verblijf in de Bijloke aangenaam vonden, werd duidelijk toen in maart 1915 22 prostituees uit de instelling ontsnapten. Zij profiteerden van een moment afwezigheid van de surveillante, om ongezien buiten te geraken ¹³. We zouden deze anekdote niet aanhalen, was het niet dat het incident ernstige gevolgen voor de meisjes teweegbracht. Want overtuigd van de ondoeltreffendheid van het hospitaal als veilige verblijfplaats, vaardigde de Duitse etappencommandant een besluit uit, waardoor het merendeel

(8) SAG, *Weldadigheid*, O1K2 (Hospitalisation des prostituées).

(9) In 1913 werden in totaal slechts drie vrouwen geïnterneerd.

(10) Commandement Supérieur de la 4e Armée, n° 419.15, 11-2-1915. OCMW, *Briefwisseling betreffende opgesloten ontucht vrouwen tijdens de Duitse bezetting 1914-1918*, BG.23, doos 4, kft 25.

(11) Brief v.d. Etappencommandant Von Wieck a.h. Schepencollege v. Gent, 27-2-1915. SAG, O1K2 (Entretien des Femmes syphilitiques).

(12) Lijst prostituees 1915. SAG, O1K2 (Onderhoud der zieke vrouwen).

(13) Brief v.d. Directeur v.d. Bijloke D'Hondt a.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen v. Gent, 9-3-1915. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

van de vrouwen naar de gevangenis zou worden overgebracht¹⁴. Zo verhuisden op 17 maart 1915 de eerste 58 prostituees, waaronder 32 Gentse, naar de stadsgevangenis 'Het Rolleken'¹⁵. In totaal zouden 74 Gentse meisjes er terechtkomen. Toen het aantal aanwezigen echter bleef stijgen, zag de Duitse bezetter zich genoodzaakt nieuwe oorden op te sporen, waar men de 'zieken' kon herbergen. Vijf instellingen zouden dan ook in de loop van de oorlogsperiode vrijgemaakt worden, om er de opvang van de prostituees te verzekeren.

Het eerste gesticht dat hiervoor in aanmerking kwam, was het 'Huis van Barmhartigheid' in de St.-Lievenspoortstraat. In dit gebouw van de Zusters van Liefde werden van oudsher meisjes van lichte zeden opgenomen, met de bedoeling hen tot een deugdzamer leven aan te zetten¹⁶. Tijdens de oorlog legden de Duitsers beslag op het huis en plaatsten er jonge, meestal minderjarige prostituees. Het aantal opgenomen vrouwen lag erg laag. In de periode van april 1915 tot mei 1916 verbleven slechts 7 Gentse prostituees in het gesticht¹⁷.

Op 2 april 1915 trok de directeur van de Bijloke aan de alarmbel, met de mededeling dat het ziekenhuis de voortdurende stroom van venerisch zieke prostituees niet meer kon slikken¹⁸. De Duitse overheid besloot toen het gesticht 'Van Caeneghem', een hospitaal voor blinde mannen, voor een 100-tal meisjes open te stellen¹⁹. Het duurde echter niet lang vooraleer zich ook daar een nijpend plaatsgebrek deed gevoelen. Opnieuw diende men dus uit te kijken naar een ander mogelijk opvangcentrum.

Dit vond men in het huis van barones Pycke in Onderbergen. De bedoeling was ditmaal niet een verzorgingssectie voor geslachtszieke vrouwen in te richten, maar wel een verblijfsoord voor genezen prostituees te creëren²⁰. Volgens een Duitse wet van 27 februari 1915 mochten de meisjes die genezen waren immers niet onmiddellijk het hospitaal verlaten. Zij zouden dan namelijk een gevaar betekenen voor de Duitse soldaten²¹. De hypocrisie van de hele internering wordt hier meteen duidelijk; want hoewel de opgenomen vrouwen in het huis in Onderbergen niet meer ziek waren, verhuisden zij later toch weer naar een andere instelling voor

(14) Brief v.d. Etappencommandant Von Wieck a.d. Burgemeester v. Gent, nr 2038, 12-3-1915. SAG, OIK2 (Onderhoud der zieke vrouwen).

(15) Verslag, s.d. SAG, OIK2 (Onderhoud der zieke vrouwen). 'Het Rolleken' was de gevangenis op de Oude Schaapsmarkt. De benaming was afkomstig van een oud gebruik, nl. het ten vondeling leggen van kinderen in een tabernakel aan de voorgevel van dit gebouw (het vroegere St. Jans Godshuis). Uit: L. LIEVEVROUW-COOPMAN, Gents woordenboek, Gent, 1950-55, dl 2, p. 1187.

(16) *Wegwijzer der Stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen voor het jaar 1917*, Gent, 1917, pp. 329-330.

(17) Lijst prostituees. SAG, OIK2 (Rue St. Lievin).

(18) Brief v.d. Directeur v.d. Bijloke D'Hondt a.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen, 2-4-1915. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(19) Brief v.d. Militaire Politiechef Hauptmann a.d. Burgemeester v. Gent, 9-4-1915. SAG, OIK2 (Van Caeneghem).

(20) Brief v.d. Militaire Politiechef Hauptmann a.d. Burgemeester v. Gent, 10-4-1915. SAG, OIK2 (Rue de la Vallée).

(21) Brief v.d. Etappencommandant Von Wieck a.h. Schepencollege v. Gent, 27-2-1915. SAG, OIK2 (Entretien des Femmes syphilitiques).

geslachtszieke vrouwen. In het 'Toevluchtsoord voor vrouwen', zoals het huis eufemistisch genoemd werd, zouden er in totaal 84 Gentse prostituees verblijven tussen april en juli 1915²².

Toen de Duitse machthebber zich bewust was geworden van de ontoereikendheid van de bestaande projecten voor de opvang van de prostituees, besloot hij de zaken op grotere schaal aan te vatten. Zo vaardigde de etappen-inspecteur op 25 juni 1915 een besluit uit, waardoor het Lousbergsgesticht, een rustoord voor oude mannen, vanaf juli 1915 zou dienstdoen als opvangcentrum voor alle geslachtszieke vrouwen²³. Niet alleen de 'zieke' vrouwen werden er geïnterneerd. Ook de geneeskundige controle, tweemaal per week, gebeurde nu in dit gesticht²⁴.

Tegen deze nieuwe regeling kwam al gauw kritiek vanwege de directeur van Lousbergs, toen bleek dat zelfs de - van venerische ziekte verdachte - vrouwen na het onderzoek niet meer werden vrijgelaten²⁵. Ook Heinrich Wandt, een Duits journalist die in deze periode te Gent verbleef, verhaalde in zijn oorlogsdagboek hoe sommige vrouwen vaak wekenlang in Lousbergs werden vastgehouden, zonder dat daar enige reden toe was²⁶. In het derde trimester van 1915 werden reeds 273 Gentse vrouwen opgenomen en in het vierde kwartaal liep dit aantal op tot 443. Toch was hiermee het kwantitatieve hoogtepunt nog niet bereikt. In 1918 zouden meer dan duizend 'venerisch zieke' vrouwen het hospitaal overspoelen²⁷.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de evolutie van het aantal vrouwen in Lousbergs tussen 1915 en 1918.

(22) Lijst prostituees. SAG, OIK2 (Rue de la Vallée).

(23) Brief v.d. Etappen-Inspecteur a.h. Stadsbestuur v. Gent, 25-6-1915. SAG, OIK2 (Guerre - Hospice Lousbergs).

(24) Brief v.d. bestuurder v.h. Gezondheidsbureau a. schepen De Weert, 23-7-1915. SAG, OIK2 (Rue de la Vallée).

(25) Brief v.d. Directeur v. Lousbergs De Cae a.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen, 11-8-1915. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(26) H. WANDT, *Etappenleven te Gent. Kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg - Gent, (1921), deel 1, p. 126.

(27) Lijsten venerisch zieke vrouwen te Lousbergs, 1915-1918. SAG, OIK2 (Lousbergs - zieke vrouwen).

VENERISCH ZIEKE VROUWEN 1915-1918.				
Lousbergs				
		aantal per trim	totaal per jaar	
Lousbergs	1915	(3)	273	
		(4)	443	
	1916	(1)	640	506
		(2)	702	
		(3)	655	
		(4)	683	
	1917	(1)	712	912
		(2)	775	
		(3)	761	
		(4)	716	
	1918	(1)	?	1010
		(2)	1017	
		(3)	1115	
		(4)	757	
				1020

Gezien het grote aantal opgenomen patiënten, lijkt het niet onaannemelijk te veronderstellen dat sommige vrouwen het beroep van prostituee helemaal niet uitoefenden, zoals dat bij de aanwezigen in de andere instellingen wel het geval was. Voor deze stelling vonden wij trouwens genoeg bewijskracht in de vele klachtbrieven die de commissie van burgerlijke godshuizen aan het stadsbestuur zond.

Reeds in 1916 besloot de Duitse overheid om een nieuw gesticht op te eisen, ten einde het aantal vrouwen te Lousbergs binnen de perken te houden. In het 'hospitaal voor oude vrouwen' op de St.-Antoniuskaai zouden een 100-tal meisjes opgenomen worden ²⁸.

Ondertussen begon het leven er voor de meisjes in beide gestichten weinig rooskleurig uit te zien. De directeur van het Lousbergsgesticht besliste namelijk dat de vrouwen wel eenvoudig werk konden verrichten. De meesten dienden te helpen bij de huishoudelijke karweien; anderen moesten katoenzakjes voor voedingswaren naaien ²⁹. Vanaf mei 1916 poogde men het werk voor de habituees zo te verdelen, dat het ietwat aangepast was aan elkeens vaardigheden. Zo waren er vrouwen, die instonden voor het breien van katoenen kousen, andere die wol uit de matrassen trokken en nog andere die blouses maakten en kantwerkten ³⁰.

(28) Verslag s.d. SAG, OIK2 (Onderhoud der zieke vrouwen).

(29) Brief v.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen a.d. Directeur v. Lousbergs De Caë, 18-2-1916 + antwoord 21-2-1916. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(30) Brief v.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen a.d. heer Verpoest, 5-5-1916. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

De vrouwen die zich bezighielden met het 'woltrekken', verdienden tussen de 0,05 en 0,10 fr. per dag. Zij die kousen breiden, kregen 0,10 fr. per afgewerkt paar kousen, met een maximum van 0,10 fr. per dag. Ook de kantwerksters en de vrouwen die zich bezighielden met het huishoudelijke werk zouden een dergelijk loon ontvangen³¹. Het hoeft wellicht weinig betoog dat de uitgereikte daglonen bijzonder laag waren. Als we ter vergelijking eens nagaan wat een Gentse textielarbeidster in dezelfde periode verdiende, moeten we vaststellen dat het dagloon (bv. van een haspelarster) ongeveer 18 maal hoger lag³². De reden waarom de vrouwen moesten werken, had trouwens minder te maken met een poging hen iets te laten verdienen, dan wel met de hoop de moraal hoog te houden en de 'ongeregelheden', die zich voordeden in de gestichten, de kop in te drukken³³. Deze ongeregelheden waren blijkbaar zo ernstig, dat de militaire politiechef Van Koolwijk het noodzakelijk achtte om vier strafcellen in de tuin van het Lousbergsgesticht te laten installeren. Het protest hiertegen vanwege de commissie van burgerlijke godshuizen haalde weinig uit, want de cellen kwamen er inderdaad, al werd hun aantal gereduceerd tot twee.

Tegelijk met de bouw van de strafinrichting in maart 1916, werd een huisreglement voor de vrouwen geïntroduceerd. Dit reglement beklemtoonde allereerst dat de vrouwen in het Lousbergsgesticht zonder onderscheid aan een geslachtsziekte leden en dat de enige bedoeling van hun internering hun genezing was. Naast een aantal algemene bepalingen, was het de vrouwen echter verboden:

- "a) het gesticht zonder toelating van het bestuur te verlaten
- b) zich in het bed van een ander te leggen of in andere slaapzalen te gaan
- c) zich buiten slapentijd in haar eigene slaapzaal te bevinden tenzij niet de schriftelijke toelating tot bedrust van den geneesheer of een opzichter
- d) na het begin der slapentijd de lampen te laten branden en nog te spreken
- e) op de vloer te spuwen, de muren vuil te maken of er op te schrijven
- f) de grote behoeften op de waterpotten te doen en de gemakken op ongewone wijze te gebruiken, ...
- g) te rooken, kaart te spelen om geld en alcoholische dranken te gebruiken."

De bestraffingen op het huisreglement gingen van een waarschuwing en het opnemen in het strafboek tot een gevangenisstraf van 2 weken. Dat het verblijf in Lousbergs dus verre van aangenaam was en eerder gevangenis-

(31) Brief v.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen a.d. Directeur v. Lousbergs De Cae, 4-8-1917. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(32) G. AVONDTS, J. DEBULPAEP, J. HANNES, e.a., *De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw*, dossier 3, Brussel, 1976, p. 16.

(33) Brief v. Dr Vercouillie a.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen, 27-12-1915. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(34) Brief v.h. Hoofd v.d. Zivilverwaltung Von Keudell a.d. Commissie v. Burgerlijke Godshuizen, 9-3-1916 + huisreglement. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

allures dan geneeskundige kwaliteiten ten toon spreidde, lijkt na het lezen van dit huisreglement wel duidelijk.

Door de voortdurende aangroei van het getal geïnterneerde vrouwen, diende ook de medische dienst te worden uitgebreid. Twee nieuwe opzichters, onder de bevoegdheid van de heer Verpoest die hoofdopzichter werd, vier nieuwe geneesheren en twintig verpleegsters werden in maart 1916 aan de instelling verbonden. Verder werd door dr. Vercoullie een nieuwe verzorgingszaal aangevraagd om de vele zieken te kunnen blijven herbergen. Het gevolg van deze vraag was dat het Lousbergsgesticht nu volledig ter beschikking van de 'dienst der venerische vrouwen' werd gesteld³⁵.

Een nieuwe poging om de moraal van de vrouwen te verhogen, was het voorstel van de stad Gent in samenwerking met vicaris-generaal De Baets om vijf Zusters van Liefde aan de instelling te verbinden. Deze zusters zouden zich bezighouden met surveillering en tevens de 'morele heropbeuring' van de geïnterneerde vrouwen trachtten te bewerkstelligen³⁶.

Hiertegen kwam echter uiterst fel verzet vanwege de commissie van burgerlijke godshuizen³⁷. Er was immers reeds voldoende personeel aanwezig in Lousbergs en de inmenging van de katholieke overheid in een burgerlijke aangelegenheid werd al evenzeer verworpen. De commissie begreep trouwens niet op welke manier de zusters aan 'heropbeuring' zouden doen. Zij vroeg zich af of het om zedenlessen en sermoenen voor alle aanwezige vrouwen ging, dan wel individuele aanmaningen betrof. In dat laatste geval zou men dus een selectie onder de geïnterneerden moeten doorvoeren. Want de aanwezige vrouwen konden in drie klassen onderverdeeld worden, nl. de zieke vrouwen die geen prostituees waren, de beroepsprostituees en de gelegenhedsprostituees. Alleen deze laatste categorie kon voor 'heropbeuring' in aanmerking komen. De commissie was trouwens ook van mening dat men de vrouwen in Lousbergs de vrijheid van godsdienst moest laten. Niet alle geïnterneerden waren immers katholiek³⁸. Het gevolg van deze twist was dat de besprekingen over de komst van de zusters op niets uitdraaiden. Het college van burgemeester en schepenen wenste immers geen moeilijkheden met de commissie van burgerlijke godshuizen.

Dat het tussen het stadsbestuur en de commissie trouwens niet altijd goed boterde, werd duidelijk naar aanleiding van de 'gedwongen' ontslagneming in 1917 van de heer Verpoest, afdelingschef op de 'dienst van geïnterneerde vrouwen' in Lousbergs. Verpoest scheen vooral schuld te hebben aan het versturen van een verslag naar het stadsbestuur, over het bezoek van Duitse officieren aan het gesticht, ten einde een, in de omtrek van Menen, voor frontofficieren ingericht bordeel met onlangs genezen vrouwen

(35) Brief v.d. Etappeninspectie v.h. 4de leger a.h. Stadsbestuur v. Gent, 29-3-1916. SAG, OIK2 (Lousbergs - Personeel).

(36) Brief v.h. College van Burgemeester en Schepenen a.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen, 24-5-1916 en voorlopig voorstel voor akkoord, s.d. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(37) Brief v.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen a.h. College van Burgemeester en Schepenen, 26-5-1916. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(38) Brief v.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen a.h. College van Burgemeester en Schepenen, 1-6-1916. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

te bevolken³⁹. Meer hebben we over deze 'affaire' niet kunnen terugvinden, maar zeker was dat de commissie van burgerlijke godshuizen niet opgezet was met het ontslag dat, zonder voorafgaand overleg met de commissie, van Verpoest geëist werd⁴⁰.

Ook tussen de Duitse en de Gentse geneesheren ontstond vaak onenigheid. Meestal had die te maken met een verschil van mening omtrent de vrijlating van de vrouwen. Zo kreeg dr. Verstraeten het aan de stok met dr. Sklarek, omdat hij bepaalde vrouwen, die volgens de Duitse dokter nog niet genezen waren, voor vrijlating had voorgesteld⁴¹.

In maart 1917 werd de medische dienst opnieuw uitgebreid, omdat het aantal vrouwen dat in Lousbergs binnenkwam nog steeds een stijgende tendens vertoonde (in het eerste trimester van 1917 werden 712 Gentse vrouwen opgenomen)⁴².

Naarmate het einde van de oorlog naderde, wist men trouwens werkelijk geen blijf meer met de vrouwen. Zowel het Lousberggesticht als het St. Antoniushospitaal zaten overvol; werk voor de geïnterneerden was niet meer voorhanden en verder was er een tekort aan vele levensnoodzakelijke produkten zoals voedsel, zeep, katoen en lakens. Het regende klachten vanwege de commissie van burgerlijke godshuizen, maar daadwerkelijke verbeteringen leverde dit niet op⁴³.

Het einde was echter in zicht, want in november 1918 werd het St. Antoniushospitaal ontruimd en konden de oude vrouwen, die het gesticht hadden moeten verlaten, opnieuw hun intrek nemen in de instelling⁴⁴. Lousbergs zelf werd op 21 december 1918 ontruimd⁴⁵. De vrouwen die nog ziek waren (en dat bleken er slechts 25 te zijn), werden naar de Bijloke overgebracht. De overige vrouwen, 'die door een loutere gril van de Duitse bezetter weerhouden waren', werden op vrije voeten gesteld. De gewone geneeskundige controle van de publieke vrouwen werd ingericht in het 'Rolleken'⁴⁶. In het jaar 1919 kwamen in totaal 112 zieke prostituees in de Bijloke terecht; in 1920 waren dat er nog 65⁴⁷.

We menen dat het na deze uiteenzetting wel duidelijk is geworden dat de Duitse bezetter voornamelijk de isolatie van de publieke vrouwen beoogde. Meer nog, de angst voor de besmetting van de troepen door een ve-

(39) *Mémorial administratif de Gand*, 1922, pp. 406-408.

(40) Brief v.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen a.h. Stadsbestuur van Gent, 29-6-1917. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(41) Brief v. Dr. Paul Verstraeten a.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen, 30-10-1916. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(42) Order v.d. Etappen-Inspectie v.h. 4de leger, nr 2154/17, 26-3-1917. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(43) Briefwisseling v.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen a.h. College van Burgemeester en Schepenen, 1917-1918. SAG, OIK2 (Onderhoud der zieke vrouwen) en Brief v.d. Militaire Politiechef Hauptmann a.d. Directie v.d. Godshuizen, 9-1-1918. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(44) *Mémorial administratif de Gand*, 1922, pp.408-410.

(45) Brief v.d. Commissie van Burgerlijke Godshuizen a.d. heer De Cae, 21-12-1918. OCMW, BG.23, ds 4, kft 25.

(46) *Mémorial administratif de Gand*, 1922, pp. 406-408 en pp. 1124-1126.

(47) Lijsten prostituees. SAG, OIK2 (Lousbergs - zieke vrouwen).

nerische ziekte, dreef de militaire machthebber ertoe zelfs 'gewone' geslachtszieke vrouwen te interneren. Verder blijft het ook een vraag hoeveel van de opgepakte prostituees daadwerkelijk ziek was.

4. *De naweeën van de oorlog : neo-reglementarisme en abolitionisme.*

Onmiddellijk na de oorlog bogen de bevoegde instanties zich terug over het prostitutieprobleem, dat nu nog veel prangender was geworden. In april 1919 vroeg de provincie-gouverneur van Oost-Vlaanderen de stad Gent om een nieuw intercommunaal reglement goed te keuren, dat was uitgewerkt door een speciale commissie⁴⁸. De stad was echter helemaal niet opgezet met deze inmenging en beriep zich op het artikel 96 van de Gemeentewet om te wijzen op de totale onafhankelijkheid van de stad in deze zaken. Na enig redetwisten besloot het college van burgemeester en schepenen uiteindelijk om het prostitutieprobleem eerst voor te leggen aan de 'Plaatselijke Geneeskundige Commissie', om een idee te krijgen van het effect van de reglementering op de uitbreiding van de venerische ziektes. De resultaten van deze raadpleging waren zeer verrassend. Want in plaats van de verwachte verdediging van de reglementeringspolitiek, sprak de geneeskundige commissie duidelijk abolitionistische taal: de getolereerde bordelen waren plaatsen van ontucht, die de fysieke en morele gezondheid in het gedrang brachten. De afschaffing van dergelijke etablissementen was dus geboden. Toch vond de commissie het noodzakelijk dat er een speciale zedenpolitie zou worden opgericht en ook de sanitaire controle diende te worden gehandhaafd⁴⁹.

Toen op 15 december 1919 in de gemeenteraadszitting gestemd moest worden over het nieuwe intercommunale reglement, bleef men echter oostindisch doof voor de voorstellen van de geneeskundige commissie⁵⁰. Het door de gouverneur voorgestelde reglement voor Gent en de aangrenzende gemeentes, werd in de zitting dan ook goedgekeurd. Zoals gezegd hechte men geen gehoor aan de bepalingen van de geneeskundige commissie, maar ondanks dat was het intercommunale reglement, wat het gezondheidstoezicht betreft, heel wat strenger dan vroegere uitvaardigingen ooit geweest waren. Op het persoonlijk 'boekje' van elke prostituee werden nu ook de voorgeschreven voorbehoedsmiddelen tegen venerische ziektes vermeld⁵¹. Verder diende in de kamers van de publieke vrouwen een lijst uit te hangen met daarop uitleg over 'de nodige voorbehoedingszorgen en het passend materieel'. De klant zou kosteloos het gebruik mogen eisen van de geneesmiddelen en het 'materieel' dat op deze lijst aangegeven was⁵². Een ander bewijs van de verstrenging van de sanitaire controle,

(48) Brief v.d. Bestuurder van het Gezondheidsbureau Dr. Boen a.d. Schepenen van Betwistbare Zaken, 22-10-1919. SAG, *Openbare veiligheid en Betwistbare Zaken*, V2 (reglementen op de ontucht, 1919-1931).

(49) Commission Médicale Locale. Rapport sur les moyens propres à combattre la prostitution, 8-12-1919. SAG, V2 (reglementen op de ontucht, 1919-1931).

(50) *Gemeentebled Gent*, 1919, 15, pp. 725-728.

(51) *Ibid.*, p. 4.

(52) *Ibid.*, p. 12.

was het feit dat ook de bordeeluitbaatster (niet de uitbater!) vanaf nu eveneens aan controle-onderzoeken gebonden was⁵³. De prostituee kreeg echter niet alleen op sanitair vlak een hardere noot te kraken, ook de algemene politiemaatregelen werden heel wat strikter. Terwijl in 1850 slechts enkele bepalingen betreffende de beweegruijnte van de publieke vrouw vastgelegd waren, liet het reglement van 1919 de vrouw totaal geen vrijheid meer. Getuige daarvan het artikel 28⁵⁴ dat de vrouwen verbood :

- ” 1° zich te toonen aan deuren en vensters hunner huizen
 2° mannen in hunne huizen of andere plaatsen te lokken door woorden, zangen, geroep, gebaren of welkdanige teekens
 3° de aandacht der voorbijgangers op hun huis of hunne kamer te trekken door eene schitterende verlichting of door al ander middel
 4° van uit te gaan in een weinig zedelijken staat of zelfs op eene wijze gekleed te zijn die ergernis verwekt
 5° Op den openbare weg wanorde te veroorzaken en er zeedeloze gesprekken te houden
 6° Op den openbaren weg mannen te achtervolgen, aan te spreken of hen door gebaren te roepen
 7° In de straat stil te blijven staan en er heen en weer te wandelen op eene beperkte plaats
 8° met twee of een grooter getal te blijven staan of wandelen
 9° met bijloopers van ontuchthuizen te verkeerēn of met hen rond te slenteren
 10° binnen te gaan in schouwburgen, kinema's, concert- en danszalen, koffiehuzen, herbergen en andere vergaderplaatsen of dranksluiterijen
 11° rond te wandelen
 12° zich op den openbaren weg te bevinden na tien uren 's avonds
 13° betrekkingen te beginnen of te onderhouden met lieden onder de achttien jaar”

Het college van burgemeester en schepenen bepaalde verder dat in bepaalde wijken of straten geen ontuchthuizen mochten gevestigd worden, zoals in de nabijheid van scholen, kazernes, kerken of publieke gebouwen 'waar veel verkeer is'⁵⁵. Ook de strafbepalingen gingen de hoogte in. De overtredingen op het reglement zouden vanaf nu bestraft worden met een boete van 5 tot 25 fr. en een gevangenzitting van één tot zeven dagen⁵⁶.

Op een ander terrein mondde de discussie rond het na-oorlogse prostitutieprobleem uit in de oprichting in 1925 van de 'Bond tegen de openbare zedeloosheid te Gent'. Deze VZW was verbonden aan de nationale 'Fédération des Ligues pour le Relèvement de la Moralité Publique' en

(53) *Ibid.*, p. 14.

(54) *Ibid.*, pp. 14-16.

(55) *Ibid.*, p. 10.

(56) *Ibid.*, p. 22.

had tot doel de immoraliteit in het openbare leven te bekampen. De vereniging had duidelijk een christelijk - moraliserende grondslag, maar dit zorgde niet voor intolerantie jegens andere groeperingen die zich engageerden in het prostitutieprobleem⁵⁷. Enkele van de oprichters van de Gentse vereniging waren trouwens actief in andere abolitionistische liga's. Sociografisch mogen we deze oprichters gerust bij de hogere burgerij indelen. Van de vijftien personen die het initiatief namen de bond te stichten, waren er zes advocaten, twee industriëlen, twee bankiers, twee handelaars, twee geneesheren en één geestelijke⁵⁸. De eigenlijke aktie van de liga concentreerde zich rond het mobiliseren van de stad tot het afschaffen van de officiële bordelen, of alleszins tot wijziging van het van kracht zijnde reglement⁵⁹.

De argumenten hiervoor waren viervoudig :

- Het 'op kaart zetten' van de prostituee stond de 'heropbeuring' van de vrouw danig in de weg.

- Het medisch toezicht bood slechts een illusionaire efficiëntie.

Vele prostituees slaagden er immers in het gezondheidstoezicht te ontlopen. De (mannelijke) klanten dienden een dergelijk onderzoek niet te ondergaan en de geneeskundige controle bood geen enkele garantie op genezing.

- Door het tolereren van overheidswege van de prostitutie en door het verplichte geneeskundige onderzoek werd de klant a.h.w. indirect uitgenodigd tot het deelhebben aan de ontucht.

- In de steden waar de reglementering reeds was afgeschaft, had men geen noemenswaardige verhoging van het aantal venerische zieken vastgesteld⁶⁰.

In de plaats van de reglementering hoopte de liga op de totstandkoming van vrije dispensaria voor venerisch zieken en de oprichting van een vrouwelijk politiekorps voor de opvang van de prostituees. Maar het zou nog tot 1931 duren alvorens het stadsbestuur oor had voor de oprispingen van de Gentse bond. Dit laatste had echter niet alleen te maken met de drukingskracht van de genoemde liga, maar ook en wellicht veel meer met de onverwachte verwickelingen van een Gentse rechtszaak en de groeiende ontevredenheid en discussie binnen de gemeenteraad.

In januari 1925 kwam er namelijk een zaak voor de politierechtbank te Gent die de gemeentelijke overheid vele zorgen zou baren. De zaak was gericht tegen een echtpaar, hotelhouders van beroep en wonende in de Albertlaan te Gent. Het echtpaar was er in de loop van 1924 door medebewoners van het hotel van beticht een deel van hotel beschikbaar te hebben gesteld als klandestien RDV-huis. De klacht werd naar de procureur des

(57) Het abolitionisme of het streven naar de afschaffing van de getolereerde prostitutie was namelijk een stroming die niet alleen gepropageerd werd door christelijk geïnspireerde en moraliserende groepen, maar ook door sommige feministische en socialistische liga's werd aangehangen.

(58) *Annexe au Moniteur belge, Associations sans but lucratif et établissements d'utilité publique jouissant de la personnalité civile*, 25 avril 1925, n° 225.

(59) *Bulletin des Lignes pour le Relèvement de la Moralité Publique*, III, 1928, 1, p. 6.

(60) Brief v.d. Bond tegen de openbare zedeloosheid a.d. Bestuurder v.d. Dienst der rechtzaken Mast, 10-2-1928. SAG, V2 (reglementen op de ontucht, 1919-1931).

konings gestuurd, die de gerechtelijke politie belastte met het onderzoek. Deze stelde dezelfde 'afkeurenswaardige feiten' in het hotel vast, die de gemeentelijke politie daarvoor al had geconstateerd. De zaak kwam dan uiteindelijk voor de politierechtbank op 30 januari 1925⁶¹. Ondanks de ogenschijnlijke duidelijkheid van de zaak, werden de beklaagden toch vrijgesproken. Dit kwam doordat het reglement op de prostitutie hiaten vertoonde. Want hoewel het openhouden van een geheim RDV-huis door het reglement als strafbaar feit was aangegeven, werd in geen enkel artikel bepaald wat nu precies onder 'RDV-huis' diende te worden verstaan. En dit speelde sterk in het voordeel van de verdachten. De procureur des konings ging wel in beroep en uiteindelijk zouden de hotelhouders dan ook schuldig bevonden worden, maar de hele affaire maakte het stadsbestuur duidelijk dat er iets schortte aan het bestaande reglement op de ontucht⁶². Het ging zelfs zover dat de burgemeester de opdracht gaf een speciaal dossier betreffende de publieke en geheime RDV-huizen op te maken en contact op te nemen met andere steden om hun ervaring in dergelijke zaken te vernemen⁶³.

Ook in de Gentse gemeenteraad kwam het probleem tussen 1927 en 1931 geregeld aan bod. Sommige gemeenteraadsleden, zoals de heer Storme (katholiek) en de vrouwelijke socialisten mevr. Jacobs-Blanchaert en mevr. Bourdin-Hendrickze waren van oordeel dat het ongeoorloofd was vanwege de stad om taksen te heffen op de ontuchthuizen⁶⁴. En in de zitting van 9 december 1929 eisten de vrouwelijke leden van het college en de gemeenteraad dat de sluiting van de openbare bordelen op 1 juli 1930 een feit zou worden⁶⁵. Uiteindelijk zou de nieuwe verordening op de prostitutie pas in 1932 in werking treden. De belangrijkste vernieuwing aan dit reglement was de zo vaak gevraagde afschaffing van de officiële ontuchthuizen. Het stadsbestuur legde echter een danig dubieuze houding aan de dag, want de RDV-huizen zouden hun bestaansrecht blijven behouden. In artikel 26 van het reglement werd bepaald dat de houders van dergelijke huizen verplicht waren zich kenbaar te maken bij het college van burgemeester en schepenen. De huizen zouden onder een speciaal politietoezicht geplaatst worden en dienden een jaarlijkse taks betalen⁶⁶. Ook de geneeskundige controle van de prostituees zou blijven bestaan. De onderzoeken zouden tweemaal in de week plaatsvinden en de venerisch zieke vrouwen zouden nog steeds worden overgebracht naar het burgerlijk hospitaal⁶⁷.

Eén bepaling uit het reglement, die wat meer aandacht verdient, is het besluit tot het oprichten van een 'Commissie van Opbeuring'. Dit initia-

(61) Verslag v.d. Hoofdcommissaris v.d. Politie v. Gent, 15-7-1925. SAG, V2 (RDV-huizen, 1924-1925).

(62) Vonnis v.h. Hof v. Beroep in de zaak V.D.R., 19-6-1925. SAG, V2 (RDV-huizen), 1924-1925).

(63) SAG, V2 (RDV-huizen 1924-1925).

(64) *Gemeentebled Gent*, 1927, 5, pp. 627-630; 1927, 8, pp. 395-396; 1929, 5, p. 768; 1929, 6, p. 1238.

(65) *Gemeentebled Gent*, 1929, 5, p. 768.

(66) *Gemeentebled Gent*, 1931, 3, pp. 755-756.

(67) *Ibid.*, pp. 751-752.

tief ging uit van de vrouwelijke leden van het college en de gemeenteraad en beoogde de 'heropbeuring' van de prostituee' ⁶⁸. De commissie was bedoeld als een orgaan van beroep tot hetwelk de prostituees zich konden wenden om eventuele willekeurige inschrijvingen op het register te beletten. Ook had de commissie een adviserende functie ten overstaan van de voorstellen tot schrapping van de lijsten en de tijdelijke vrijstelling van het geneeskundig onderzoek voor vrouwen die werk gevonden hadden ⁶⁹. In het reglement van 1931 zelf werd de taak van de commissie enigszins anders uitgelegd. Daar heette het dat zij alles in het werk zou stellen om de prostituee 'afkeer in te boezemen voor haar levenswijze' en 'haar ertoe te bewegen zich deftig te gedragen' ⁷⁰. In hoeverre dit - boven de partijen heengaande - initiatief daadwerkelijke resultaten opleverde, valt nu nog moeilijk te achterhalen. Het blijft echter een feit dat de 'spectaculaire' omwenteling binnende reglementering van de prostitutie te Gent in 1932, nl. het afschaffen van de getolereerde bordelen, in werkelijkheid slechts schijn was, daar de RDV-huizen de fakkel van de vroegere ontuchthuizen overnamen.

5. Socio-demografische aspecten van de prostitutie.

Zonder in detail te willen treden, wensen we toch de belangrijkste resultaten van ons onderzoek naar de demografische en sociografische achtergrond van het prostitutieel kader te Gent tijdens en kort na de eerste wereldoorlog aan te halen ⁷¹.

Wat de leeftijdsstructuur betreft, kwamen we tot de vaststelling dat de vrouwen zeer jong in de prostitutie terechtkwamen. 71,3 % van de meisjes was tussen de 20 en 30 jaar oud bij het begin van de prostitutieel loopbaan. Ook nog een respectabel aandeel kwam uit de categorie van 15 tot 19-jarigen (11,8 %). Eens de 40 jaar bereikt, daalde het aantal recruteringen. Terwijl de dertigers nog 11,8 % van de prostituees vertegenwoordigden, bood de leeftijdsgroep tussen 40 en 56 jaar slechts 5,1 % publieke vrouwen. Aangezien we echter nooit zeker konden zijn van het ogenblik waarop een vrouw de eerste stappen in de prostitutie waagde, vonden we het wel interessant eens na te gaan hoe de leeftijdscurve van het prostitutieel kader er voor een bepaald jaar uitzag. Op die manier konden we een meer waarheidsgetrouw beeld van de situatie scheppen. We opteerden voor het jaar 1915, waarvoor we gegevens hadden over 257 vrouwen.

(68) *Ibid.*, p. 746.

(69) Verslag van de Commissie van Opbeuring, 1938. SAG, *Zedendienst*, XVIII - 26/1.

(70) *Gemeentebld Gent*, 1931, 3, p. 751.

(71) We konden dit onderzoek doen dankzij het aanwezige bronnenmateriaal, zoals lijsten van prostituees (stadsarchief), patiëntenregisters van de Bijloke en boeken over zwangere vrouwen (archief v.h. OCMW), processen-verbaal (politie-archief in het stadsarchief) en de algemene briefwisseling i.v.m. de prostitutie in beide archieven.

LEEFTIJD	aantal vrouwen - Gent 1915	
15 - 19	a.a. 36	% 14,0
20 - 24	107	41,6
25 - 29	70	27,2
30 - 34	25	9,7
35 - 39	11	4,3
40+	8	3,2
totaal	257	100

Uit het onderzoek naar de burgerlijke staat van de prostituees bleek bovendien dat 73,2 % ongehuwd was. Toch was nog een aanzienlijk deel van de vrouwen gehuwd tijdens de prostitutieel loopbaan (22,7 %), terwijl slechts 4 % gescheiden was.

BURGERLIJKE STAAT (per leeftijdscategorie)				
leeftijd	ongehuwd	gehuwd	gescheiden	TOTAAL
15-19	38	2	0	40
20-24	133	21	1	155
25-29	53	31	2	85
30-34	8	12	5	25
35-39	5	7	3	16
40-44	6	2	2	10
45-49	4	0	1	5
50-54	0	1	0	1
55-59	1	1	0	2
TOTAAL	248	77	14	339

Voor 337 prostituees konden we ook de geboorteplaats achterhalen. Verwacht werd dat vele vrouwen afkomstig waren uit Gent zelf of de randgemeentes van de stad. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. In totaal

kwamen 41 prostituees uit de directe omgeving van Gent afzakken naar de 'grote stad', terwijl 129 vrouwen in Gent zelf geboren waren. Samen ging het hier om 170 vrouwen, wat ongeveer 50 % van het totale aanbod uitmaakte. De provincie Oost-Vlaanderen alleen al bleek de recruiteringsbasis voor 260 vrouwen (77,1 %). Daarna kwamen met geringe onderlinge verschillen de provincies West-Vlaanderen (5,6 %), Antwerpen (3,9 %) en Brabant (3,6 %). Slechts 6 vrouwen kwamen uit Luik (1,8 %), 3 uit Henegouwen (0,9 %) en 2 uit Namen (0,6 %). De overige 6,5 % waren buitenlandse vrouwen. Hierbij bleek vooral het noorden van Frankrijk een belangrijk recruiteringsgebied.

We bekeken, voor wat de geboorteplaats van de Belgische vrouwen aanging, ook meer specifiek de verhouding stad - platteland, waaruit bleek dat meer dan de helft van de prostituees uit een stedelijk gebied afkomstig was.

GEOGRAFISCHE HERKOMST VAN DE PROSTITUEES: BELGIË					
	Grote stad	Kleine stad	Randgemeente	Platteland	Totaal
Oost-Vlaanderen	129	9	41	81	260
West-Vlaanderen	4	8	0	7	19
Antwerpen	2	10	0	1	13
Brabant	2	1	6	3	12
Luik	4	1	0	1	6
Henegouwen	0	1	0	2	3
Namen	2	0	0	0	2
TOTAAL aantal	143	30	47	95	315
procent	45.4	9.5	14.9	30.2	100

Wat de sociaal - economische positie van de prostituees betreft, ook hier lagen de onderzoeksresultaten binnen de lijn der verwachtingen. Inderdaad bleek het merendeel van de vrouwen afkomstig uit een eerder lage bevolgingsklasse. De ouders oefenden meestal kleinschalige ambachtelijke beroepen uit of waren werkzaam als fabrieksarbeiders. De meisjes zelf waren, vóór zij in de prostitutie vervielen, actief geweest als textielarbeidsters, fabriekswerksters of dienstmeisjes. We vonden echter ook vele vrouwen terug (zo'n 25 %) met de vermelding 'zonder beroep'.

6. *Besluit.*

Uit dit alles kunnen we besluiten dat het grootste gedeelte van de meisjes 'om den brode' in de prostitutie verviel. Opgegroeid in gezin van arbeiders, zagen zij zich tijdens de oorlog in de onmogelijkheid geplaatst voor eigen onderhoud en dit van hun eventuele kinderen in te staan. De politiek van de Duitsers maakte het er niet gemakkelijker op. De idee van 'sanitaire controle' werd tijdens de 1ste wereldoorlog op de spits gedreven. Voor Gent werd dit meer bepaald duidelijk doordat de vrouwen vier jaar lang van de ene naar de andere instelling werden gebracht. Na de oorlog zou de reglementering te Gent eerst strikter worden, maar door de toenemende druk van allerlei groepen, zou het stadsbestuur in 1932 dan toch zwichten voor de afschaffing van de officiële bordelen. Deze maatregel was echter zeer dubieus, aangezien de RDV-huizen wel bleven bestaan.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS
VAN GENT 1989-1990*

door

René DE HERDT en Johan VANNIEUWENHUYSE

MIAT en Stadsarchief Gent

Inventarissen, bibliografieën

1. BUNTINX W., *Bedrijfsarchief in een familiearchief. Het familiearchief Vilain XIII. Een overzicht*, in *Actief in archief. Huldeboek Hilda Coppejans-Desmedt, (Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen. Archiefkunde, 4)*, Antwerpen, 1989, p. 63-73.
Het familiearchief Vilain XIII, bewaard op het Rijksarchief te Gent, bevat onder meer koopliedenarchieven van de familie de Richebourcq (Gent-Antwerpen, 17de-18de eeuw) en van de stoffenhandelaar Jan Toebast (Gent, 17de eeuw), alsook bescheiden van transportondernemingen : de stoombootmaatschappij Mercurius (Antwerpen-Gent, 19de eeuw) en de spoorwegmaatschappij Antwerpen-Gent (19de eeuw).
2. BUNTINX W., *Het archief van het soeverein-baljuwschap van Vlaanderen in het Rijksarchief te Gent*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 67-70.
3. CARLIER M. en A. DEPRez, *De Vlinder 1867. De Biekorf 1867. Ieders Belang 1868. Meilooover 1868-1870. Het Vlaamsche Volk 1870-1872. Jaarboekje van Zetternamskring 1873-1875. Jaarboek der Letterkundige Vereeniging Jan Frans Willems 1867-1890*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum. *Bibliografie van de Vlaamse Tijdschriften in de Negentiende Eeuw*), Gent, 1989, 254 blz.
Ontleding van onder meer de Gentse Vlaamsgezinde tijdschriften *Meilooover*, *Het Vlaamsche Volk* en *Jaarboekje van Zetternamskring*. Met inleiding, auteurs- en trefwoordenregisters.
4. CARLIER M. en A. DEPRez, *Jong Vlaanderen 1889-1890. Ons Tooneel 1890-1891. De Eikel 1889. De Vrije Vlucht 1890. Onze Kunst*

* Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat opzoekingswerk. U kan het werk van de auteurs vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

1890-1891. *Zingende Vogels 1891-1896. De Goedendag 1891-1901. De Jonge Vlaming 1894-1895. Andere tijdschriftinitiatieven aan de R.U.G. en de Vlaamse athenea*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum. *Bibliografie van de Vlaamse Tijdschriften in de Negentiende Eeuw*), Gent, 1990, 399 blz.

Met inleiding, auteurs- en trefwoordenregisters.

5. DE HERDT R. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1988-1989*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 231-271.
6. DEPREZ A. en H. VANACKER, *Vlaemsche Volks-Almanak, 1845-1848. Volks-Almanak van het Willemsfonds, 1853-1880. Lovensche Kerssouwieren-Almanak, 1861-1866. Jaarboekje van het Kerssouwken, 1867-1874. Letterkundige Bijdragen van het Kerssouwken, 1896-1913. Gelegenheidsbundels van het Kerssouwken, 1851/1855/1871/1923*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum. *Bibliografie van de Vlaamse Tijdschriften in de Negentiende Eeuw*), Gent, 1990, 180 blz.
De *Vlaemsche Volks-Almanak* en de *Volks-Almanak van het Willemsfonds*, die bibliografisch ontleend worden, sluiten aan bij de rijke Gentse traditie van almanakken of informatief-literaire jaarboekjes. Met auteurs- en trefwoordenregisters.
7. DEVOLDER J., *Algemene bibliografie van publicaties uitgegeven in de Zuidelijke Nederlanden voor de periode 1800-1829*, (Rijksuniversiteit Gent. Centrale Bibliotheek. *Bijdragen tot de Bibliotheekwetenschap*, VI), Gent, 1989, 3 dln., XX + 1884 blz.
8. *Het kunstpatrimonium te Drongen 1973-1990. Catalogus*, (Dienstencentrum), Drongen, 1990, 64 blz. Geïllustreerd.
9. NUYTTENS M., *Het archief van de Staten van Vlaanderen als bron voor de lokale vorser*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 151-154.
10. VAN GOETHEM G., *Een geheugen van papier. Gids voor de archieven van AMSAB*, (AMSAB), Gent, 1989, z.blz.
Overzicht van de archieven, die op het AMSAB ontsloten zijn voor het wetenschappelijk onderzoek. Van elk afzonderlijk archief worden beschreven: archiefvormer, vormelijke en inhoudelijke aspecten, de verwerkingsstaat en raadplegingsvoorwaarden, verwijzingen naar aansluitende documentaire bestanden en bibliografie. Met voorwoord, inleiding en verschillende indices.
11. VERKERKEN D., *Sint-Stefanus, Augustijnenklooster Gent. Register der begravingen (1783-1797)*, Gent, z.d., z.blz.
Alfabetische naamlijst van het begraafboek.

12. VERKERKEN D., *Sint-Stefanus, Parochie Gent. Doopregister (1803-1816), huwelijkenregister (1803-1828), register der begravingen (1803-1818)*, Gent, z.d., 3 dln., z.blz.
Alfabetische naamlijsten van de parochieregisters.

Algemeen

13. *Gent: 300 jaar geneeskunde, (Faculteit Geneeskunde RUG en UZG)*, Gent, 1990, 107 blz.
Katalogoog van een tentoonstelling rond de organisatie en het onderwijs in de geneeskunde te Gent tussen 1663 (= de oprichting van het Collegium Medicum) en 1930 (= de vernederlandsing van de universiteit). Met woord vooraf door M. THIERY en illustraties. Zie ook: R. VAN HEE (ed.), *In de voetsporen van Yperman. Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*, Brussel, 1990, 389 blz.
14. POELMAN R., *Misdaad en straf in het oude Gent*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXVI, (1989), p. 17-90.
Overzicht van het strafrecht, de soorten misdaden en de bestraffing te Gent door de eeuwen heen. Geïllustreerd.

Archeologie

15. BAUTERS L. en J. BOURGEOIS, *Houtbouw in de prehistorie in de provincie Oost-Vlaanderen*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 5-27.
Vooral de opgravingen in Sint-Denijs-Westrem waren van bijzonder belang voor de kennis van het architecturaal leefmilieu tot voor de komst van de Romeinen. Met plannen.
16. CALLEBAUT D., M.C. LALEMAN en P. RAVESCHOT, *Onderzoek van het Gravensteen in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 13, (1990), p. 19-20.
17. DE PAEPE P. en F. VERMEULEN, *Archeo-petrografisch onderzoek van natuursteen gevonden in enkele Gallo-Romeinse nederzettingen uit het Gentse*, in *VOBOV-Info*, (1988-1989), nr. 32-33, p. 1-15.
Studie over het gebruik en verhandelen van natuursteen in de Gallo-Romeinse nederzettingen van Asper, Eke, Huise, Sint-Denijs-Westrem en Sint-Martens-Latem. Geïllustreerd.
18. DE WITTE H., M.C. LALEMAN en T. OOST, *Stadsarcheologie in Vlaanderen*, in J.L. MEULEMEESTER (red.), *Vlaamse archeologie. Opgravingen in binnen- en buitenland. Tentoonstellingscatalogus*, Oudenburg, 1990, p. 45-50. Geïllustreerd.
19. ERVYNCK A., *Archeozoologisch onderzoek op het laboratorium van paleontologie (R.U.G.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 13, (1990), p. 9-12.

Met korte nota over het onderzoek van beenderresten uit het Ryhovesteen te Gent.

20. ERVYNCK A., *Botmateriaal uit de Kammerstraat. Een steekproef in middeleeuwse keukenafval* ?, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 45-48. Geïllustreerd.
21. ERVYNCK A., *Zwarte ratten bevolkten eens het Patershol. De mummies uit Rodekoningstraat 5*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 32-37. Geïllustreerd.
22. GAUTIER A., *Dierlijke resten uit een kuil in het Hof van Ryhove te Gent (eerste helft 13de eeuw)*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 1, p. 50-53. Geïllustreerd.
23. GOUBITZ O., *Ledervondst uit de Belfortstraat-Kammerstraat*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 42-44. Geïllustreerd.
24. LALEMAN M.C. en J. DE BOECK, *Archeologisch textiel uit de Gentse Sint-Niklaaskerk*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 4, p. 5-8. Geïllustreerd.
25. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Stadsarcheologisch onderzoek te Gent (O.-VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 13, (1990), p. 48-50. Overzicht van de archeologische prospecties in 1989 en van de voornaamste onderzoeksresultaten. Geïllustreerd.
26. RAVESCHOT P., *Een middeleeuwse schoenmaker in de Kammerstraat*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 39-41.
27. RAVESCHOT P. en R. VAN DE WALLE, *Een kuil onder het Hof van Ryhove*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 1, p. 45-49. Korte bespreking van de gevonden potscherven (13de eeuw), waarvan de meerderheid scherven in rood aardewerk waren. Geïllustreerd.
28. SORBER F., *Textiel uit een rattennest (Patershol, Gent)*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 38.
29. VANDENBERGHE S., *Een merkwaardige ceramische vondst aan het Sint-Veerleplein in Gent*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 4, p. 2-4. Het betreft de basis van een smeltkroes uit de 15de eeuw met de afdruk van een dubbele groot. Met foto.
30. VAN STRYDONCK M., *Verslag radiokoolstofdateringen beenderen Sint-Niklaaskerk*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 4, p. 9-10. Geïllustreerd.
31. VERMEULEN F., *Kelten, Romeinen en Germanen tussen Leie en Schelde. Archeologische vondsten in Sint-Martens-Latem en in het zuiden*

van de Vlaamse zandstreek, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVIII, (1989), p. 3-117.

Verslag van de opgravingen te Sint-Martens-Latem (Brakel) en overzicht van de huidige stand van het onderzoek betreffende de voor- en vroeghistorische bewoning in het gebied ten zuidwesten van Gent tussen Leie en Schelde. Geïllustreerd.

32. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 4, p. 11-33.
Meldingen van: muurresten in de Belfortstraat en Bij Sint-Jacobs; resten van een laat-middeleeuws huis in de Cataloniëstraat 1; archeologisch onderzoek aan de Houtlei en grachtrand in de Drabstraat-Jan Breydelstraat; archeologische steekproef in Drongenhof-kapel; resten van 2 middeleeuwse huizen bij het Vleeshuis, Groentenmarkt; middeleeuwse konstrukties, Hoogpoort 60; muurresten, Jan Breydelstraat 3-5; aanvulling op de bewoningsgeschiedenis van Kammerstraat 4 met gegevens uit de 20ste eeuw; muurresten in Klein Turkije 14; twee middeleeuwse konstrukties in de Koningstraat 12; muurresten, Korenmarkt 17; een gebouw in zandsteen, Korenmarkt 18-19; muurfragmenten Korte Kruisstraat en Langemunt 40; twee konstrukties in de Nodenaysteeg; "loove" in de Onderstraat 10; middeleeuws huis in de Onderstraat 28; controlegraving in binnentuin stadhuiskomplex, Poeljemarkt; archeologisch onderzoek op het parkeerterrein aan de Schepenhuisstraat; muurresten in Doornikse kalksteen, Sint-Baafsplein 10; archeologisch onderzoek bij restauratiewerken aan het Gravensteen, Sint-Veerleplein; laatmiddeleeuwse wenteltrap en traptoren, Speldenstraat 1; prospectie van resten van het Utenhovesteen onder de Vrijdagmarkt 9; bodem- en muurwerkonderzoek, Waaistraat 1; merk NPN op vensterdorpel Kasteel Achtendries, Orchideestraat 51 Oostakker.
33. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 1, p. 54-56.
Meldingen van: bodemonderzoek in de Ziekenzaal van de voormalige Bijloke-abdij; oost-west verlopende natuurstenen muur in de Godshuizenlaan; muurresten in Doornikse steen (Ketelpoort-Nederkouter) en prospectie kelders Hotel Falligan (Kouter 172).
34. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 49-55.
Bondige bespreking van het bodemonderzoek in de Ziekenzaal van de voormalige Bijloke-abdij; menselijk botmateriaal van het Oud Kerkhof buiten de Brugsepoort (Gebroeders De Smetstraat); koperen plaatje met heraldisch motief in de Goudstraat 12; houten palissade op de vroegere Spriet, Kortrijksepoortstraat-Sint Kwintensberg; gevelstenen met inskriptie 1631 in Onderbergen 86; opgravingen buiten het Prinsenhof op de terreinen van de voormalige fabriek Van Acker-Van den Broecke in verband met Donkere Poort en omheiningmuur; bouwkundige ontwikkeling donjon Gravensteen en cirkelvormige schrabber in vuursteen te Drongen (Bourgoyen-Valkenhuis).

Middeleeuwen

35. BOONE M., *De soeverein baljuw van Vlaanderen: breekijzer in het conflict tussen stedelijk particularisme en Bourgondische centralisatie*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 126, (1989), nr. 1-2, p. 57-78.
36. BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (*Verhandelingen der MGOG, XV*), Gent, 1990, 260 blz.
Indringende analyse van de stedelijke boekhouding, de financiën en de fiskale politiek die door het stadsbestuur gevoerd werd. Met bijlagen en Engelse samenvatting.
37. BOONE M., *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, nr. 133*), Brussel, 1990, 281 blz.
De drie leden (poortერი, weverij en kleine neringen) beheersten in de beschouwde periode het politiek-maatschappelijke leven te Gent. Hun partikularisme kwam in botsing met de centralisatie-opvattingen van de hertogen. Met grafiek, kaart, organogrammen, samenvatting en index.
38. BOONE M., *Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsop treden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 15, (1989), nr. 2, p. 113-138.
De laatmiddeleeuwse steden verwierven de meeste financiële middelen uit indirecte verbruiksbelastingen. De inning ervan werd doorgaans verpacht. Aan de hand van Gentse gegevens werden deze belastingpachters nader bestudeerd. Met tabellen en grafiek.
39. DANNEEL M., *Orphanhood and marriage in fifteenth-century Ghent*, in W. PREVENIER (ed.), *Marriage and social mobility in the late middle ages*, (*Studia Historica Gandensia*, 274), Gent, 1989, p. 99-111.
De Gentse schepenen van gedele zorgden voor een rechtvaardige verdeling van de sterfhuizen met minderjarige wezen. Wanneer deze wezen later een huwelijk wensten af te sluiten traden de schepenen eveneens op.
40. DE HEMPTINNE T. en A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191). Deel II/band 1, Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, (*Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten*, 6), Brussel, 1988, XCVIII + 522 blz. Geïllustreerd.

41. D'HOOGE C. en E. BALTHAU, *Een bijdrage tot de studie van het stadspatriciaat in de late middeleeuwen : de Brugse familie De Vos in de 14de-15de eeuw*, in *Castellum*, VI, (1989), nr. 2, p. 4-81.
De familie De Vos, die een uitgebreid grond- en goederenbezit verwierf - onder meer ook de heerlijkheid Laarne - kende een Gentse vertakking langs Boudin IV de Vos. Geïllustreerd.
42. LIEVOIS D., *De wijnteelt in Gent volgens Idrisi*, in *Van rank tot drank*, Brussel, 1990, p. 72-73.
43. MESTDAGH M.(+), *De Vikingen bij ons. Het Grote Leger (879-892) in België en Frankrijk, (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1989, 303 blz.
Vanuit Fulham (Engeland) staken de Vikingen in 879 over naar het vasteland en legden een winterkamp aan in Gent, van waaruit dan verdere tochten ondernomen werden. In de daarop volgende jaren werden ook op ander plaatsen in het huidige België en Frankrijk telkens volgens eenzelfde patroon Vikingkampen aangelegd. Uit vele van deze kampen blijken zich de middeleeuwse steden ontwikkeld te hebben. Met voorwoord door prof. em. R. DE BOCK-DOEHAERD en illustraties.
44. PREVENIER W., *Confiscatie van Gentse leliards in 1314-1316*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 155-159.
Tijdens het heropflakkerend konflikt tussen Vlaanderen en Frankrijk in 1314-1316, liet de Vlaamse graaf de goederen van de leliards konfiskeren. Heel wat Gentse namen uit het konfiskatiedossier zijn in verband te brengen met families die rond 1300 reeds als leliard bekend waren.
45. THOEN E., *Een model voor integratie van historische geografie en economische structuren in Binnen-Vlaanderen. De historische evolutie van het landschap in de Leiestreek tussen Kortrijk en Gent tijdens de middeleeuwen*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XIX, (1990), p. 3-34.
Geïllustreerd.
46. TRIO P., *Armenzorg te Gent. Een onderzoek naar de steunverlening aan armen bij de broederschappen in de late middeleeuwen*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 181-187.
De broederschappen die gevestigd waren in de parochie- en kloosterkerken steunden in hoofdzaak de eigen leden bij behoeftigheid of ziekte.
47. VAN CAENEGEM R.C., *De Gentse justitiekeure van 1294: een commentaar*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 189-195.
De keure van 1294 werd gezamenlijk uitgevaardigd door graaf Gwijde van Dampierre en de magistraat. Ze bevat duidelijke afspraken betreffende de jurisdictie van de schepenen over de stad en buiten het

schependom. Daarnaast omschrijft ze de rechten van de landvorst. Geïllustreerd.

48. VANDEVENNE G., *De middeleeuwse stad ... méér dan een nederzetting*, Kortrijk, 1990, 85 blz.
Katalogoog van een tentoonstelling over de middeleeuwse stadsontwikkeling in Vlaanderen. Geïllustreerd.
49. VERHULST A., *The origins of towns in the Low Countries and the Pirenne-thesis, in Past and Present*, 122, (1989), p. 3-35. Met kaarten.

Moderne Tijden

50. BRAEKMAN W.L., *Belezers, waarzeggers en heksen te Gent in de zestiende en zeventiende eeuw*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXV, (1990), nr. 1, p. 3-12.
Uittreksels uit de Gentse "crime"-boeken betreffende toverij en hekserij.
51. BROUWER A. en I. VELLEKOOP, *De mazen van het net. Vlaardingse en Maassluisse schepen onder Oostenrijkse vlag tijdens de Vierde Engelse Oorlog*, in *Historisch Jaarboek Vlaardingen*, 13, (1989), p. 81-92.
Ten gevolge van de oorlog, die begon op 20 december 1780, viel de visserij in Vlaardingen en Maassluis stil. De schippers trachtten hun boten opnieuw in de vaart te brengen door het kopen van het poorterschap en het verwerven van zeebrieven in de Zuidnederlandse steden, vooral dan in Gent. Hierdoor kon onder Oostenrijkse - en dus neutrale - vlag gevaren worden. Geïllustreerd.
52. BUNTINX J., *De luitenant-civil van de indaginghe van Gent*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 61-66.
Op 14 februari 1541 stelde keizer Karel V het luitenant-civilschap in. Een nieuwe vorstelijke ambtenaar diende als rechter op te treden in burgerlijke geschillen tussen Gentenaars en inwoners van 66 plattelandslokaliteiten.
53. CRAEYBECKX J., *Een Gentse garentwijnder tussen boom en crisis. Het bedrijfsjoernaal van Charles Soenens (1659-1673)*, in *Actief in archief. Huldeboek Hilda Coppejans-Desmedt, (Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezenen. Archiefkunde, 4)*, Antwerpen, 1989, p. 23-38.
De boekhouding van Soenens is illustratief voor de organisatie en de werking van een Gents pre-industrieel garentwijnbedrijf. Bovendien toont ze de strategie van de ondernemer in voorspoed (tot 1663) en in krisistijd (vanaf 1664).

54. DAMBRUYNE J., *Conjunctuur, stratificatie en koopkracht te Gent tijdens de eerste helft van de 17de eeuw. De economische en sociale betekenis van de rente- en woningmarkt*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 129-158. Door het bestuderen van de ontwikkelingen op de Gentse rente- en immobiliënmarkt wordt het mogelijk om het stedelijk economisch klimaat te meten. Met tabellen.
55. DECAVELE J. (red.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, 245 blz.
Monografie over keizer Karel V, de geschiedenis van de Lage Landen onder zijn regering en zijn haat-liefderelatie met de stad Gent. Bevat bijdragen van J. DAMBRUYNE, J. DECAVELE, J. DE ZUTTER, F. HEYMANS, J. VAN DE WIELE, J. VANNIEUWENHUYSE en P. VAN PETEGHEM. Met index van plaats- en persoonsnamen en illustraties. Zie ook: *Gent en keizer Karel V. Het stadsbeeld in de 1ste helft van de 16de eeuw, (Het Toreken)*, Gent, 1990, 10 blz.
56. D'UDEKEM D'ACQZ J., *Quelques aspects de la vie en Flandre au XVIIIe siècle*, Gent, 1989, 541 blz.
De meeste aandacht gaat uit naar Gentse ontwikkelingen. Geïllustreerd.
57. DUVOSQUEL J.M. (red.), *Albums de Croÿ. Valleien van Samber en Leie*, Brussel, 1989, 333 blz.
De albums werden eind 16de-begin 17de eeuw aangelegd door hertog Karel van Croÿ om een overzicht te verkrijgen van zijn uitgestrekte bezittingen. Het boekdeel bevat onder meer een inleidende beschrijving door E. THOEN over de Leie van Wervik tot Gent (57-71) en bekomentarieerde platen betreffende Gent (318-323). Geïllustreerd.
58. LENDERS P., *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787)*, (*Standen en Landen, XCII*), Kortrijk-Heule, 1990, 532 blz.
Reeds vóór de Brabantse Omwenteling waren te Gent duidelijk maatschappelijke veranderingen waarneembaar. Het spektakulairst op sociaal-economisch (de beginnende industrialisering) en cultureel vlak. Niet minder belangrijk waren de hier beschreven institutionele vernieuwingen, die vooral onder impuls van voorschepen burggraaf Vilain XIII doorgedrukt werden. Met diverse tabellen en index van persoons- en plaatsnamen.
59. LENDERS P., *Sociale gevoeligheden en veranderende maatschappij te Gent circa 1770*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 173-189.
De economische inzinking met stijgende graanprijzen en een druk op de lonen in de jaren 1767-1775 veroorzaakte ook te Gent veel onvrede.
60. VAN DEN ABEELE R., *De Horenbault-kaart van de Brugse Vaart (1615)*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 197-206.

Bespreking van een kaart vervaardigd door de Gentse kartograaf Jacques Horenbault. Geïllustreerd.

61. VANDER PLAETSE K. en G. VERBEURGT, *Voorhuwelijks seksueel gedrag te Gent 1700-1850*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Gemeentekrediet*, 44, (1990), nr. 172, p. 111-118.
62. VERSCHAFFEL T., *Bernardus de Jonghe (1676-1749) en de Opstand. De geschiedenis van de Ghendtsche Geschiedenissen*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 159-171.
De Gentse dominikaan De Jonghe publiceerde tussen 1743 en 1746 in afleveringen en in 1746 ook in boekvorm de *Ghendtsche Geschiedenissen*. Postuum werden in 1752 door De Roothaese en in 1781 door De Mulié gewijzigde versies op de markt gebracht.

Hedendaagse Tijd

63. *Aspecten van het "Verzet" tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Bijlokomuseum. 8 Mei Komitee), Gent, 1990, 27 blz. Geïllustreerd.
64. BRUYNEEL F., *De armenzorg en het hospice te Sint-Amandsberg. Deel 2*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXVI, (1989), p. 111-130.
Behandelt de periode 1944-1977. Geïllustreerd.
65. DE BLEECKER M. en W. DEVOS, *Verweesd, verwezen. Vier eeuwen kuldere, rode lijvekens en blauwe meisjes in Gent*, Gent, 1990, 243 blz.
Geschiedenis van de opvang en verzorging van weesmeisjes en -jongens te Gent. Met voorwoord door gouverneur H. BALTHAZAR en illustraties.
66. DEPREZ P. en C. VANDENBROEKE, *Population growth and distribution, and urbanization in Belgium during the demographic transition*, in R. LAWTON en R. LEE (eds.), *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century*, Liverpool, 1989, p. 220-257.
Beschrijving van de demografische evoluties in de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse Belgische steden en vooral dan in Gent. Met tabellen, grafieken en kaart.
67. *Gedenkboek 1964-1988. 25 jaar Feest van de Vrijzinnige Jeugd te Gent*, Gent, 1988, 88 blz. Geïllustreerd.
68. *Het noodgeld van Oost-Vlaanderen tijdens W.O. I en W.O. II*, (Nationale Bank van België), Brussel, 1989, 88 blz.
Kort na het uitbreken van Wereldoorlog I kende men een groeiend geldtekort. Vele gemeentebesturen voerden daarop zelf noodgeld in. De stad Gent gaf veruit het meest biljetten en metalen of kartonnen munten uit. Geïllustreerd.

69. KINT P., *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen 1815-1850*, Amsterdam, 1989, XV + 460 blz.
Ingevolge de industriële omwenteling moest de economie zich in Oost-Vlaanderen aanpassen. De traditionele linnennijverheid kreeg rake klappen te verduren. De landbouw daarentegen kende een gestage groei. Met kaarten.
70. LENDERS P., *Lof voor Gent. De indrukken van de latere Amerikaanse president John Quincy Adams over zijn verblijf in de Scheldestad in 1814*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Gemeentekrediet*, 44, (1990), nr. 171, p. 23-29.
In 1814-1815 verbleef Adams gedurende zeven maanden in de stad. Hij leidde een Amerikaanse delegatie tijdens onderhandelingen met Groot-Brittannië. Geïllustreerd.
71. RAES R. en A.M. SIMON-VAN DER MEERSCH, *De bladen van de Vlaams-Nationale Studenten Unie Gent (1957-1981), met een inventaris van het archief van de V.N.S.U., (Archief R.U.G. Uit het Verleden van de R.U.G., nr. 29)*, Gent, 1989, 71 blz. Geïllustreerd.
72. ROETS E., *Comparatief onderzoek naar de zuigelingensterfte in Oost- en West-Vlaanderen (begin 19de eeuw)*, in M. CLOET en C. VANDENBROEKE (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen, (Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 79)*, Brussel, 1989, p. 193-206.
De sterftcijfers van de zuigelingen tijdens de Franse en Hollandse periode worden in kaart gebracht per arrondissement. Verklaringen voor de verschillen worden gezocht bij de sociaal-economische en kulturele toestanden in de besproken regio's. Met kaarten en tabellen.
73. *Sint-Paulusinstituut, Broeders van Liefde Patiëntjestraat. Vijftig jaar humaniora*, Gent, 1989, 132 blz. Geïllustreerd.
74. STOCKMAN R., *Het leven binnen de muren van het Guislaininstituut (1850-1950)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 58-76.
Overzicht van het leven binnen het Guislaingesticht met personalia over Maximilianus Meijsssem (1818-1903), Alexander van Peteghem (1806-1874), Benjamin-Constant Inghels (1830-1886), Florus Lauwagie (1878-1960), Joris Eeckhout (1887-1951), Karel van Acker (1895-1975) en Oscar Colbrandt (1879-1959). Geïllustreerd.
75. VANACKER D., *Het Vlaamsch Liberaal Persbureau (1907-1914)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVIII, (1989), nr. 1, p. 1-25.
76. VERMEULEN A.M., *Structuuranalyse van een stedelijke populatie. Gent in de 19de eeuw*, in M. CLOET en C. VANDENBROEKE (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaande-*

ren, (*Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in-8°*, nr. 79), Brussel, 1989, p. 247-261.

Doorlichting van de 19de-eeuwse stadsbevolking. Besproken worden: de migratie, de natuurlijke bevolkingsbeweging en de bevolkingsaamenstelling. Met tabellen.

Kerkgeschiedenis, kloosters

77. BERINGS G. en C. LEBBE, *Abbaye de Saint-Bavon à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Premier volume*, (*Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis*), Luik, 1988, p. 11-67.
Bevat een overzicht van de opeenvolgende benamingen van de abdij en van de beschikbare bronnen voor de studie van de abdijschiedenis. Zowel de geschreven als de niet-geschreven bronnen, zoals de sigillografie, de ikonografie, de epigrafie en de heraldiek worden behandeld. Met een historische nota en biografieën van de abten.
78. BERINGS G. en C. VAN SIMAEY, *Abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Premier volume*, (*Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis*), Luik, 1988, p. 69-154.
Bevat de opeenvolgende benamingen van de abdij, een overzicht van de bronnen voor de rekonstruktie van de abdijschiedenis, een historische nota en biografieën van de abten.
79. BRAEKMAN E.M., *Les fondateurs du Synode*, in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme belge*, (1989), nr. 103, p. 1-80.
Op 22 en 23 april 1839 werd te Brussel de Bond der Protestants Evangelische Kerken van het koninkrijk België gesticht door afgevaardigden van de lokale protestantse kerkraden. Gent was op de stichtingsbijeenkomst vertegenwoordigd door predikant Albert Goedkoop en door de kerkraadsekreteraris Gerard Jan Westendorp. Het bestuursorgaan van de Bond werd de Synode genoemd. Geïllustreerd.
80. CASSIMAN P., *Sint-Regina godshuis te Baarle*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 33-45.
Historiek van het neogotisch godshuis voor ouderlingen en zieken, dat ingehuldigd werd in 1874. Geïllustreerd.
81. DAEM M., *Het Sint-Jacobsgodshuis te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIV, (1989), nr. 2, p. 113-129.
Historiek van het godshuis. Onder meer worden behandeld: de stichting en de organisatie, het uitzicht, de gebouwen en de likwidatie van de instelling. Geïllustreerd.

82. DAEM M., *Mirakelverhalen uit de O.-L.-Vrouwkerk op St.-Pieters te Gent. Manuscripten van de mirakelverhalen*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXV, (1990), nr. 1, p. 33-50.
Overzicht van de 14 bewaard gebleven verhalen. Met illustratie. Het twaalfde verhaal werd gedetailleerd beschreven in ID., *Exorcisme in de O.-L.-Vrouwkerk op St.-Pieters te Gent. Livina vander Plasche van drie duivels verlost. Februari 1652*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXV, (1990), nr. 1, p. 13-32.
83. DECLERCQ G., *Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel te Gent*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 49-102.
De Sint-Veerlekerk werd als burchtkerk in de eerste helft van de 10de eeuw gesticht. Ten laatste sedert 1073 waren een aantal sekuliere geestelijken er werkzaam. Tussen 1202/1204 en 1207 werd de priestergroep omgevormd tot kapittel.
84. GYSSELING M., *De oudste annalen van de Sint-Baafsabdij*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXVI, (1989), p. 5-16.
In een afschrift uit 1570 of kort erna bleven annalen bewaard betreffende de Sint-Baafsabdij. Zij dateren van ca. 1030. De auteur beoordeelt de waarde ervan en bespreekt de gegevens die ze bevatten voor de kennis van de vroege abdijschiedenis. Als slot wordt er een transcriptie gebracht, voorzien van een Nederlandse vertaling.
85. HENDRIX G., *Bernardina en Cisterciensia in de Universiteitsbibliotheek, (Rijksuniversiteit Gent. Schatten van de Universiteitsbibliotheek, 7)*, Gent, 1990, XVIII + 254 blz.
Kataloog bij een tentoonstelling van werken geschreven door Bernardus van Clairvaux en van boeken en handschriften met betrekking tot de Gentse cisterciënzerkloosters. Met woord vooraf door hoofdbibliothekaris A. VANDEN BRANDE en konservator A. DEROLEZ, inleidend artikel door prof. L. MILIS en illustraties.
86. HÖDL L. en M. HAVERALS (eds.), *Henrici de Gandavo. Tractatus super facto praelatorum et fratrum (Quodlibet XII, quaestio 31)*, (*Ancient and Medieval Philosophy. De Wulf-Mansion Centre, series 2*), Leuven, 1989, CLXIX + 292 blz.
87. LEHOUCQ N., *De Mariale bedevaart in de 19de eeuw. Dadizele - Oostakker - Scherpenheuvel. Funktionele en tijdsgebonden aspecten*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIV, (1989), nr. 4, p. 253-269.
Omtrent de betekenis van de Maria-bedevoarten voor de kerkelijke overheden, de plaatselijke gemeenschappen en de individuele gelovigen. Geïllustreerd.
88. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes en personen van het Groot-Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent afkomstig uit Lokeren*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 10, p. 481-483.

89. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Groot-Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent afkomstig van Bassevelde en Watervliet in de 18de eeuw*, in *De Eik*, 14, (1989), nr. 2, p. 75-76.
90. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Groot-Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent afkomstig van Watervliet in de 18de eeuw*, in *De Levensboom. Informatieblad V.V.F. Meetjesland*, 3, (1990), nr. 3, p. 15.
91. STEEGHERS W. en J. VANNIEUWENHUYSE, *De Gentse geestelijke en de verklaringen van onderwerping aan het regime gedurende de Franse tijd, 1797-1804*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 10, p. 498-508. Geïllustreerd.
92. STEEGHERS W. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Ledenlijst van de Protestantse Kerk te Gent uit 1849*, in H.R. BOUDIN (red.), *Belgische Protestantse Biografieën, (PRODOC), II*, (1989), losbladige fichen.
93. TRIO P., *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen, (Verhandelingen der MGOG, XVI)*, Gent, 1990, 270 blz.
De besproken 40 Gentse broederschappen waren ondergebracht in parochiekerken, hospitaalkapellen en in klooster- of abdijkerken. Ze hadden tot doel het zieleheil van de leden te bevorderen. Met bijlagen en indices van persoonsnamen, plaatsnamen, instellingen, ikonografie en patroonschappen.
94. VERHULST A., *Note sur deux chartes de Lothaire, roi de France, pour l'abbaye de Saint-Bavon à Gand*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLV, (1989), afl. 1-2, p. 1-23.
Diplomatische en inhoudelijke studie van twee akten uit 954 en 966. In de eerste wordt de aanstelling van Wido tot abt van Sint-Baafs bevestigd, de tweede akte bevestigt algemeen de restauratie van de abdij door graaf Arnulf.

Industriële Archeologie

95. BODE M., *De industriële ontwikkeling van Gentbrugge*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 17, (1989), nr. 3, p. 48-54 en nr. 4, p. 75-81. Geïllustreerd.
96. DE KEUKELEIRE E., *Evolutie van het openbaar vervoer in het Gentse*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 8, (1990), nr. 1, p. 9-39.
97. GALLOO J., *150 jaar geleden. De spoorlijn Kortrijk-Gent werd een feit*, in *De Leiegouw*, XXXI, (1989), afl. 3, p. 149-166.
De spoorlijn werd plechtig geopend op 22 september 1839. Geïllustreerd.

98. *Industrieel netwerkmuseum Gent. Wandelingen, nr. 1*, Gent, 1989, 99 blz.
Uitgave verwezenlijkt ter gelegenheid van de tentoonstelling "Bouwen voor de industrie", ingericht door het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel van 21 april 1989 tot 25 juni 1989. Met beschrijving van: De katoenroute van Gent door T. EECKHOUT en G. DESEYN; Rondom de Minnemeersgracht: ontwikkeling van een vroeg- industriële site door G. DESEYN; Van Sint-Baafs tot de Zuid: stedenbouwkundige en industrieel-archeologische ontwikkeling van een stadswijk door L. VAN SCHOORS en J. VAN DE WIELE; Bier en brouwerijen te Gent door J. VAN DE WIELE. Geïllustreerd.
99. KERCKHAERT N. en D. DE VLEESCHAUWER, *Het nieuwe licht uit Langerbrugge 1900-1940*, Tielt, 1990, 493 blz.
Van ca. 1900 af kende het gebruik van elektriciteit in Vlaanderen een doorbraak. Tal van lokale vennootschappen stonden in voor de bevoorrading. In 1911 werd de Centrales Électriques des Flandres opgericht. Vooral vanuit de Centrales van Langerbrugge (1914) en Zeebrugge (1925) werd voortaan de elektriciteit verdeeld. In 1928 fuseerden de Vlaamse en Brabantse elektriciteitsvennootschappen tot Centrales Electriques des Flandres et du Brabant. Geïllustreerd. Zie ook ID., *Het nieuwe licht uit Langerbrugge (1900-1940). Catalogus bij de tentoonstelling*, 1990, z.blz.
100. LIEVOIS D., *Wijn en industrialisering. "Un gentilhomme-verrier" in de XVIIIe eeuw*, in *Van rank tot drank*, Brussel, 1990, p. 282-287.
Historiek van 18de-eeuwse flessenbedrijven in Brugge en Gent. Geïllustreerd.
101. RUMMENS M., *O.I.P. R.I.P.*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 8, (1990), nr. 2, p. 24-35.
Historisch overzicht van het Gentse bedrijf voor optische instrumenten O.I.P., gesticht door André Callier in 1919. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

102. BAILLIEUL B. en A. DUHAMEEUW, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540*, Tielt, 1989, 335 blz.
Studie over de bouwactiviteit in de stad vóór 1540. Met bijdragen van M. BOONE, R. DE HERDT en F. VAN TYGHEM. De eindredactie berustte bij G. VAN DOORNE. Het boek bevat verder een woord vooraf door de voorzitter van de Nationale Confederatie Bouwbedrijf R. MAES en een inleiding door gouverneur H. BALTHAZAR. Geïllustreerd.
103. BAILLIEUL B. en W. OERS, *De oranjerie, startsein van de wereldbefaamde Gentse Floraliën*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1990), nr. 85, p. 59-65.

De bloemenkwekers richtten oranjerieën in om hun exotische planten te laten overwinteren. Geïllustreerd.

104. BAUTERS P., *Kracht van wind en water. Molens in Vlaanderen*, Leuven, 1989, 288 blz. Geïllustreerd.
105. BECKER U., *Studien zum flämischen Altarbau im 17. und 18. Jahrhundert, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, nr. 49)*, Brussel, 1990, 180 blz.
Met onder meer aandacht voor altaren in de Gentse Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.
106. BOERJAN G., L. COLLIN en D. SMET, *Honderd Gentse Onze-Lieve-Vrouwkapelletjes, ("Gent aan Maria")*, Gent, 1988, z.blz. Geïllustreerd.
107. BRAL G.J., *Kunsthistorische begeleiding bij restauratieprojecten van historische interieurdecoratie: een noodzaak*, in *Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 4, p. 10-18.
Als voorbeeld wordt de restauratie van het Gentse dominikanenklooster (Onderbergen) besproken. Geïllustreerd.
108. BRUYNEEL G., *Het Meershof op de Achterdries*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 18, (1990), nr. 1, p. 5-11.
Betreft het Hof Bruyneel in Gentbrugge. Met illustraties.
109. COGEN H., *De Muide. Wandeling Gentse Feesten 1989*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 3, p. 25-38. Geïllustreerd.
110. COGEN H., *De Vismijn. Een terugblik op 300 jaar geschiedenis*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 6, 18 blz. Geïllustreerd.
111. COGEN H., *Ekkergem, een volksbuurt bij uitstek*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 4, p. 39-54.
112. COGEN H., *Wandeling van de Grawwpoort tot Muidepoort*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 2, 24 blz. Geïllustreerd.
113. DAEM M., *Het Chinese salon in het Hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent. Beschilderd behangselpapier uit de 18de eeuw*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1989), nr. 82, p. 23-36. Geïllustreerd.
114. DE BUCK R., *Een gevelbeeld voor een legende: Liederick de Buck*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 1, p. 21-24.
Het beeld bevindt zich in een nis van het stadhuis. Met foto.
115. DE GROOTE S., *De parochiekerk van Oostakker wordt gerestaureerd*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 2, p. 2-5. Geïllustreerd.

116. DE MEYER D., *Henry van de Velde en de Bibliotheek van de Gentse Rijksuniversiteit*, in *Interbellum*, 10, (1990), nr. 3, p. 6-9. Geïllustreerd.
117. DE PERMENTIER C., *De Heirniswijk. Wandeling Gentse Feesten 1989*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 5, p. 55-72. Geïllustreerd.
118. DESEYN G., *Huis Rossel: een onbekende realisatie van het architectenvennootschap F. Bodson en A. Pompe te Gent*, in *Interbellum*, 10, (1990), nr. 2, p. 5-7. Geïllustreerd.
119. DE SMET Y., *De restaurateur ter tafel gebracht*, in *Interbellum*, 9, (1989), nr. 3, p. 6-7; nr. 4, p. 5-7; nr. 5, p. 4-7; 10, (1990), nr. 1, p. 5-7 en nr. 4, p. 5-7.
Bevat biografische gegevens over de kunstminnaar professor-dokter Adriaan Martens (Bocholt, 1885-Astene, 1968) en een bespreking van zijn woonhuis te Astene, thans omgebouwd tot restaurant. Geïllustreerd.
120. DEVOS P. en L. ROBIJNS, *Beschermde monumenten, stadsgezichten en dorpsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 42, (1988), p. 145-151.
Voor Gent zijn te vermelden: huizenrij Graaf van Vlaanderenplein 1-37 en Zuidstationstraat 33-37, voormalig redactiegebouw van het dagblad Vooruit, huis Minard en Minardschouwburg.
121. DE WIT J.M. en G. VAN DOORNE, *Restaureren in Oost-Vlaanderen, (Verbond van de Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen)*, Wichelen, 1989, 159 blz.
Bespreking van de door het Verbond bekroonde restauraties tijdens de periode 1973-1988. Met voorwoord door verbondsvoorzitter R. RUYS en inleiding door gouverneur H. BALTHAZAR. Geïllustreerd.
122. *Een verdwenen kasteel*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 18, (1990), nr. 1, p. 12-18 en nr. 2, p. 28.
Betreft het Braunkasteel te Gentbrugge. Geïllustreerd.
123. ESTHER J.-P., *Orde en maat in het Gentse classicisme. De Gulden Snede bij 18de-eeuwse gevelontwerpen*, in *Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 1, p. 4-44.
Aan de hand van talrijke architectuurontwerpen wordt aangetoond dat de verhouding van de Gulden Snede in het 18de-eeuwse Gent bekend was en graag werd toegepast als middel om een harmonische gevelordonnantie te bekomen. Geïllustreerd.
124. FREDERICQ-LILAR M., *Een verleidelijk rococo-kunstwerk in Gent: de eetkamer van het voormalig Hotel de Coninck*, in *Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 4, p. 29-32.

Voor de inrichting van de eetkamer in 1768 deed Ferdinand de Coninck beroep op de beeldhouwer Frans Allaert en de kunstschilder Pieter Norbert van Reysschoot. Geïllustreerd.

125. *Gent. Open monumentendag*, Gent, 1989, z.blz.
Voorstelling van het etnografisch en archeologisch museum van de R.U.G. en van een aantal monumenten: de Minardschouwburg, het Feestpaleis Vooruit, het Emmaüskasteel, de buitentuin van de Sint-Pietersabdij, de watertorens van de Kattenberg, de Sint-Kwintenskapel en de Centrale Bibliotheek van de R.U.G. Met woord vooraf door schepen R. VAN QUAQUEBEKE en illustraties.
126. *Gent. Open monumentendag*, Gent, 1990, 60 blz.
Op de monumentendag kon men de universiteitsaula, de boekentoren en verschillende kloosters, kapellen en kastelen bezoeken. Van elk gebouw wordt een korte beschrijving gepubliceerd. Met woord vooraf door schepen R. VAN QUAQUEBEKE en illustraties.
127. HENDRYCKX M., M. DE KOONING en B. VERSCHAFFEL,
Gent, de gedeelde stad, Brugge, 1990, 167 blz.
Fotoboek voorzien van begeleidende teksten van B. VERSCHAFFEL (9-14) en M. DE KOONING bij de foto's van M. HENDRYCKX. Met voorwoord door schepen R. VAN QUAQUEBEKE en ten geleide.
128. HOSTE L., *Rooigem en de Brugsepoort te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 114-127; nr. 4, p. 205-219 en nr. 5, p. 266-270.
De geschiedenis van de Rooigemwijk. Geïllustreerd.
129. HOSTE L., *Uithangborden te Gent (vervolg en slot)*, in *Ghendtshe Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 312-317. Geïllustreerd.
130. *Hotel d'Alcantara. Opnieuw een historisch pand bedreigd te Gent: het Hotel d'Alcantara in de Gouvernmentstraat*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1990), nr. 85, p. 57-58. Geïllustreerd.
131. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 78. De Werkklok van het Belfort*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 5, p. 260-261. Geïllustreerd.
132. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 155. Bas-reliëfs van het zogenaamde huis Palfijn*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 4, p. 193-194. Geïllustreerd.
133. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 388. Het Wachtorentje van Ter Platen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 128-129. Geïllustreerd.

134. JANSSENS S., *Het Meerhemkanaal*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 134-147.
Het Meerhemkanaal vormde de verbinding tussen de Leie en de Blaisantvest enerzijds en het Tolhuisdok anderzijds. Geïllustreerd.
135. KLUYSKENS P., *De "Fransche Theater"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 5, p. 261-265. Geïllustreerd.
136. LABYN M., *Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 332-338; 19, (1990), nr. 1, p. 13-21; nr. 2, p. 88-93; nr. 3, p. 149-159; nr. 4, p. 219-230 en nr. 5, p. 292-296. Geïllustreerd.
137. MAES D., *Een monument voor Karel Waeri*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 2-9.
Het standbeeld van de volkszanger Waeri (Gent, 1842-1889) werd vervaardigd door Walter de Buck en bevindt zich Bij Sint-Jacobs. Geïllustreerd.
138. POELMAN R., *Een opmerkelijke gedenkzuil op het Campo Santo*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 1, p. 1-6.
Omtrent de herinneringsobelisk van de oud-wapenbroeders onder Napoleon. Geïllustreerd.
139. VAN AERDE R. (†), *De kazerne op de Kattenberg, nu de "Leopold"*, Gent, z.d., 38 blz.
Heruitgave van een artikel uit *Ghendtsche Tydinghen*, vermeerderd met diverse illustraties.
140. VAN CLEVEN J., *Het boudoir of de zgn. "Blawwe Kamer" in het Hotel Lousbergs-de Hemptinne in Gent*, in *Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 4, p. 33-36.
De textielbaron Ferdinand Lousbergs liet in 1842 onder de leiding van architect L. Eyckens een woning optrekken aan de Keizer Karelstraat. Pronkstuk ervan werd het boudoir. Geïllustreerd.
141. VAN DOORNE G., *De wedergeboorte van het Hof van Ryhove*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 4, p. 96-99. Geïllustreerd.
142. VAN TYGHEM F., *Een middeleeuws burgerinterieur te Gent. De Arsenaalzaal van het Stadhuis*, in *Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 4, p. 19-21. Geïllustreerd.
143. VAN WASSENHOVE R., *Het Rijke Gasthuis en het klooster der dominicanen. Historische en chronologische situering van het kloostercomplex vanaf 1146 tot 1989*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 1, 6 blz.
Met plattegronden.

144. VAN WITTENBERGHE O., *De Bassijnwijk tussen de twee wereldoorlogen*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 17, (1989), nr. 3, p. 55-69.
145. *Wandelen in de Sint-Niklaasparochie, (Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie)*, Gent, 1990, 32 blz. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

146. ANSEEUW M., *Meesters in het rijk der tonen. Het Koninklijk Muziekconservatorium Gent en het Nieuwe Klankschap*, Gent, 1989, 187 blz. In veertien gesprekken met leraars wordt gepeild naar het verleden en de toekomst van het Gentse conservatorium. Tussentekstjes beschrijven het conservatoriumgebouw en andere getuigenissen uit het verleden. Het boek wordt afgesloten met een kroniek (1812-1988). Geïllustreerd.
147. BRAUSCH P., *Turnkring Ganda: een militante Vlaamse sportvereniging tijdens het Interbellum*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLIX, (1990), nr. 2, p. 65-83.
148. CAPITEYN A. en M. MUSSCHOOT, *De strip van Gent, (Dienst voor Culturele Zaken)*, Gent, 1990, 80 blz. Overzicht van Gents geschiedenis in een stripverhaal.
149. DE BIE-DE BRUYCKERE H., *Het kanten kleed van keizerin Maria-Theresia, zoals afgebeeld op het schilderij dat zich in het Stadhuis van Gent bevindt*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 3, 8 blz. Geïllustreerd.
150. DE BUCK R., *51 blazoenen van ridders in de Orde van het Gulden Vlies*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 147-149 en nr. 4, p. 182-193. Geromantiseerde voorstelling van het laatste kapittel van het Gulden Vlies, gehouden te Gent op 23, 24 en 25 juli 1559.
151. DE HERDT R., *Gentse Floraliën. Sierteelt in Vlaanderen, (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1990, X + 326 blz. Overzicht van de ontwikkeling van de tuinbouw sinds de vroege middeleeuwen en van de sierteelt te Gent sinds de 19de eeuw. Gewezen wordt onder meer op de belangrijke rol van de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde en van de Floraliën. Met ten geleide door graaf DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, inleiding door gouverneur H. BALTHAZAR, nawoord door schepen R. VAN QUAQUEBEKE en illustraties. Zie ook ID., *Een floraliënwandeling doorheen Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 39, (1990), nr. 1, p. 6-11 en *Gent een stad van bloemen vroeger en nu. Wandelingen en we-*

tenschappelijke bijdragen, (Industrieel netwerkmuseum Gent. Wandelingen, nr. 2), Gent, 1990, 80 blz.

152. DEPREZ A. (red.), *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk. Vijfde deel, (Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1990, 724 blz.*
153. DE RIDDER J.H.A., *Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuizen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, nr. 45), Brussel, 1989, 182 blz.*
Als Gentse gerechtigheidsstaferelen worden besproken: een Laatste Oordeel uit 1413 door L. vanden Clite (thans in het Stedelijk Museum van Diest), een Laatste Oordeel uit 1589 door R. Coxcie (thans in het Museum voor Schone Kunsten te Gent) en een onthoofdings-scène uit 1608 door P. Pieters (thans in het Bijlokemuseum te Gent). Geïllustreerd.
154. DE VOS J., *Het toneellevens te Gent 1987-1988, in Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, 42, (1988), p. 60-64. Met illustraties.*
155. DE VOS J., *15 jaar Arca, 1975-1990. Theater als zoektocht, Gent, 1990, 96 blz. Geïllustreerd.*
156. DE VRIENDT-MORES R. en R. VAN DE WALLE, *Emile van Vooren, huisbewaarder en beschermer van Gentse kunstenaars, in Oost-vlaamse Zanten, LXV, (1990), nr. 2, p. 95-104.*
Van Vooren (Waarschoot, 1849-Gent, 1921) was huisbewaarder van de universitaire Aula en beschermer der Schone Kunsten. Geïllustreerd.
157. DE ZUTTER J., *Collega's van het Wonderkind. Muzieklevens te Gent in Mozarts tijd, in Toerisme in Oost-Vlaanderen, 39, (1990), nr. 3, p. 59-64. Geïllustreerd.*
158. DE ZUTTER J., *Het wapen van Gent, (Stadsarchief), Gent, 1990, 40 blz.*
Bij gemeenteraadsbesluit van 23 april 1990 werd het Gentse stadswapen gewijzigd. In de brochure worden de verschillende bestanddelen van het wapen geanalyseerd. Geïllustreerd. Zie ook ID., *Het nieuwe stadswapen van Gent. Maagd en leeuw in trouw en liefde, in Toerisme in Oost-Vlaanderen, 39, (1990), nr. 2, p. 39-42.*
159. *Gentse penningen 1780-1980, (Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Volkskunde), Gent, 1989, 203 blz.*

Tentoonstellingskatalogoog gewijd aan de penningen vervaardigd in opdracht van het Gentse stadsbestuur en/of door Gentse kunstenaars. Met diverse inleidende teksten en indices van persoonsnamen, plaatsnamen, verenigingen en feestelijkheden. Geïllustreerd.

160. GYSSELING M., *De leliester van de burggraven van Gent, heren van Heusden*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXVI, (1989), p. 192-200. De burggraven voerden in hun wapen een gouden achtarmige leliester met in het midden een rode umbo op een zwart veld. Geïllustreerd.
161. *Het Museum Arnold Vander Haeghen*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 2, p. 21-24.
162. HOOZEE R. (red.), *Vlaams expressionisme in Europese context 1900-1930, (Museum voor Schone Kunsten)*, Gent, 1990, 398 blz. Gentse kunstenaars zoals G. Minne, G. van de Woestijne, C. Permeke, A. Servaes, G. de Smet, F. Masereel, F. van den Berghe, H. Malfait, Jozef en Jan Cantré worden onder meer voorgesteld en in de kunsthistorische ontwikkelingen van hun tijd gesitueerd. Met bijdragen van P. BOYENS, I. HENNEMAN, R. HOOZEE, H. LAUWAERT en W. VAN DEN BUSSCHE, voorwoord door schepen R. VAN QUAQUEBEKE en illustraties.
163. HUYS P., "*Zegen-prael van Keyser Carel den VI*". Een toneelopvoering in Dronghine in 1764, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 92-101. Geïllustreerd.
164. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 202. Het Tabernakel van de St.-Jacobskerk*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 76-78.
165. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 210. Miniaturen van Cornelis Horenbaut*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 310-311.
166. *Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 225. Grotesk ijzeren masker*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 1, p. 12-13. Geïllustreerd.
167. *Koninklijke Kunst- en Letterkundige Kring - Cercle Royal Artistique et Littéraire 110, 1879-1989*, Gent, (1989), 215 blz. Historiek van de Kring, die op 4 mei 1879 ontstond uit de samensmelting van de Société Littéraire en het Kunstgenootschap. Bedoeling was het Gentse kulturele leven te bevorderen door het inrichten van lezingen, tentoonstellingen en muziekopvoeringen. Met illustraties.
168. MARTENS M.P.J., *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, nr. 46), Brussel, 1989, 286 blz.

Worden achtereenvolgens behandeld: het ontstaan en de werking van de schildersambachtsgilde, de techniek van het muurschilderen met aansluitend de conserveringsproblematiek, de ikonografie en het architecturaal kader van de schilderijen. Vervolgens zijn alle bekende Gentse muurschilderingen afzonderlijk beschreven en besproken. Geïllustreerd.

169. *Musea Gent. Musées de Gand. Genter Museen. Museums of Ghent, (Stad Gent)*, Gent, 1989, 93 blz.
Voorstelling van de belangrijkste stedelijke en niet-stedelijke musea. Met woord vooraf door schepen R. VAN QUAQUEBEKE, ten geleide door J. DECAVELE, Franse, Duitse en Engelse samenvattingen. Geïllustreerd.
170. MUSSCHOOT A.M. (ed.), *Karel van de Woestijne. Aan de hoogste kim, (Poëziecentrum)*, Gent, 1989, 250 blz.
Een keuze uit de poëzie van Van de Woestijne. Met inleiding, verantwoording van de uitgave, levenskronologie en selectieve bibliografie.
171. *Ook dit gebeurde in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 42, (1988), p. 181-186.
Gentse tentoonstellingen in 1988: De Markt (M.I.A.T.), Signaturen (Museum van Hedendaagse Kunst), Pretiosa Neerlandica (Centrale Bibliotheek R.U.G.), Architectuur als buur (D.M.S.A. en Architectuurpromotie), Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913 (Stadsarchief) en Historie op perkament (Stadsarchief). Geïllustreerd.
172. PEETERS F., *Jan Oscar de Gruyter en het Vlaamse Volkstoneel 1920-1924. Een theaterhistoriografische studie, (Vlaams Theater Instituut)*, Leuven, 1989, 568 blz.
Het Vlaams Volkstoneel was een rondreizend katholiek theatergezelschap met De Gruyter als kunstleider. In het boek worden de eerste vier speeljaren van het gezelschap gedetailleerd bestudeerd, gesitueerd in het toenmalige theatersysteem en geplaatst tegenover de politieke, sociaal-ekonomische en kulturele ontwikkelingen. Met illustraties.
173. *Portret van Jeanne Bauwens-van Peteghem, Gent 1741-Gent 1802 door François Joseph Kinsoen (Brugge 1770-1839)*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 2, 2 blz.
174. POULAIN N., A. RIGELLE en E. RIGELLE, *Het kunstwerkhuis van glasversieren G. en H. Rigelle, (Interbellum. Cahier, 5)*, Gent, 1989, 39 blz.
Gustave Rigelle (Gent, 1908-1981) was een kunstenaar die vooral bekendheid verwierf met zijn zandstraaltechniek en een atelier uitbouwde. Geïllustreerd. Zie ook W. PATOOR en R. DE VOCHT, *G. Rigelle*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 17, (1989), nr. 2, p. 30-33.

175. POULAIN N., J. VANDENBROUCKE en M. VAN MULLEM, *Joris Vandenbroucke en het poppenspel, (Interbellum. Cahier, 6)*, Gent, 1990, 40 blz.
Priester Vandenbroucke (Maldegem, 1896-Gent, 1980) stichtte het poppenspeltheater Spelleke van de Muide. Geïllustreerd.
176. *Restauratie is rijkdom, (Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie)*, Gent, 1989, 47 blz.
Over het Hof van Ryhove en de restauratieproblematiek van de schilderijen die leden van de familie Ryhove voorstellen (17de-20ste eeuw). Geïllustreerd.
177. ROOSEN J.P., *Antoon van den Hewvel 1600-1677*, in *G.O.V.-Herant*, 25, (1990), nr. 2, 2 blz.
Bespreking van het schilderij "Aanbidding der herders".
178. STALLAERTS R. en B. HOGENKAMP, *Rode glamour. Bioscoop, film en socialistische beweging, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 6)*, Gent, 1989, 88 blz. Geïllustreerd.
179. TAILLAERT P., *Victor Stuyvaert. Illustrator*, Brugge, 1990, z.blz.
Overzicht van de in druk verschenen boeken, geïllustreerd door Stuyvaert (Gent, 1897-1974). Met biografische schets van de kunstenaar door N. POULAIN en foto.
180. VAN DEN KERKHOVE A. (red.), *Het voorlaatste van de grote Hollandse oorlogsscheepsmodellen. Geschiedenis en restauratie, (Bijlokemuseum)*, Gent, 1990, 96 blz.
Bevat bijdragen van N. KERCKHAERT, Enkele notities over de scheepsbouw te Gent tijdens het Ancien Regime (11-16), van A. VAN DEN KERKHOVE, De geschiedenis van het oorlogsscheepsmodel van het Bijlokemuseum (17-21) en van W. BIRNIE, De restauratie van het oorlogsscheepsmodel (22-62). Met een te geleide door schepen R. VAN QUAQUEBEKE, beschrijvingen van de tentoongestelde stukken en illustraties.
181. VAN ELSLANDE R., *De predella: "De verovering van Jeruzalem door Titus"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 4, p. 195-205.
Bespreking van een predella uit de 16de eeuw, afkomstig uit de romaanse krypte van de Sint-Baafskathedraal, maar nu bewaard in het Museum voor Schone Kunsten te Gent. Geïllustreerd.
182. VAN ELSLANDE R., *Een Verrijzenis van Raphaël van Coxie, in Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 119-133.
Abt Frans Schauthheet schonk in 1588-1589 de verrijzenistriптиek voor het hoogaltaar van de kapel in de refuge van Drongen te Gent. Geïllustreerd.

183. VAN ELSLANDE R., *Het retabel van Cornelis Boone in opdracht van de mecenas Nicolaas van der Zickelen en de kerkmeesters voor de kerk te Nazareth*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XIX, (1990), p. 35-48.
In 1477 kreeg de Gentse beeldhouwer Boone de opdracht een retabel te vervaardigen met de voorstelling van de Vijf Blijde Mysteryën van Maria voor de kerk te Nazareth. Het retabel werd tijdens de 16de-eeuwse Beeldenstorm vernield. Geïllustreerd.
184. *40 jaar Gentse oratoriumvereniging*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 42, (1988), p. 90-91. Geïllustreerd.
185. *550 jaar schietspelen van de Sint-Jorisgilde, (Het Toreken)*, Gent, 1990, 18 blz.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

186. *A.A. Gent 1864-1989*, Gent, 1989, z.blz. Geïllustreerd.
187. *Beklach van de Dulle Griete*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 159-163.
Tekst van een lied uit 1745.
188. BOMBAY J., *De Halewijnstraten te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 10-18. Geïllustreerd.
189. BOMBAY J., *De Koninklijke Muziekmaatschappij De Zwanezones van Drongen 1910-1990*, Drongen, 1990, 133 blz. Geïllustreerd.
190. BOMBAY J., *Twee priesters Daens te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 46-48. Geïllustreerd.
191. BROGET G., *Over d'Hane-Steenhuuse, Lodewijk XVIII en Chateaubriand*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 5, p. 238-259. Met illustraties.
192. CASSIMAN P., *De Drongense conscrits*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 137-142.
193. CELIS G., *Volkskundige kalender voor het Vlaamsche Land, (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1990, 24 + 336 + 52 blz.
Reprint van de kalender uit 1923 door priester Celis (Gent, 1880-1959). Met inleiding door R. VAN DER LINDEN en illustraties.
194. COLLUMBIEN H., *Straatnamen in Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 100-101.

195. DAEM M., *Reuzenliederen in Oost-Vlaanderen, (Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen)*, Gent, 1989, 141 blz. Geïllustreerd.
196. DE BAETS H., *De landelijke post te Zwijnaarde*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVIII, (1989), p. 119-135. Geïllustreerd.
197. DE BUCK A., *De gard'civik*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 4, 4 blz.
198. DE BUCK R., *De Concessio Carolina*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 85-88.
199. DE BUCK R., *De ex-burgemeester van Oudenaarde komt Gent versterken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 130-134.
Gegevens over de kalvinist François Cabelliau, heer van Mullem en tot 1580 burgemeester van Oudenaarde, die in 1583 het Gents poorterschap aannam en de Gentse Calvinistische Republiek kwam versterken.
200. DE CLERCQ R., *De inwoners van Afsnee in de commerciële repertoria van de 19e eeuw*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVIII, (1989), p. 145-156. Geïllustreerd.
Zie ook in hetzelfde jaarboek op p. 137-144 ID., *De inwoners van de Scheldeveldgemeenten in de commerciële repertoria van de 19e eeuw. Algemene inleiding*.
201. DECLERCQ R., M. GRYPDONCK en V. KELDERMAN-BAUWENS, *Onze kwartierstaat : Roger Dhondt (Gent, 23 juni 1916-Sint-Martens-Latem, 7 juni 1931)*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 9, p. 435-444. Geïllustreerd.
202. DEKEYSER E., *Onze kwartierstaat : Alfons Haché (Gent, 1855-Gent, 1938)*, in *Vlaamse Stam*, 26, (1990), nr. 7-8, p. 389-396.
Haché was een sociaal strijder. Hij stichtte onder meer in 1890 de kristelijke metaalbewerkerbond van Gent. Met foto.
203. *30 jaar Transmissiecentrum. Stad Gent, Politie*, Gent, 1990, 17 blz.
204. DESPRETZ A., *Boddaert : een dynastie geneesheren*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 56-86. Geïllustreerd.
205. DESPRETZ A., *Omtrent Gentse en andere hondepenningen. Een kynosematologische bijdrage*, in *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, (1988), p. 37-92.
Beschrijvende lijst van 19de- en 20ste-eeuwse belastings- en identificatienpenningen voor honden. Geïllustreerd.
206. *"Die de kruiden niet en kent komt bij broeder Jan naar Gendt". Curiosa uit de apothekerswinkel, (Het Toreken)*, Gent, 1990, 9 blz.

207. ERVYNCK G., *De Vlaamse Vereniging voor Familiekunde en Gent. Hoe het begon*, in *V.V.F. Informatieblad-Afdeling Gent*, 9, (1990), nr. 1, p. 8-14.
208. *Gentse liedjes*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 97-99. Publikatie van een Gents St.-Niklaasliedje.
209. HERTELEER W., *De stedelijke basisschool Klaverdries 50 jaar jong*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 102-105. Geïllustreerd.
210. HOEBEKE G. en T. PENNEMAN, *Sagen uit het Land van Rode*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 18, (1990), nr. 2, p. 35-40.
211. HOSTE L., *De poppenspelwereld van Gustje-Pierke-de Puydt*, in *Oost-vlaamse Zanten*, LXIV, (1989), nr. 3, p. 215-216.
Bespreking van een schilderij door J. Lagrou, bewaard in het Museum voor Volkskunde. Met foto.
212. HUYS P., *Een kwartierstaat (Liebaert-Leuridan) in de Gazette van Gend (1790)*, in *Vlaamse Stam*, 26, (1990), nr. 7-8, p. 387-388.
213. HUYS P., *Molenadvertenties in de "Gazette van Gend" (1782)*, in *Molenecho's*, 17, (1989), nr. 4, p. 179-180.
214. HUYS P., *Oproepen tot erfgenamen in oude kranten*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 11-12, p. 622-624; 26, (1990), nr. 1, p. 41-42 en nr. 2, p. 58-59.
Oproepen in de *Gazette van Gend* (1781-1782), die gebruikt kunnen worden bij het samenstellen van een stamboom.
215. JACOBS M., *Volkskunde in het Interbellum. De Zuidnederlandse Centrale voor Folklore-onderzoek, een ontbrekende schakel ?*, Gent, 1989, 95 blz.
Op 23 oktober 1932 werd te Brussel de Centrale gesticht. Bedoeling was alle feitenmateriaal van volkskundige aard te verzamelen, te bestuderen en te publiceren. De stuwende krachten van de vereniging waren P. de Keyser, F. Olbrechts en C. Trefois. Geïllustreerd.
216. KLUYSKENS P., *Lodewijk XVIII in Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 2, p. 78-84. Met foto van de auteur.
217. LEVIS E., *"Oaze k'ik hen den eeste prijs, kook mijn moeder pap mee rijs"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 5, p. 270-291.
Over belonen en straffen in het onderwijs. Geïllustreerd.
218. LEVIS E., *Van alle markten thuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 318-331 en 19, (1990), nr. 1, p. 25-50. Geïllustreerd.

219. MAES D., *De bende Van Hoe en Verstuyft*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 338-344 en 19, (1990), nr. 1, p. 5-11. Met illustraties.
220. MAES D., *De wonderbare genezing van Jacob Clou te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 358-360.
221. MAES D., *Drongenaren in het gildeboek van het gilde van de gelovige zielen van Vinderhout*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 134-136. Geïllustreerd.
222. MAES D., *Het hongerjaar 1847*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 87-91.
Uittreksels uit de *Gazette van Gent*.
223. MAES D., *Het stond in de krant. Gazette van Gent - Zondag 25 juli 1847: waterfeest te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 32.
224. MAES D., *Vliegtuigongevallen te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 111-118. Geïllustreerd.
225. MAES M.C., *De orde van het Gulden Vlies*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 2, 7 blz.
226. OSSIEUR E.G.R., *De borgstellers in de staten van goed te Gent: een verwaarloosde genealogische bron*, in *Vlaamse Stam*, 26, (1990), nr. 5, p. 293-307.
227. PATOOR W., *Straten te Gentbrugge met een persoonsnaam*, in *Drie-maandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 18, (1990), nr. 1, p. 19-21.
228. POELMAN R., *Het Werk van de Akker te Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 5, p. 6-16.
De sociale vereniging voor volkstuinders werd in 1932 te Sint-Amandsberg opgericht.
229. POELMAN R., *Jef Crick en zijn Campo-Santo-uitgaven*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 1, p. 7-10.
230. POELMAN R., *Pauselijke zoeaven in ons werkgebied*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 6, p. 2-7.
Betreft de zoeaven C.F.E. Mastraeten (Leuven, 1835-Destelbergen, 1895) en B. Farasijn (Meulebeke, 1843-Oostakker, 1913). Met illustraties.
231. ROOSEN J.P., *De toeristische mogelijkheden van Sint-Amandsberg*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXVI, (1989), p. 91-110. Geïllustreerd.

232. SCHALCK-VAN DE VELDE C., *Onze kwartierstaat : Placide de Paep, minister van Sociale Voorzorg en burgemeester van Gent (Appelsterre-Eichem, 1913-Gentbrugge, 1989)*, in *Vlaamse Stam*, 26, (1990), nr. 3-4, p. 145-148. Met foto.
233. STEEGHERS W., *Curiosum uit de parochieregisters: begravingsakte van een doodgeslagen kind op 18 november 1789, begraven op het kerkhof van de augustijnen te Gent*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 9, p. 474. Geïllustreerd.
234. STEEGHERS W., *Personen overleden in het Groot-Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent afkomstig uit Assenede*, in *De Levensboom.Informatieblad V.V.F. Meetjesland*, 3, (1990), nr. 2, p. 13.
235. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland, Lovendegem en Zoemergem overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1799)*, in *De Eik*, 14, (1989), nr. 2, p. 71-74.
236. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland overleden op de H. Kerstparochie en op de Sint-Niklaasparochie te Gent (1685-1796)*, in *De Eik*, 14, (1989), nr. 2, p. 77-79.
237. STORME J., *La Belle Epoque in oude prentkaarten*, in *De Draeke*, 12, (1988-1989), nr. 1, p. 13-17; nr. 2, p. 33-38; nr. 3, p. 49-53; nr. 4, p. 84-89; 13, (1989-1990), nr. 1, p. 22-27; nr. 2, p. 16-21; nr. 3, p. 11-16 en nr. 4, p. 4-11.
238. VAN BOST F., *Prentkaartenrubriek*, in *De Draeke*, 12, (1988-1989), nr. 4, p. 77-80; 13, (1989-1990), nr. 1, p. 13-17 en nr. 2, p. 13-15. Geïllustreerd.
239. VANDENBULCKE J., *Voelde Keizer Karel zich Gentenaar en verklaarde hij ooit dat hij Gentenaar was ?*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 3, 14 blz. Geïllustreerd.
240. VANGANSBEKE J., *Achterdorpkermiss (1949-1959) of de Gentse feesten in Dronghen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 22-31. Geïllustreerd.
241. VERBEKE A., *Een nieuwe uitgave van prentkaarten. Ecodeux*, in *De Draeke*, 12, (1988-1989), nr. 4, p. 81-82.

Biografieën

242. *Actief in archief. Huldeboek Hilda Coppejans-Desmedt, (Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezenen. Archiefkunde, 4)*, Antwerpen, 1989, 205 blz.

Hilda Coppejans (Gent, 1924) studeerde geschiedenis aan de R.U.G. Van 1958 tot 1968 was ze achtereenvolgens als archivaris-paleograaf en werkleider en van 1977 tot 1989 als departementshoofd verbonden aan het Rijksarchief te Gent. Met foto van de gevierde, voorwoord door de voorzitter van de sekte Archieven van de V.V.B.A.D. J. VERHELST en bio-bibliografie door M. NUYTENS.

243. ANTHEUNIS G., *Leo Baekeland, (Dienst Leefmilieu. Rijksuniversiteit)*, Gent, 1989, 83 blz.
Baekeland (Gent, 1863-Beacon/New York, 1944) was foto-chemicus en vooral uitvinder van de kunststof "bakeliet". Met woord vooraf door schepen J. LEPEAU, verantwoording door prof. F. LOX en illustraties.
244. BRAUNS M., *Hans Melen, in Oostvlaamse Literaire Monografieën, IX*, (1989), p. 65-96.
Hans Melen - pseudoniem voor Frank van Doorne (Deinze, 1914-Gent, 1988) - schreef poëzie en essayistisch proza. Geïllustreerd.
245. BUYLE M., *Eugène Joseph Verboeckhoven (1799-1881)*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 3-4, p. 7-10.
Verboeckhoven (Waasten, 1799-Schaarbeek, 1881) was een landschaps- en dierenschilder die tussen 1815 en 1827 te Gent verbleef. Geïllustreerd.
246. BUYLE M., *Gustaaf den Duyts (1850-1897)*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 2, p. 6-9.
Nota over de schilder Den Duyts (Gent, 1850-Brussel, 1897). Met illustraties.
247. BUYLE M., *Jacques Bergmans*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 6, p. 9-13.
Biografische schets van kunstschilder Bergmans (Gent, 1891-1959). Geïllustreerd.
248. BUYLE M., *Jean Joseph Delvin, kunstschilder-tekenaar*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 5, p. 3-6.
Biografische nota betreffende de kunstenaar en akademieleraar Delvin (Gent, 1853-1922). Geïllustreerd.
249. BUYLE M., *Jozef Horenbant (1863-1956)*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 1, p. 10-13.
Levensschets van de kunstschilder Horenbant (Gent, 1863-Sint-Niklaas, 1956). Geïllustreerd.
250. BUYLE M., *50 Jaar geleden overleed kunstschilder en beeldhouwer Jozef Cornelis (Gent 1873-1840)*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 4, 2 blz.

251. COLLIN L., *De activiteiten van priester Adolf Daens vóór 1893 en de Daensistische beweging*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 49-55.
Overzicht van de priesterloopbaan van Adolf Daens (Aalst, 1839-1907) voor zijn toetreding tot de Daensistische beweging. Geïllustreerd.
252. COPPEJANS-DESMEDT H., *De Schamp's, heren van Aveschoot*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 81-86.
Guilielmus Schamp (Gent, 1725-1798) kocht in 1781 de heerlijkheden Aveschoot en Bardelare in Lembeke. Geïllustreerd.
253. DEGRYSE K. (ed.), *Pieter Seghers. Een koopmansleven in troebele tijden*, Antwerpen-Baarn, 1989, 149 blz.
Seghers (Gent, 1551-1621) was achtereenvolgens als koopman actief in Londen, Cadiz, Sevilla en Antwerpen. Van 1590 af verbleef hij opnieuw in Gent en bracht het er verschillende keren tot schepen van de keure. In het boek wordt een 16de-eeuws autobiografisch handschrift van Seghers in hertaling uitgegeven, voorzien van een uitvoerige inleiding over het leven en het werk van de auteur. Met illustraties.
254. DE ROO U., *Beeldhouwer Mathias Zens en de neo-gotiek 1839-1989*, z.pl., 1989, 76 blz.
Mathias Zens (Schwarzenborn, 1839-Gent, 1921) volgde de Gentse Sint-Lukasschool en leverde beeldhouwwerk voor verschillende kerken in de stad. Geïllustreerd.
255. DE TRAZEGNIES M., *E.H. Deken Daniel de Trazegnies (1912-1980)*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 5, p. 12-18.
De Trazegnies was vanaf 26 oktober 1969 pastoor van de Sint-Amandusparochie en deken in Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.
256. DE VISSCHER-D'HAËYE B., *Hippolyte Daeye 1873-1952. Genese van een oeuvre*, Brussel, 1989, 303 blz.
Daeye (Gent, 1873-Antwerpen, 1952) volgde lessen aan de Akademie te Gent en aan het Instituut voor Schone kunsten te Antwerpen. Hij schilderde vooral kinderen en naakten. Geïllustreerd.
257. DE VOCHT R., *De heer Henri Ervynck*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Land van Rode*, 18, (1990), nr. 2, p. 25-26.
258. DE VOLDER B., *Paul-Gustave van Hecke*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, IX, (1989), p. 161-192.
Van Hecke (Gent, 1887-Elsene, 1967) was bedrijvig als toneelschrijver, dichter, prozaschrijver en essayist. Hij werd ook bekend als galerijhouder en promotor van de moderne schilderkunst. Met illustraties.
259. DIERICK A., *José de Poortere. "Zonder beelden duizel ik"*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, IX, (1989), p. 33-64.

- De Poortere (Sint-Niklaas, 1935-) publiceerde tot hiertoe negen dichtbundels, twee romans, enige kortverhalen en essays. Geïllustreerd.
260. FRANCOIS L., *Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuysse (Gent, 1757-Gent, 1826), een conservatief edelman tussen Ancien Régime en Hedendaagse Tijd*, in *HMGOG*, XLIII, (1989), p. 191-210.
261. GYSSELING M., *De heilige Bavo*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 3-4, p. 3-6.
Levensbeschrijving van Bavo, die zich tot het kristendom bekeerde in 647-650 onder invloed van Amandus. Hij verbleef tijdelijk te Mendonk en overleed in zijn kluis te Gent kort vóór 659. Op de plaats van de kluis verrees later de Sint-Janskerk (thans Sint-Baafskathedraal).
262. *Herdenkingstentoonstelling Helene de Reuse 1892-1979, (Beschermkomitee Campo Santo. Het Toreken)*, Gent-Sint-Amandsberg, 1989, z.blz. Kataloog van een retrospectieve tentoonstelling over De Reuse (Wachtebeke, 1892-Mariakerke, 1979), die portretten en stillevens tekende of schilderde. Geïllustreerd. Zie ook L. LEKENS, *Kunstschilderes Helene de Reuse 1892-1979*, in *G.O.V.-Heraut*, 24, (1989), nr. 6, p. 19-24.
263. *Herdenkingstentoonstelling Hendrik Caspeele 1889-1983, (Het Toreken. Dokumentatiecentrum voor Dramatische Kunst)*, Gent, 1990, 29 blz. De toneelauteur, -akteur en -regisseur Caspeele (Gent, 1889-Sint-Martens-Latem, 1983) was onder meer van 1940 tot 1944 directeur van de Koninklijke Stadsopera Gent. Met woord vooraf door F. DE-MEDTS en illustraties.
264. HOFACK K., *Theo Lefèvre staatsman*, Antwerpen-Baarn, 1989, 122 blz.
Biografie van de politicus Lefèvre (Gent, 1914-Sint-Lambrechts-Woluwe, 1973). Geïllustreerd.
265. HUYS P., *Over de "negende" (maar niet van Beethoven!). De Drongense koster-organist-komponist J. de Vreese*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1990), p. 19-21.
Biografische gegevens over De Vreese (Merendree, 1756-Drongen, 1818). Geïllustreerd.
266. *In Memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 42, (1988), p. 187-191.
Korte biografische nota's van de in 1988 overleden Gentse journalist Gontran van Severen (Gent, 1904), musikoloog Ignace de Sutter (Gent, 1911) en dichter Hans Melen (Deinze, 1914). Met foto's.
267. *In Memoriam Gaston Hebbelynck (1912-1989)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 1, p. 2-4.

Hebbelynck was stichter-voorzitter van de Heemkundige en Historische Kring Gent. Met foto.

268. KLUYSKENS P., *Joseph-Pierre Braemt*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 6, p. 305-309.
Braemt (Gent, 1796-Laken, 1864) was een vermaard graveur. Met foto.
269. LEKENS L., *Jozef Cantré 1890-1957*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 5, 8 blz.
Biografische schets van deze Gentse houtsnijder en beeldhouwer. Geïllustreerd.
270. LEKENS L., *Karel Miry 1823-1889*, in *G.O.V.-Heraut*, 25, (1990), nr. 3, 4 blz. Geïllustreerd.
271. LEVIS E., *In memoriam Gill. van Geert*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 19, (1990), nr. 3, p. 163-167.
In memoriam over de volkskenner en kunstenaar Gilbert Van Geert (1930-1990). Geïllustreerd.
272. *Lucien de Coninck (1909-1988). Bioloog-humanist-'t Zaller, ('t Zal Wel Gaan, nr. 2)*, Gent, 1990, 67 blz.
Diverse bijdragen over leven en werk van de Gentse prof. in de wetenschappen (biologie) De Coninck.
273. *Nationaal biografisch woordenboek. 13, (Koninklijke Academiën van België)*, Brussel, 1990, VII + 904 + VIII blz. en kol.
Betreffende Gent werden opgenomen: de socialistische leider en politicus Edward Anseele, 1856-1938 (37-45); de handelaar en politicus Joseph Boëyé, 1766-1835 (104-106); de letterkundige Jan Bouchery, 1846-1911 (109-114); de liberale burgemeester Emile Braun, 1849-1928 (119-124); de toneelakteur Staf Bruggen, 1893-1964 (124-140); de hoogleraar en letterkundige Amaat Burssens, 1897-1983 (148-154); bisschop Charles Calewaert, 1893-1963 (159-163); bisschop Honoré Coppieters, 1874-1947 (170-175); de geneesheer en activist Gustave Doussy, 1881-1948 (251-256); de hoogleraar en filoloog Robert Foncke, 1889-1975 (276-281); de jurist en pensionaris Simon van Formelis, vóór 1374-1447 (286-292); de ambtenaar en taalkundige Jan Grauls, 1887-1960 (337-344); de makelaar Conte Gualterotti, ca. 1270-1339 (344-346); de burgemeester Jean Baptiste d'Hane de Steenhuyse, 1757-1826 (362-365); de komponist Karel Hanssens junior, 1802-1871 (366-371); de komponist Karel Hanssens senior, 1777-1852 (371-373); de geestelijke schrijver Roeland Heelaudt, ? -na 1649 (378-380); de filoloog en dichter Daniël Heinsius, 1580-1655 (383-389); de architect Geo Henderick, 1879-1957 (396-401); de politicus Eugène Hoobrouck de Mooreghem, 1756-1843 (406-410); bisschop Henri Lambrecht, 1848-1889 (459-465); de advocaat en uitgever Constant Leirens,

1813-1886 (489-495); de jurist en hoogleraar Jean Limpens, 1910-1979 (498-504); de patriciër en ambtenaar Lauwereins de Maech, ca. 1410-1468 (515-519); de beeldhouwer en kunstschilder Lodewijk Mast, 1857-1901 (543-547); de germanist en hoogleraar George Meir, 1900-1944 (550-554); de letterkundige Philippus de Pillecyn, 1891-1962 (642-648); de komponist Adolphe Samuel, 1824-1898 (730-734); de kunstschilder Gust. de Smet, 1877-1943 (750-759); de onderwijzer en stichter van het Schoolmuseum Leo Thiery, 1877-1950 (775-779); de onderwijzer en vredesopvoeder Geo Verbrugge, 1896-1977 (801-803); de architect en politicus Arthur Verhaegen, 1847-1917 (816-822); de advocaat en politicus Julius de Vigne, 1844-1908 (827-835); de taalkundige en hoogleraar Willem de Vreese, 1869-1938 (850-860); de taalkundige, hoogleraar en politicus Auguste Wagener, 1829-1896 (861-870); de militant en dissidente socialist Paul de Witte, 1848-1929 (880-885); de kunstschilder Rodolphe Wytzman, 1860-1927 (895-900); de ambtenaar en politicus Daneël van Zeveren, laatste kwart 14de eeuw-1432 (901-904).

274. *Oscar Colbrandt-Albert Servaes 1900-1930*, Brussel, 1989, 119 blz. Kataloog van een konfrontatietentoonstelling tussen twee Gentse religieuze kunstenaars : Colbrandt (1879-1959) en Servaes (1883-1966). Met woord vooraf door de voorzitter van het Gemeentekrediet F. NARMON, ten geleide door de burgemeester van Hasselt L. ROPPE en teksten over de kunstenaars en hun werk door P. HUYS, L.M.A. SCHOONBAERT, R. CLEMENT en J. D'HAESE. Geïllustreerd. Zie ook *Oscar Colbrandt 1879-1959*, (*Museum dr. Guislain*), Gent, 1989, 63 blz.
275. POELMAN R., *Jozefus Judocus de Weweirne, soldaat van Napoleon*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 2, p. 11-14. De Weweirne (Gent, 1787-1866) was fuselier van het keizerlijk leger in Spanje en Oostenrijk. Met foto van zijn grafmonument op het Campo Santo.
276. POELMAN R., *Kunstschilder Lieven van den Dorpe (1904-1987)*, in *Heemkundig Nieuws*, 18, (1990), nr. 5, p. 3-10. Van den Dorpe (Sint-Amandsberg, 1904-Lovendegem, 1987) schilderde monumentale doeken met religieuze inslag. Geïllustreerd.
277. *Retrospectieve tentoonstelling Maurice Sys 1880-1972*, (*Museum van Deinze en de Leiestreek*), Deinze, 1989, 55 blz. Sys (Gent, 1880-1972) schilderde portretten, landschappen en stadsgezichten, maar vooral zee- en havengezichten. De kataloog bevat een overzicht van leven en werk door G. SIJS, een bloemlezing uit gepubliceerde kunstkritieken en een lijst van de tentoon gestelde werken. Met voorwoord door schepen J. DE RUYCK en illustraties.

278. TAVERNIER D. en R. VAN NIEUWENBORGH, *Auguste van Lokeren (1799-1872). Portret van een oudheidkundig pionier, in Stadsarcheologie*, 14, (1990), nr. 2, p. 3-31. Geïllustreerd.
279. VAN AKEN P., *Jos Murez, in Oostvlaamse Literaire Monografieën*, IX, (1989) p. 97-128.
Murez (Bevere, 1927-) is schrijver van dichtbundels, essays, monografieën en andere prozawerken. Hij was medewerker aan de krant *Vooruit* en *De Streekkrant*. Met illustraties.
280. VANDERMEERSCH P., *Een uitzonderlijk egodocument: Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies, in Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 219-228.
Snouckaert genoot een door het humanisme geïnspireerde opleiding te Brugge, bij de broeders van het Gemene Leven te Gent en aan de universiteit te Leuven.
281. VAN DE WOESTIJNE P., *Het memorieboek van de Eekloonaar Pieter Dierkens (1547-1628)*, in *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 229-236.
Levensschets van Pieter Dierkens, die vóór 1584 uit Eeklo emigreerde naar Gent, aan de hand van een "memorieboek".
282. VAN ELSLANDE R., *De Beverenaar Joos Vyt, diplomaat van Filips de Goede*, in *Het Land van Beveren*, XXXI, (1989), nr. 3, p. 98-112.
Levensschets van Vyt (Beveren, ?-Gent, 1439), de schenker van het Lam Godsretabel. Met illustratie.
283. VANLANDSCHOOT R., *René de Clercq (1877-1932). Aantekeningen bij de bekroonde studie van K. Hulpiaw*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVIII, (1989), nr. 2, p. 65-73.
284. VAN RYSEL D., *Julien Vangansbeke*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, IX, (1989), p. 1-32.
Vangansbeke (Drongen, 1936-) publiceert vooral poëzie, kortverhalen en beschouwend proza. Geïllustreerd.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

Dl. I, 1944	600 Fr.	XXX, 1976	»
IV, afl. 2, 1949-50	»	XXXI, 1977	»
VIII, 1954	»	XXXII, 1978	»
XIV, 1960	»	XXXIII, 1979	»
XVI, 1962	»	XXXIV, 1980	»
XVIII, 1964	»	XXXV, 1981	»
XIX, 1965	»	XXXVI, 1982	»
XX, 1966	»	XXXVII, 1983	»
XXI, 1967	»	XXXVIII, 1984	»
XXII, 1968	»	XXXIX, 1985	»
XXVI, 1972	»	XL, 1986	»
XXVII, 1973	»	XLI, 1987	»
XXVIII, 1974	»	XLII, 1988	»
XXIX, 1975	»	XLIII, 1989	»

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902), 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odysée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Koornlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.